

КЫРГЫЗ - ТҮРК "МАНАС" УНИВЕРСИТЕТИНИН ЧЫГАРМАЛАРЫ: 8
ОКУУ КИТЕПТЕРИНИН ТИЗМЕЛЕРИ: 5

Мугалимдик кесипке киришүү

Сервет Өздемир Х. Ибрахим Ялын

the fact that the \mathbb{Z}_2 -action on \mathbb{R}^2 is not free, the quotient is not a manifold. The quotient space is homeomorphic to the cone $\mathbb{R}^2/\mathbb{Z}_2$. The quotient space is not a manifold because it is not locally Euclidean at the origin. The quotient space is a cone with a sharp point at the origin. The quotient space is not a manifold because it is not locally Euclidean at the origin. The quotient space is a cone with a sharp point at the origin. The quotient space is not a manifold because it is not locally Euclidean at the origin. The quotient space is a cone with a sharp point at the origin. The quotient space is not a manifold because it is not locally Euclidean at the origin.

Кыргызстан-Түркия Манас Üniversitesi Yayınları: 8
Ders Kitapları Dizisi: 5

Сервет Özдемир-Х. Ибрахим Ялын

МУГАЛИМДИК КЕСИПКЕ КИРИШҮҮ

Бишкек – 2002

Кыргыз Республикасынын
Билим, Маданият жана Спорт
Министрлигин
Ош мамлекеттик университетин
Педагогика факультетин
Кыргыз Республикасынын
Министерство образования
Ошский государственный
университет
Педагогический факультет
_____ 19 ____ ж.г.

ББК 74.00

Ө – 99

Адис редактор: Педагогика илимдеринин Доктору,
Профессор **Нурбүбү Асипова**

Рецензиялагандар: Педагогика илимдеринин Доктору,
Профессор **Назаркул Ишекеев**

Түрк тилинен кыргызчага которгон: Садык Гавай

Ө–99 Өздемир С., Ялын Х. И.

Мугалимдик кесипке киришүү / Котор. С. Гавай, – Б.:
КТМУ, 2002. – 250 б.

ISBN 9967 – 20 – 918 – 6

Бул китеп окутуучулук кесиптин ар түрдүү жактарын тааныштыруу максатын көздөйт. Китепте таалим–тарбия түшүнүгү колго алынып окутуучулук кесиптин маселелери ар түрдүү жактан изилденди. Мындан тышкары ар дайым учурга, шартка ылайыкташып өзгөрүп турган таалим–тарбия берүү түшүнүгү жана окутуучунун ролу илимий жактан каралды.

Ө 4303000000 – 02
ISBN 9967 – 20 – 918 – 6

ББК 74.00

© Өздемир С, Ялын Х. И, 2002
© КТМУ, 2002

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 8
Ders Kitapları Dizisi: 5

Doç. Dr. Servet ÖZDEMİR
Doç. Dr. H. İbrahim YALIN

ÖĞRETMENLİK MESLEĞİNE GİRİŞ

Bişkek-2002

ИЧИНДЕГИЛЕР

Ичиндегилер	iv
Кыргызча басылышына баш сөз	ix
Түркчө жарыяланышына баш сөз	x

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

НЕГИЗГИ ТҮШҮНҮКТӨР	11
Билим берүү (таалим-тарбия) деген эмне?	11
Стихиялуу жана атайын таалим-тарбия	12
Үйрөнүү деген эмне?	13
Үйрөтүү деген эмне?	14
Кантип үйрөнөбүз?	14
Үйрөнүүнүн өнүм-үзүрлөрүнүн(продукциясынын) түркүмдөлүшү (классификациясы)	20

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

МУГАЛИМДИК КЕСИП	25
Мугалимдик кесип деген эмне ?	25
Окутуучулук (мугалимдик) кесип	25
Кесипке ээ болуу шарттары жагынан алып караганда мугалимдин жумушу	26
Окутуучулук (мугалимдик) кесиптин Түркиядагы кээ бир өзгөчөлүктөрү	30
Мектеп жетекчиси, инспектор менен үйрөнчүк (стажер) мугалимдин өз ара мамилелери	31

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ

ТҮРКИЯНЫН ТААЛИМ-ТАРБИЯ (БИЛИМ БЕРҮҮ) СИСТЕМАСЫ, АНЫН МЫЙЗАМДЫК НЕГИЗДЕРИ ЖАНА ПРОБЛЕМАЛАРЫ	43
--	----

Түрк улуттук таалим-тарбиясынын максаттары	45
Түрк улуттук таалим-тарбиясынын негизги принциптери	46
Түркиянын улуттук таалим-тарбиянын системасынын жалпы структурасы	49
Уюштурулган таалим-тарбия	50
Популярдуу таалим-тарбия	51
Түрк таалим-тарбия системасынын кээ бир негизги маселелери	54

ТӨРТҮНЧҮ БӨЛҮМ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫ	61
Кыргыз Республикасы жөнүндө учкай маалыматтар	61
Кыргызстандагы таалим-тарбия тарыхынан	61
Эгемендүү Кыргызстандын таалим-тарбия жагынан саясаты жана негизги принциптери	62
Таалим-тарбия системасынын структурасы	65
Мектепке чейинки таалим-тарбия мекемелери	65
Мектеп таалим-тарбиясы	66
Мектептен тышкаркы таалим-тарбия	67
Баштооч кесип-техникалык таалим-тарбия	67
Жогорку билим	68
Таалим-тарбия системасын башкаруу	70
Кыргызстан таалим-тарбия системасындагы актуалдуу проблемалар	71
Кыргыз элиндеги «тарбия» түшүнүгү жана аны туюндурган терминдер	75

БЕШИНЧИ БӨЛҮМ

ӨЗГӨРГӨН КООМДОГУ ТААЛИМ-ТАРБИЯ ЖАНА МЕКТЕП	81
Мектеп жана өзгөрүү	81
Мектеп – коомдук уюм	85
Карама – каршы максаттар жана милдеттер	87
Альтернативалуу перспектива жана келечек мектептери	88

АЛТЫНЧИ БӨЛҮМ

МУГАЛИМ ЖАНА АНЫН МИЛДЕТТЕРИ	93
Мугалимдин милдеттери кайсылар?	94
1. Үйрөтүү милдети	94
2. Жетектөө жана башкаруу милдеттери	95
3. Кесиптик предмет тармагынын адистик милдети	95
4. Окуучуга насаатчылык милдети	95
Мугалим ээ болууга тийиш болгон үч сапат	98
1. Ичинде (бөлүгү) болуу	98
2. Ээлик кылуу.....	99
3. Таалим-тарбия ишинин чордону окуучу деп билүү.....	100
Мугалимдин мектеп жана анын чөйрөсүндөгү ролу кандай?	101
Мектеп системасынын ичинде болмой.....	101
Мектеп чөйрөсүндө болмой	102
Жогорку Билим кенеші: мугалимдин компетенцияларынын тизмеси	103

ЖЕТИНЧИ БӨЛҮМ

КАДЫРЛУУ МУГАЛИМДЕРДИН ИНСАНДЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	107
Шыктандыруучу инсандык сапат	108
Ийгиликке жетүүгө берилгендик	112
Кесипкөйчө иш-аракет	117

СЕГИЗИНЧИ БӨЛҮМ

ҮЙРӨТҮҮ–ҮЙРӨНҮҮ ЖАНА МУГАЛИМДИН АРАКЕТТЕРИ	121
Үйрөнүүнүн кээ бир негизги принциптери	121
Үйрөнүү процессиндеги төрт баскыч	125
Окуучуну борборго койгон таалим-тарбия.....	126
Окуучуну борборго койгон таалим-тарбиянын техникалары	129
Төрт суроолуу таалим-тарбияга жанашмалар	132

Окутуучу – окуучу байланыштарын кантип жөнгө салуу керек?	135
Окуучунун эрежеге сыйбас жүрүм-турумунун жалпы себептери	135
Позитивдүү мугалим менен окуучунун алакаларын калыпка салуу	136
Окуучулардын сабакка катышууларын камсыз кылуу жолдору	140
Окууга жана аткарууга түрткү берген мугалимдин жүрүм-туруму	144
Сабак планы эмнелерди камтыйт?	147
Бир сабактын негизги баскычтары	149

ТОГУЗУНЧУ БӨЛҮМ

ОКУУЧУНУН БИЛИМИН КАНТИП БААЛАШЫМ КЕРЕК?	165
Өлчөө деген эмне?	165
Өлчөөнүн максаттары эмнелер?	166
Жакшы суроо берүүнүн жолдору:	167
Үйрөнүүдөгү окуучу аракеттерин кантип баалайм?	168
1. Илимий үйрөнүүлөрдүн бааланышы	168
2. Окуучулардын психокыймыл (психомотор) жагынан бааланышы	172
3. Сезим-туйгу аркылуу үйрөнүүнүн бааланышы	174

ОНУНЧУ БӨЛҮМ

КӨРСӨТМӨЛҮҮ-УГУЗМА ОКУУ МАТЕРИАЛДАРЫН КАНТИП ТААСИРДҮҮ КОЛДОНО АЛАМ?	179
«Төбөкөз» прожекторлору	179
Кыймылдуу сүрөттөр: видео жана башка фильмдер	182
Слайттар	185
Жазуу тактайы	186
Айланма тактайлар(пластинкалар)	188
Жазылма материалдар.....	189

ОН БИРИНЧИ БӨЛҮМ

МУГАЛИМ ЖАНА ЖАҢЫЛАНУУ	193
-------------------------------------	-----

ОКУУ БӨЛҮКЧӨЛӨРҮ

УЛУТТУК ТААЛИМ-ТАРБИЯНЫН МАКСАТТАРЫ ЖАНА МУГАЛИМДИН КИШИЛИК САПАТТАРЫ.....	207
КЛАССТЫН ЖАНА МЕКТЕПТИН (ОКУУ ЖАЙДЫН) ЧОНДУГУНУН ОКУУЧУЛАРГА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ	212
МУГАЛИМ – КЛАССТЫН ЛИДЕРИ.....	226
ИЛИМИЙ БУЛАКТАР	244

КЫРГЫЗЧА БАСЫЛЫШЫНА БАШ СӨЗ

Түркчө үч ирет жарыяланган, илимпоз окутуучулар жана мектеп мугалимдери тарабынан кызыгуу менен кабылданган бул китебибиз Түркинын көптөгөн университеттеринде окуу китеби катары колдонулууда.

2001-жылдын 10-февралынан бери нары дос, нары боордош Кыргыз өлкөсүндө, асыресе Кыргыз-Түрк «Манас» университетинде окутуучулук кесипти аркалап келем. Түркия-Кыргызстан экөөлөп курган бул Университет эки өлкө ортосунда маданий жана илимий көпүрө вазийпасын аткарууда. Бул жерге келер менен «жаш университетке мен канткенде өз салымымды кошсо алам?» деген толгонуу менен иш баштадым. Акыры ошол ой толгоолорумдун натыйжасы катары доцент доктор Х. Ибрахим Ялын менен биргеликте жазган «Мугалимдик кесипке киришүү» китебибиздин кыргыз тилине которулушу Кыргызстандын таалим-тарбия системасына, балким, пайдасы тийер деген ийги тилек, илгери үмүт менен кыргызчалатууга чыгындым.

Китептин кыргызча жарыяланышына үлүш кошкондордун баарына, өзгөчө түркчөдөн кыргызчалаган Садык Гавай менен китептин кыргызчасын редакциялаган проф. др. Салижан Жигитовго өзүмдүн жана авторлошумун атынан терең ыраазычылык билдирем.

Колунарга тийген чакан эмгек Кыргызстандын билим системасынын өнүгүшүнө аз болсо да салым кошсо, биз – авторлошум доцент, доктор Х. Ибрагим Ялын экөөбүз – өзүбүздү бактылуу сезмекбиз.

Доцент, др. **Сервет ӨЗДЕМИР**

Доцент, др. **Х. Ибрахим ЯЛЫН**

Бишкек, 2001

ТҮРКЧӨ ЖАРЫЯЛАНЫШЫНА БАШ СӨЗ

XXI кылымдын босогосун жаны эле аттаган азыркы учурда коомдук турмуштун бардык сфералары кайрадан жаныланууда. Өзгөрүүгө дуушар болгон маалымат, илим жана өндүрүш тармактары билим берүү мекеме-уюмдарына да өз таасирин тийгизүүдө. Ушундан улам таалим-тарбия очоктору да жаныланууга муктаж.

Түркиянын Улуттук билим министрлиги менен Жогорку билим комитетинин кызматташуусу аркасында педагогика факультеттерин жанылап куруу жүзөгө ашырылды. Жаны структуранын түзүлүшүнө байланыштуу педагогика факультеттери теория менен практиканы тең барабар окутууну сунуш кылды. Ушундан улам Улуттук билим министрлиги менен окуу жайларынын (мектептердин да) көбүрөөк кызматташуу зарылчылыгы келип чыкты.

Факультеттердин кайра курулушу менен бирге сабактар да өзгөрдү. Натыйжада «Мугалимдик кесипке тиешелүү маалыматтар сабактары» да кайрадан колго алынып, мазмун жана түрүнө жараша жаны өзгөрүштөргө шайкеш келтирилди.

Педагогика факультеттеринин жаныдан курулушунан улам кайрадан даярдалган бул эмгегибиз «Билим берүү илимине кириш» китеби эмес.

Бул китепте таалим-тарбия иштеринин чордонунда турган фактор деп мугалимге артыкчылык берилди. «Мен мугалим сыпатында мектепте кандай роль ойной алам?» деген суроого жооптор бул китептин өзөгүн түздү. Ошондуктан бул китеп мугалим болууга камынган студенттер үчүн гана эмес, өз ишин дагы мыкты аткаргысы келген мугалимдерге да пайдалуу болушу мүмкүн.

Колунардагы китеп таалим-тарбия жаатындагы жаны идеяларга ылайык жазылды. Ошондуктан кээ бир кемчиликтерден кур эместир. Окурмандардан, айрыкча окутуучулардан сын пикирлер, сунуштар келип түшсө, кийинки басылыштарында эске алабыз. Баса, силердин бул китепке карата айта турган кеп-кеңешинер үчүн алдын ала ыраазычылык билдирип коюуну да эп көрдүк. Кантсе да китеп таалим-тарбия берүүчүлөрүбүзгө, мугалимдикке ынтызар болгондорго пайдалуу болот деген үмүттөбүз. Бизге бул китепти жазууга түрткү берген жана сын пикирлери менен салым кошкон бардык досторго, өзгөчө доцент доктор М. Чагатай Өздемир менен доцент, доктор Сердар Ерманга ыраазычылыгыбызды билдиребиз.

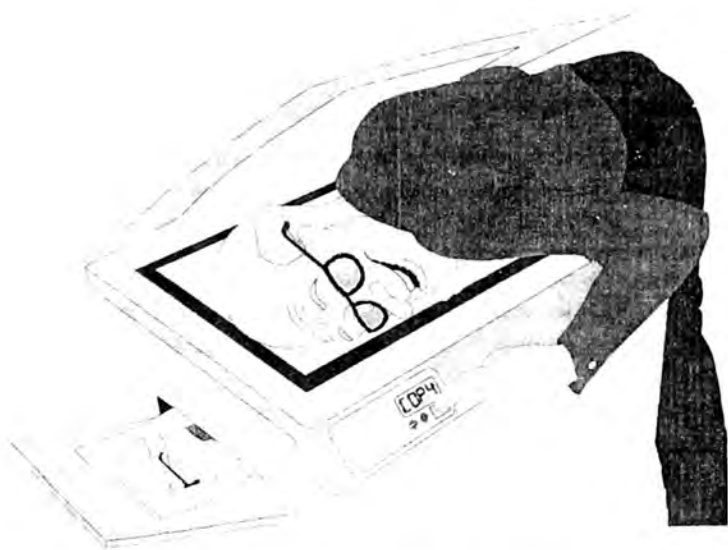
Доцент, др. **Сервет ӨЗДЕМИР**

Доцент, др. **Х. Ибрахим ЯЛЫН**

Анкара, Сентябрь 2000

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

НЕГИЗГИ ТҮШҮНҮКТӨР

«Таалим берүүнүн сыры — окуучуларды ызаттоодо»

Ралф Валдо Эмерсон.

Билим берүү (таалим-тарбия) деген эмне?

Билим берүү деген эмне? Андан эмнени күтөбүз? Билим мекеме-уюмдары¹ кандай болушу керек? Адамды кантип азыркыдан да жакшы тарбиялоого болот? Ушул сыяктуу суроолор тээ тарых башталгандан бери карай адамдардын ыкыласын тартып келе жаткан маселелерден.

¹ Баштооч мектептен университетке чейинки окуу жайлары жалпысынан түркчө «эгитим курулушу», орусча «образовательные учреждения» делет. Бир «эгитим курулушу» дегенди «билим мекеме-уюмдары», кээде «таалим мекеме-уюмдары» деп алдык.

Пайгамбар, философ, ойчулдардын айткандары боюнча, жаңы муундарды билимдүү коом мүчөлөрү кылуу («социализация») процессинде таалим мекеме-уюмдары өтө чоң роль аткарат.

Бу маселеге байланыштуу илимпоз адистердин айткан-дегендеринен келтирели. Мисалы, түрк илимпоз педагогу Өзакпынар мындай дейт: «Таалим-тарбия же билим берүү деген коом мүчөсүнүн акыл-идирегинде, дүйнө таанымында, ойлоо багытында, турган позициясында, ишенген нарк-нускаларында, жөндөм-шыгында, билген өнөрүндө өнүп-өсүш, өзгөрүш белгилерин жаратуу дегенге барабар. Чындап берилген таалим (үйрөтүү, окутуу) процесси адамдын ойлоо жөндөмүндө, маселелерге карата көз карашында, кадыр билип баа берүү дээринде, сезим-туйгусунда, табитинде, проблемаларды көрүү, коюу, чечүү мүмкүнчүлүктөрүндө кандайдыр бир өзгөрүштөр болушун камсыз кылат»(1988). Ал эми окумуштуу Эртүрк болсо таалим-тарбияны «коом мүчөсүнүн жүргөн -турганында өз өмүрүнүн агымы менен да, атайын максаттуу аракет жасоо менен да өзгөрүштөр болтуруучу бир процесс» деп мүнөздөйт.

Бул аныктоолордон билим берүүнүн үч өзгөчөлүгү келип чыгат: биринчиси – инсан жүрүм-турумдарынын¹, максаттуу багытта өзгөртүү зарылчылыгы; экинчиси – инсан жүрүм-турумунун өзгөрүүсүнүн өз тажрыйбасы (тартипке салынган информация жана чөйрө менен аркы-терки таасир берүүнүн натыйжасында) жүзөгө ашырылышы; үчүнчүсү – билим берүүнүн пландуу жана программалуу процесс болгондугу.

Азыркы информациялык коомдо билим берүү жалгыз эле класста же окуу жайда (мектепте) өтпөйт. Ушул тапта мектеп инсанга илим-билимдин чектелүү гана үлүштөрүн берет. Билим берүү – кишинин башкалардан айырмалуу, өзгөчө кылуунун да бир каражаты. Жаныча түшүнүк боюнча, ар бир инсандын өзгөчөлүктөрү жана кабылдоо кудурети ар түрдүү. Ошондуктан билим берүү практикасы ар түрдүүлүктү сыйлоого, өөрчүтүүгө, мокоптоого, жүдөтпөөгө тийиш.

Стихиялуу жана атайын таалим-тарбия

Таалим-тарбия берүүнүн эки түрү бар. Алар түрк тилинде англисче модель боюнча алынып, формал жана информал делет. Кыргызча буларды атайын таалим-тарбия, кодура (стихиялуу) таалим-тарбия десек болот. Атайын таалим-тарбия – пландуу, программалуу, кандайдыр бир

¹ Кыргызча "жүрүм-турум" деген түркчө «лавланыш», орусча «поведение» дегендин ордуна колдонулууда. «Поведение» дегенди кээ бирөөлөр «ыялык» деп да жазып жүрөт. Биз эки терминди тең ылайыгына жараша пайдаландык.

максатты көздөп, белгилүү бир жайда кесипкөй (профессионал) адамдардын жетекчилиги менен уюштурулган жумуш. Кодура (стихиялуу) таалим-тарбияда болсо инсан, адамзат же бир эл иштеп чыккан илим-билимди, маданий жана адеп-ахлак тажрыйбасын өзү жашаган шартта, өз алдынча, системасыз, көзөмөлсүз өздөштүрөт. Бул өздөштүрүү он багытта жүрүшү да, терс багытта кетиши да мүмкүн.

Кодура же стихиялуу таалим-тарбия

- ✓ Кадыресе же турмуштук шарттын ичинде өз-өзүнчө калыпка салынат;
- ✓ Программалуу да, пландуу да болбойт;
- ✓ Таалим-тарбия берүүчүлөр кесипкөй адистер (мугалимдер) болбойт;
- ✓ Он да, терс да багытта өнүгө берет;
- ✓ Таалим-тарбия атайын бөлүнгөн жерде жүргүзүлбөйт.

Атайын таалим-тарбия

- ✓ Пландуу жана программалуу жүрөт көздөгөн максаттары белгилүү болот;
- ✓ Таалим-тарбия максаттары кесипкөй адис (профессионал) адамдар тарабынан жүргүзүлөт;
- ✓ Пайдалуу, жашоого керектүү илим-билим, өнөр, адеп элементтеринин үйрөтүлүшү негиз катары алынат;
- ✓ Таалим-тарбия белгилүү бир жайда жана чөйрөдө жүргүзүлөт;
- ✓ Профессионалдуу түрдө даярдалган билим берүү каражаттары колдонулат.

Үйрөнүү деген эмне?

Үйрөнүү дегенибиз мурда эч качан жасап көрбөгөн кандайдыр бир ишти жасай алуу ыктарын эске тутуп, жакшылап өздөштүрүү дегенге барабар. Үйрөнүү дегенге өз чөйрөсү менен карым-катнаш куруу натыйжасында инсандын билиминде же аракетинде терең из калтырган өзгөрүү деп аныктама берсек да болот. Бул аныктама боюнча үйрөнүү адамдын өз чөйрөсү менен каршы-терши таасирлер алыш-беришине жараша болот. Башкача айтканда, инсан да, чөйрө да өз-өзүнчө алганда үйрөнүү үчүн жетиштүү шарттар жарата албайт, үйрөнүү денгээли да

чөйрө менен инсан ортосундагы өз ара мамилелешүү даражасына жараша боло бербейт. Үйрөнүү денгээли да жалгыз гана чөйрө менен инсанортосундагы өз ара мамилелешүү даражасына багынычтуу болбойт. Үйрөнүү денгээли ошондой эле окуучу колдонгон үйрөнүү стратегиясына жана чөйрөнүн маалымат бере билүү мүмкүнчүлүгүнө байланыштуу. Бул эки булак (ресурс) бир бирине дал келсе, үйрөнүү ийгиликтүү болору шексиз.

Үйрөтүү деген эмне?

Үйрөнүү дегенге тышкы чөйрө менен карым-катнаш жасоо натыйжасында инсандын жүрүм-турумунда пайда болуп, узак убакытка өчпөй кала берүүчү өзгөрүш деп аныктама бербедикпи. Ал эми үйрөтүүнү адамдын пейли-куюнан, кылган-эткенинен ошондой өзгөрүштүн орун-очок алышына сырттан багытталган атайын жумуш деп аныктай алабыз. Башкача айтканда, үйрөтүү дегенибиз үйрөнүүнү жүзөгө ашырыш же жүрүм-турумду өзгөртүш максатында чөйрөгө тартип, ирээт киргизүү дегенге барабар. Демек, үйрөнүү да, үйрөтүү да бир эле процесс (бир эле убакытта жасалган жумуш). Эгер жүрүм-турумдун (кылыктын) өзгөрүшүн мүмкүн кылган тышкы ресурстардын көзү менен карап баксак, бул процесс үйрөтүү катары кабыл алынат, ал эми жүргөн-турганы өзгөргөн адамдын позициясынан алып караганда, ошол эле процесс үйрөнүү жумушу болот. Андыктан бул эки тарабы бар бир процесс жалпысынан **үйрөтүү-үйрөнүү процесси** деп аталат. Таалим-тарбия (билим берүү) деген болсо үйрөнүү-үйрөтүү процессин камтыган жалпылама бир түшүнүк. Тактап айтканда, таалим-тарбия (билим берүү) иши үйрөтүү жана үйрөнүү жумуштары аркылуу турмушка ашат.

Кантип үйрөнөбүз?

Үйрөнүү жумушу кантип жасалары тууралуу пикирлер илимий педагогикада абдан көп. Бирок бул маселеге карата жандашмаларды (подходдорду) дүнүнөн эки топко бөлсө болот: бири – жүрүм-турум аркылуу үйрөнүү, экинчиси – таанып билүү (познавательный) багытындагы үйрөнүү.

Жүрүм-турум (кылык, кылык-жорук) аркылуу үйрөнүү теориясы организмдин көзгө көрүнүп турган кыймыл-аракеттеринде болгон өзгөрүштөрдү жана алардын келип чыгыш себептерин изилдейт, ал эми таанып билүү багытындагы үйрөнүү теориясы болсо инсандын илимий маалыматтарында (аң-сезиминде) болгон өзгөрүштөрдү жана алардын

келип чыгыш себептерин иликтейт. Таанып билүү багытындагы теорияда үйрөнүү жумушунун натыйжалары үйрөнгөн же үйрөнүп жаткан кишинин жүрүм-турумун кантип өзгөрткөнүн иликтеп сыпаттоо жолу менен тыянакталат, ал эми жүрүм-турум аркылуу үйрөнүүдө ошол үйрөнүүнүн акыбеттери тикеден-тике көзгө көрүнүп турат.

Жүрүм-турумга тиешелүү жандашма (подход)

Бул жандашманын негизи түрткү (стимулятор) – реакция (жооп аракет) – бышыктама үчөөнүн өз ара катыштарына барып таянат. Түрткү – реакция – бышыктама карым-катнаштары шартташма (шарттуу рефлекстерди жаратуу, тамырлатуу) ыгы менен келип чыгат. Шартташманын **классикалык** жана **операциялык** түрлөрү бар.

Классикалык шартташмада бейтарап (нейтральный) бир түрткү, өзү жалгыз реакция туудура алганга чейин бир эле убакыт жана мейкин ичинде реакция туудуруп келген башка түрткүгө тең барабар келтириле берет. Мисалы, бир мекемеде же мектепте тревога сигналы берилсе, адамдар апыл-тапыл сыртка карай жөнөйт. Эгер тревога сигналы мурда «Эшикке чыккыла!» дегендей буйрук берген түрткү катары иштетилбесе, сыртка дыр коюу аракети жасалбайт эле. Тревога сигналы өрт чыккандагы сигналга теңештирилгенде гана ал эшикке чыгууга чакырган, зордогон түрткүнүн ролун аткара баштаган.

Операциялык (оперативдик) шартташмада болсо окуучулардын (үйрөнүүчүлөрдүн) кайсы бир шарттар ичинде кайсы бир түрткүлөргө кандайдыр бир реакциялар жасашы камсыз кылынат, бышыкталып бекип калыш үчүн реакциялардын кайталанып туруш ыктымалы артат. Түрткү кайта-кайта берилип турганда ар сапар кайталанган сайын түрткүгө шайма-шай реакция жасалса, анда реакция түрткүнүн контролунан чыгып кетпеген болот. Ал эми түрткүнүн контролу төрт бөлөк-бөлөк билгичтиктин (орусча «умение» дегендин) өздөштүрүлүшүнө байланыштуу: **айырмалоо билгичтиги** (бир түрткүнүн башкалардан айрып таануу өнөрүн үйрөнүү); **жалпылаштыруу билгичтиги** (башка-башка айкалыштарда берилген окшош түрткүлөрдүн бирдей реакциялар туудурушун үйрөнүү); **байланыштыруу билгичтиги** (жөн-жүйөлүү же туура бир реакцияны бир түрткү же түрткүлөр түркүмү менен байланыштырууну үйрөнүү); **бирлештирүү билгичтиги** (окуучуларды бир проблеманын чечилиши же бир иштин жасалышы үчүн баш коштуруу).

Бир кылыктын (жүрүм-турумдун) келип чыгыш ыктымалын арттырмак үчүн да, узак иштеп турушун мүмкүн кыламык үчүн да он жөндүү (позитив) жана терс жөндүү (негатив) бышыктамалар

колдонулат. Аш-тамак, акча ж.б. менен сыйлап шыктандыруу, же болбосо, «жакшы», «туура» дегендей кеп-сөз менен бали-билилөө он жөндүү бышыктамалар болот, ал эми кандайдыр бир стимул менен камчылабай коюу, ошондой эле «ката», «жаман» дегендей көңүл чөктүрмө кеп-сөздөр терс жөндүү бышыктамалар деп аталат. Бирок бул бышыктагычтар, эгер күтүлгөн бир кылыктын пайда болуу ыктымалын арттырып, андан нары иштетип турушун мүмкүн кылса, бышыктагычтын операциялык аныктамасына дал келет. Жалпысынан алганда, терс жөндүү бышыктагыч жаза сыяктуу көрүнүп кетсе да, экөөнүн маани-манызы бирдей эмес. Арийне, жаза деген жаман бир кылыктын улам-улам кайталанышын азайтмак же токтотмок үчүн, ал эми терс жөндүү (негатив) бышыктагыч болсо, жакшы бир кылыктын жаралыш ыктымалын көбөйтмөк үчүн берилет эмеспи. Бир кылык иликтенген сон анын узак мөөнөткө иштеп турушу үчүн пропорциялуу же аралыктуу бышыктагычтар колдонулат. Пропорциялуу бышыктама тарифинде бышыктагычтар күн мурунтан аныкталып коюлган бир сандагы кылыктан (поведениеден) же мурдатан белгиленген ар кыл сандагы кылыктан кийин берилет. Аралыктуу бышыктама тарифинде болсо бышыктагычтар күн мурунтан аныкталган белгилүү бир убакыт аралыгынан кийин же алдын ала белгиленген ар кыл убакыттарда берилет.

Операциялык шартташманын үйрөтүү процессине таасирлери:

Операциялык шартташма теориясына негизделүү менен өөрчүтүлгөн үйрөтүү принциптери программалуу окутуунун жана компьютер жардамы менен үйрөтүүнүн материалдарын жакшыртууда кенен колдонулуп келген, колдонулуп да жатат. Ал принциптер төмөнкүлөр: максаттардын аныкталышы, темалардын үстөк-босток көбөйүшүнүн такай контроль астында кармалышы, программанын практикалык жүзөгө ашырылышына жараша текшерилиши, темалардын майда-майда бирдиктерге ажыратылышы, окуучулардын сабактарды өздөштүрүш темпине ылайык илгерилөөсү, кереги тийгенде окуучуларга жардам берилиши, көнүгүүлөрдүн сөзсүз иштетилиши, окуунун жүрүшүнүн байкоого алынышы, өз учурунда кечиктирилбей мугалимдин окуучулардын аракеттери жөнүндө өз пикирин билдириши (муну биз мындан ары "кайра билдирүү" деп атайбыз), окуучулардын сабакка катышууларынын камсыз кылынышы, толук үйрөнүүнүн жүзөгө ашырылышы (Одей Кульхави, Андерсон жана Мальцинский 1971).

Бул принциптерге ылайык окутуунун негизги максаты – өтүлө турган темаларды кичинекей бөлүктөргө бөлүү жана ал бөлүктөрдү

логикалык жактан иреттүү жайгаштыруу. Ар бир сабактын жумалык темалары (юниттер) канчалык кичине бөлүктөргө бөлүнсө, окуучулардын окуп-үйрөнүүлөрү ошончолук оной жана ката кетирүү ыктымалдыгы ошончолук аз болот. Түрткү катары берилген ар бир маалыматтык бөлүмдөн кийин окуучулардын өздөштүргөндөрү суроолор менен текшерилет эмеспи, ушул ыкма аркылуу окуучулардын окууга активдүү катышуусу камсыз кылынат жана өз маалында «тескери байланыш» курулуу менен окуучулардын жаны кылыктары бышыкталат, бекемделет. Ушул түрткү – реакция – бышыктама процесси логикалуу ыраат абалында бүткүл программа аяктаганга чейин улантылат. Эгер окуучунун каталары 5% менен 10% арасында болсо, анда бул маалымат программаны ревизиядан өткөрүү керек экендигин билдирет.

Таанып билүү (познавательный) жандашмасы

Түрткү – реакция – бышыктамалардын өз ара аракеттери менен окуучунун үйрөнүүсүн түшүндүрүүгө аракет кылган бихевиористтерден айырмаланып, таанып билүү (когнитив) жол-жободорун туткан психологдор инсанды изилдөөнүн негизи деп ойлом, эс тутум, маселе чечүү жана чечим чыгаруу сыяктуу бихевиоризм ыкмалары менен чечмеленбеген карама-каршылыктуу акыл процесстерине байкоо жүргүзүүнү эсептешет. Мунун натыйжасында когнитивчил психологдор адам, билим, операция процессин чечмелеген моделдерди иштеп чыгышкан болчу. Ал моделдерде адам белгилүү бир стадиялары бар маалымат иштетүү системасы катары көрүнөт (Бовер жана Хилгард, 1981).

Маалымат иштетүү процесси

Маалымат иштетүү моделдеринин өнүп-өсүшүндө компьютер технологиясы таасирдүү ролго ээ. Компьютерде маалымат иштетүү процесси бу технологияны өнүктүргөн адамдардын маалымат иштетүү процессин түшүндүргөн модель катары да каралып жүрөт.

Төмөндө адамдын маалымат иштетүү процессинин баскычтары берилди.

1-калып:
Адамдын маалымат иштетүү процесси

а) Сезимчил эс тутум: Адамдын эс тутум системасында маалыматтын иштетилиши физикалык сигналдардын көз, кулак, тери сыяктуу сезүү органдары тарабынан кабыл алынышы менен башталат. Бул сигналдар сезимчил эс тутумда кыска мөөнөткө (1/2 жана 4 секундга чейин) гана сакталат. Сезимчил эс тутум абдан жогорку кабылдоо күчүнө ээ, бирок кабылданган маалыматтар ылганып иштелип чыгыш үчүн дароо кыска мөөнөттүү эстутумга өткөрүлбөсө, заматта жылас болот. Бул жерде маанилүү болгон нерсе: көңүл буруу процесси. Адам сезимчил эстутумга таасир эткен бардык түрткүлөргө реакция жасап отура албайт. Адам баласы өзүндөгү маалыматына жана тажрыйбасына жараша маалыматтардын иреттелишине ылайык келген түрткүлөрдүн бир канчасын гана кабыл ала алат. Ал кабылдоо жагдайына «көңүл буруу» деген ат берилет. Көңүл буруу аркылуу иргелип, кабылданган түрткүлөр кыска мөөнөттүү эстутумга көчүрүлөт.

б) Кыска мөөнөттүү эстутум: Кыска мөөнөттүү эстутум дегенибиз — көңүл буруу жолу менен ылганып кабылданган түрткүнүн (ал маалымат түрүндө да болот) анализделген, талдоодон өткөрүлүп жана узак мөөнөттүү эске жазуу (каттоо) үчүн даяр абалга келтирилген жер (Рейнолдс жана Флагт, 1983). Кыска мөөнөттүү эстутумдун узак мөөнөттүүсүнөн айырмасы ушул: кыскасынын кабылдоо жана өздөштүрүү күчү өтө чектелүү. Миллер (1956-жылы) жарыялаган жана бихевиоризм психологдорунун көпчүлүгү тарабынан сунуш катары колдонулган «Сыйкырдуу сан: жети кошуу же кемитүү эки (7 ± 2): маалымат иштетүү күчүбүздөгү кээ бир чектөөлөр» аттуу макаласында инсандын белгилүү бир убакыт ичинде иштете алган маалымат санын 7 ± 2 маалымат бирдиги катары аныктаган эле.

Кыска мөөнөттүү эстутумда сакталган (катталган) маалымат, кандайдыр бир операция жасалса, 15–20 секунддан кийин жылас

болот. Бирок бир канча стратегиялар жана кайталоо жолу менен маалыматтын кыска мөөнөттүү эстутумда кыйлага сакталып калып, узак мөөнөттүү эстутумга көчүрүлүшү мүмкүн. Кайталоо – маалыматтын узак мөөнөттүү эске сакталыш жагынан бир кыйла мааниге ээ, бирок коддолгон маалыматты оной эске түшүрүү үчүн, түрдүү абалдарда коддонуу үчүн жетиштүү боло албайт. Ошондуктан маалыматтын “маани менен толтурулушу» керек болот. **Мааниге эгедер кылуу процедурасы** жаны маалымат менен мурунку маалыматтарыбыздан ортосунда байланыш куруу, маалыматты колдогон символдорду жаратуу, маалыматтын түрдүү абалдарда коддонулуш формаларын ойлоону, ошондой эле маалымат жөнүндө суроолорду даярдап, ал суроолорго жооп берүү аркылуу ишке ашырылат (Краик, 1979; Андерсон, 1985). Ошон үчүн кыска мөөнөттүү эстутумдун функцияларынын бири ушул: катталган маалыматтарды мурда узак мөөнөттүү эстутумга катталган маалыматтар менен салыштырып, барабарлаштырып (тендештирип), ылайыктуу болгондорун үлгү түрүндө структуралаштыруу милдети.

Кыска мөөнөттүү эстутумдун кабылдоо күчү түрткүлөрдү топ-топко бөлүү жолу менен арттырылышы мүмкүн. Мисалы, 145319201980 санын он эки бөлөк-бөлөк сан катары эсте сактоо кыйла кыйын. Анткен менен, эгер бул сандар жыл (өзгөчө, белгилүү жылдар катары: – 1453, 1920, 1980) түрүндө топ-топко бөлүнсө маалымат иштетүү күчү да кенейип, ошол эле учурда оной да эске келе берет.

в) Узак мөөнөттүү эстутум: Узак мөөнөттүү эстутум кыска мөөнөттүүдөн айырмаланып, үч маанилүү сапатка эгедер: (1) маалымат бат өчүп калбайт, (2) маалымат иреттүү, түшүнүктүү катталат, (3) чексиз кабылдоо, өздөштүрүү күчүнө ээ болот. Бардык тажрыйба жана маалыматтар УМЭде (узак мөөнөттүү эстутумда) сакталат. Ошондуктан ар түрдүү окуяларды эске түшүрүү, маселе чечүү, ой жүгүртүү ж.б. операциялар УМЭде сакталган материалдардын ичине кирет.

Бихевиоронист психологдордун пикири боюнча, маалыматтар узак мөөнөттүү эстутумда схемалар (иреттелген маалымат түйүндөрү же түшүнүк топтору) түрүндө катталат. Схемалар жаны маалыматтын коддолушун, эске катталышын жана катталган маалыматтын кайра чакырылышын контролдоп турат.

Кээ бир изилдөөлөрдө жаны маалымат УМЭде өзүнчө түшүнүк (маани-маныз) алган сон эски маалымат менен байланыштырылат деген тезис айтылат, бирок көп изилдөөчүлөр түрткүлөрдүн эстутумда мурдатан бар маалыматтар тарабынан камсыз кылынган байланыш ичинде интерпретация кылынары жөнүндө тезисти көбүрөөк колдошот.

Ошондуктан окуу (жана окутуу) материалдарын жакшыртып, өөрчүтүп жаткан чакта окуучулар үчүн ылайыктуу схеманы жаратчу

жана жаны материалга маани-маныз берчү түрткүлөр (шыктандыргычтар) сунушталууга тийиш. Алар ылайыктуу тема аты, идея, түшүндүрмө сүйлөм, материалдын түшүндүрүлүшүндө мааниге ээ болгон сүйлөмдөрдүн астын сызуу же тырмакчага алуу, суроолорду берүү сыяктуу түрткүлөр болушу мүмкүн, ошондой эле маалыматтын көркөмдөлүшү (иллюстрациясы) да болушу мүмкүн.

Таанып билүү (когнитив) психологиясынын көпчүлүк өкүлдөрү маалыматтын узак мөөнөттүү эстутумда катталышынан кийин эч качан жоголбойт деп, бирок маалыматтын узак мөөнөттүү эстутумдан кыска мөөнөттүү эстутумга кайра келбей же колдонулбай калышынын себеби ылайыктуу кодоо жана кайра чакыруу стратегияларынын колдонулушуна жараша болот деп айтып келишүүдө. Алардын пикирлери боюнча, окуучулар мугалим сунуш кылган түрткүлөрүн пассивдүү алуучулары (каттоочулары) эмес. Окуучу үйрөнүү-үйрөтүү процессинде активдүү катышуучу болот, андыктан үйрөнүүнүн сапаты билимдин (маалыматтын) кандайча сунуш кылынганына жана окуучунун маалыматты кантип иштеткенине байланыштуу болот. Жакшы үйрөтүү дегенге окуучулар кантип үйрөнө ала тургандыгы, үйрөнгөндөрүн кандайча эске түшүрө алуу керектиги, кандай формада ой жүгүртүү зарылдыгы жана өздөрүн кантип шыктандыруу керектиги жөнүндөгү маалыматтар да кирет.

ҮЙРӨНҮҮНҮН ӨНҮМ-ҮЗҮРЛӨРҮНҮН (ПРОДУКЦИЯСЫНЫН) ТҮРКҮМДӨЛҮШҮ (КЛАССИФИКАЦИЯСЫ)

Кээ бир тарбиячылар инсан аракеттерин (үйрөтүү-үйрөнүү продукцияларын) анализдөө жана классификациялоо системаларын иштеп чыгышкан. Таксономия деп аталган бул классификация системаларында үйрөтүү-үйрөнүү продукциялары эң жөнөкөйдөн эң татаалга карай баскычтуу түрдө иреттештирилген. Таксономиянын жогорку денгээлиндеги аракеттер астынкы тепкич (шарт) сапатындагы ылдыйкы денгээлдеги аракеттерге караганда дагы татаал болуп, кайсыл бир астынкы денгээлдеги аракеттердин үйрөтүлүшүнө, ал болсо өз кезегинде ага байланыштуу түрдө өзүнөн кийинки турган төмөнкү аракеттердин иштелип чыгылышына көз каранды.

Блумдун таалим-тарбия максаттары тууралуу таксономиясы

Үйрөтүү-үйрөнүү продукцияларын анализдөө менен классификация системаларын өнүктүргөн тарбиячылардын башында Блум жана анын тарапкерлери турат. Блум жана анын тарапкерлери турат. Алар 1950-жылдары жарык көргөн эмгектеринде үйрөтүү-үйрөнүү продукттарын (материалдарын) таанымчыл (когнитив), сезимчил, кыймылчыл (психомотор) деп үч топко бөлгөн, кийинчерээк болсо

таанымчыл (когнитив) жана сезимчил үйрөтүү-үйрөнүү тармактарындагы окуу продукцияларын жыйынтыктаган эки китеп басып чыгарган: «Билим берүү максаттарынын таксономиясы: таанымчыл тармак» (Блюм жана башкалар,1956) жана «Билим берүү максаттарынын таксономиясы: сезимчил тармак» (Крадзол жана башкалар,1964). Ал китептер эмдигиче, программа өнүктүрүү жана долбоорлоо иштери менен алектенгендердин эң көп пайдаланылган булагы бойдон келатат.

Таанып билүү багытындагы үйрөтүү-үйрөнүү процессине төмөнкүлөр кирет: акыл жумушу басымдуулук кылган аракеттер, асыресе маалыматтарды өздөштүрүү жана эске түшүрүү, ал боюнча операцияларды жасоо, түшүнүктөр, жалпылаштыруулар, теорияларды жаратуу ж.б. 1-таблицада жалпы билимдик аракеттердин категориялары аныкталып, ар бир категориянын алдындагы иштемдер (навыктар) тизмеленген. Бул иштемдер (б.а. жөндөмдөр) да иерархиялык структурада онойдон татаалга карай түзүлгөн.

Сезимчил үйрөнүүлөр, кандайдыр бир предметке, окуяга, темага кызыгуу же позиция, манера жана сезүү сыяктуу жүрүм-турум (кылык) аракеттерин кучагына алат. Сезимчил үйрөнүүлөр (окуулар) таанымчыл жана кыймылчыл (психомотор) аракеттерди үйрөнүүгө пайдубал болот. Маселен, кайсыл бир предметке маани бербеген адамдын ал предмет жөнүндө маалыматка жана иштем-аракеттерге ээ болушу, же болбосо, үйрөнгүсү келбеген адамдын бир нерсени өздөштүрүүсү абдан кыйын. Сезимчил аракеттердин деңгээлдери 2-таблицада кыскача аныктаган.

Кыймылчыл (психомотор) үйрөнүүлөр. Физикалык билгичтик (иштемдер) басымдуу бөлүгүн түзгөн аракеттерди – кандайдыр бир өнөрдү тууроо, кандайдыр бир билермандыкты сезимталдуулук менен жүзөгө ашыруу сыяктуулар дал ушул тармакта изилденет. Блюм жана жоддоштору жалпы таалим-тарбия жаатынан кыймылчыл (психомотор) билермандыктардын таанымчыл жана сезимчил аракеттер сыяктуу эле анча мааниси жок дегендей божомолдон аттанып чыгуу менен психомотор (кыймылчыл) билермандыктарга (жөндөмдөргө, билгичтиктерге) тиешелүү бир классификациясы системасын жакшыртышкан. Башка окуп-үйрөнүү тармактарынан айырмаланган, көптөгөн тарбиячылар тарабынан өөрчүтүлгөн кыймылчыл тармак менен байланышкан бир топ таксономия бар (мисалы, Симпсон,1966; Харрсу, 1972; Мооре, 1972; Джевет жана Мулан, 1977), бирок кенири белгилүү психомотор үйрөнүүлөрдү категорияларга ажыратуу үчүн колдонулган тасономия – Симпсондун таксономиясы (Симпсондун таксономиясы 3-таблицада кыскача болсо да берилди).

МУТАЛИМДИК КЕСИПКЕ КИРИШҮҮ

1-таблица: Билимдик тармак

Окуп- үйрөнүүнүн түрлөрү	Аныктамалар
1) Маалымат	Маалымат денгээлиндеги кандайдыр бир аракетти жаттап үйрөнүүнү камтыйт жана фактылардын, принциптердин, терминдердин эске түшүрүүсүн зарыл кылат. Бул денгээлдеги максаттардын ишке ашырылгандыгына далил боло ала турган окуучунун кээ бир аракеттери төмөнкүлөр: Көргөзүлгөн буюмдардын аттарын атоо, белгилүү бир предметти предметтер сериясынын ичинен тандап алуу, кайсыл бир түшүнүккө аныктама берүү, бир предмет же болбосо кайсы бир факты менен байланыштуу кээ бир өзгөчөлүктөрдү тааный алуу.
(2) Түшүнүү	Түшүнүү баскычында окуучу мурдатан билгендерин жаңы формада жаныланган ирет менен сунуш кылуусу зарыл. Бул баскычта пайдаланыла турган окуучунун кээ бир аракеттери төмөнкүлөр: кандайдыр бир окуя же таблицаны түшүндүрүп берүү; окулган принциптердин, фактылардын себептерин чечмелөө; кайсыл бир предметти кайсыл бир категориянын негизинде классификациялоо; эки предметти же окуяны бири – бирине салыштыруу; бир түшүнүктү өз сөзү менен түшүндүрүп берүү, андан тыянак (резюме) чыгаруу, оригиналдуу бир мисал келтирүү.
(3) Практикада пайдалануу (б.а.колдонуу)	Практикада пайдалануу (б.а. колдонуу) денгээлиндеги жүрүм – турумдар – мурда өздөштүрүлгөн теориялык билимдерди жана жалпылаштырмаларды (фактылар, түшүнүктөр, принциптер, эрежелер, теориялар, ж. б.) жаңы абалдарда колдоно билишине байланыштуу. Бул баскычта өздөштүрүлө турган окуучунун кээ бир кыймыл-аракети (иштемдери) төмөнкүлөр: Кайсыл бир математикалык маселени чече билүү; бир милдетти аткара алуу; бир сериядагы эрежелерди же методдорду колдоно алуу; сунуштаган бир иш планынын натыйжаларына божомол жүргүзүү.
(4) Анализ	Анализ – кандайдыр бир проблеманын, сумманын же системанын уюштурулушун жана түзүлүшүн (структурасын) таанып билүү; Проблеманы, сумманы, же системаны элементтерге ажыратуу; бир проблема, сумма же болбосо системанын элементтеринин ортосундагы байланыштарды аныктоо, бир маселе, сумма же системадагы теория, принцип жана жалпылаштырууларды тааный билүү сыяктуу аракеттерди камтыйт.
(5) Синтез	Синтез – бул пикир же элементтерди белгилүү байламта жана эрежелерге ылайык бириктирип, жаңы бир бүтүндүк (сумма) түзүү жөндөмүн туюнтат. Бул баскыч окуучунун бир маселеге таандык элементтерди иреттөөсү же ошол маселенин абалына байланышкан бир чечим сунуш жасоо, түрдүү булактардан маалыматтарды колдонуу менен өзүнө тийешелүү бир өнүм (продукция) жаратуу мамилелерин ичине алат.
(6) Баалоо	Баалоо – бул белгилүү бир иш ыкма, чечим, же өнүмдүн баалуулугу тууралуу белгилүү ченемдерди колдонуу аркылуу пикирин билдирүү, белгилүү бир көз караш же сунушту сыңдоо же болбосо жактоо сыяктуу иш – аракеттерди ичине камтыйт.

2–таблица: Сезимдик тармак

Окуп- үйрөнүүвүн түрү	Аныктамасы
(1) Кабыл алуу	Белгилүү бир пикир, окуя же түрткүгө көңүл буруу, аларга карата аракетте болуу жана белгилүү түрткүлөрдү башкаларынын арасынан бөлүп алуу.
(2) Реакция жасоо	Белгилүү бир түрткүлөргө көңүл буруу, аларга белгилүү бир формада реакция жасоо же жооп берүү. Активдүү катышууну да ушуга кошсо болот.
(3) Маани берүү	Кандайдыр бир кыймыл – аракет, же болбосо фактыга маани берүү; кандайдыр бир баалуулукту тандап алуу, же өзүн кайсы бир баалуулукка багыттоо.
(4) Уюштуруу	Ар түрдүү баалуулуктарды ырааттуу түрдөгү баалуулуктар системасын жарата тургандай жагдайда уюштуруу.
(5) Баалуулук же баалуулуктарды өзүнө синирүү	Өздүк сапатына айландырган (б.а. өзүнө синирген) баалуулуктар аркылуу ырааттуу бир жашоо фалсафасын же дүйнөгө болгон көз карашын калыптандыруу.

3-таблица: Кыймылдык – психологиялык (психомотор) тармак

Окуп-үйрөнүүнүн түрлөрү.	Аныктамасы
(1) Кабылдоо (талдоо)	Кандайдыр бир жөндөмдүн ишке ашырылышына байкоо жүргүзүү; аракеттерди ажырата билүү жана аларды ишке ашыруунун жолдорун кабыл алуу;
(2) Даярдануу же даярдыкта болуу	Кандайдыр бир жандуу (мотордук) аракет үчүн акыл, дене жана сезимдин даяр болуусу.
(3) Жол көрсөтүү аркылуу жасоо (үйрөнүү)	Кайсыл бир иштемди оболу ал иштемди жасаган башка бирөөнү тууроо менен жана кийинчерээк өз алдынча жасоого өтүү.
(4) Көнүмүштүк же механикалык ишмердик	Кандайдыр бир жөндөмдү өз алдынча, эч кимден жардам албастан кааланган сапатта жасоо.
(5) Татаал (увертюралык) ишмердүүлүк	Татаал иштемди (жөндөмдү) оной жана аз убакыт жана энергия жумшоо менен жасоо.
(6) Өзгөрүп иштөө	Мурда үйрөнүлгөн жөндөмдөрдү жаны жагдайларда колдоно билүү.
(7) Жаныдан жаратуу	Жаны, оригиналдуу, кыймылдык (мотор) иш аракеттерди калыптандыруу (өнүктүрүү).

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

МУГАЛИМДИК КЕСИП

МУГАЛИМДИК КЕСИП ДЕГЕН ЭМНЕ?

Адамдардын коомдогу ичинде ээлеген ордун аныктаган көрсөткүчтөрдүн бири — бул анын ээлеген кесиби. Түрк Тили Коому чыгарган «Түрк Сөздүгүнө» ылайык кесип — бул «ар бир адамдын өз турмушун камсыздандыруу үчүн жасаган туруктуу иши» жана «бири — бирине көз каранды илимий же болбосо фалсафий ой жүгүртүүлөрдүн бирдиги; кандайдыр бир пикирдин айланасында жыйналган түрдүү маалыматтар, сериялар жана системалар» катары аныкталат (ТТК, 1988, 1012—б.).

Кесипке адамдар жашоо турмуш кылуу үчүн негизги эмгек тармагы катары тангап алган, белгилүү бир мөөнөт ичинде билим — таалим алгандан кийин жасай алчу, Эмгектенүү жана өнүгүү шарттары закондун кепилдиги алдына алынган, кандайдыр бир ишмердүүлүк тармагы деген аныктама берсек болот. Кесиптин көлөмү жана тармагы бөлүмү жана профессионалдашуунун натыйжасында кесиптердин жана иштердин ажырымдалышы, ар бир кесиптин коом алдында түрдүү салымы жана баалуулуктардын негизинде каралганы байкалат. Коомдук система жана ой жүгүртүүнүн ар түрдүүлүгүнө ылайык кесип жана анын функцияларыда маани, мазмуну жаатынан алганда да айырмачылыктары бар («Тан» 1981, 70—б.).

ОКУТУУЧУЛУК (МУГАЛИМДИК) КЕСИП

Өлкөбүздөгү окутуучулардын (мугалимдердин) мыйзамдык тутумдары (позициялары) № 1739 "Улуттук Окуу Тарбиянын Негизги Мыйзамынын" (УОТНМ) 43-беренеси менен бекитилген (жөнгө салынган). «Мугалимдик (окутуучулук) мамлекеттин билим берүү, окутуп-үйрөтүү жана алар менен байланышкан башкаруу милдеттерин өзүнө камтыган, өзгөчө бир спецификалык кесип. Окутуучулар бул милдеттерин "Түрк Улуттук Билим берүү Максаттарына жана негизги принциптерине" дал келтирүү менен ишке ашырууга милдеттүү.

Окутуучулар өздөрүнүн кесибин жалпы даярдык маданият, айрыкча, тармактык билим берүү, тарбия жана педагогикалык формация аркылуу иш жүзүнө ашыра алышат. Жогоруда белгиленген сапаттарга ээ болуу үчүн билим берүүнүн кайсыл гана баскычында болбосун окутуучулукка талапкерлердин жогорку таалим-тарбия (маалыматка) ээ болуулары зарыл».

Жогорудагы мыйзам үзүндүсүнөн белгилүү болгондой мугалимдик жогорку билимди талап кылган өзгөчө бир профессионалдык тармак болуп эсептелет. Бирок, өлкөбүздө окутуучулук кесибине жетишүү маселесинде кээ бир проблемаларга да туш келүүдөбүз.

КЕСИПКЕ ЭЭ БОЛУУ ШАРТТАРЫ ЖАГЫНАН АЛЫП КАРАГАНДА МУГАЛИМДИН ЖУМУШУ.

Кандайдыр бир шугулдануу тармагынын профессионалдуу кесип катары таанылышы үчүн кээ бир шарттарга ээ болуусу зарыл. Тезжандын пикирине ылайык (1996, 278—бет) кесипке ээ болуу шарттары төмөнкүлөр:

✓ **Профессионалдык маалыматка-уюштурулган билимге ээ болуу:** Өлкөбүздө мугалимдер профессионалдык билим—таалим алуунун негизинде даярдалууда. 1848—жылдын 16—мартында алгачкы ирет Мугалимдердин окуу жайы ачылган. Ошол күндөн бери окутуучулардын окуу жайынын зарылдыгын мезгил өзү көрсөтүп келе жатат. Бирок окутуучунун муктаждыктарынын камсыздалышы жана өзгөчө Илим жана Адабият факультеттеринин окутуучуларды тарбиялоодоубуз деген аракеттеринен улам бардык бүтүрүүчүлөрдүн мугалим катары таанылышы кесиптин өнүгүүсүнө өзүнүн таасирлерин тийгизип келет. Айрыкча коомдук жана экономикалык өнүгүү менен катар билим берүүдө жаны адистик тармактар (билим берүүнүн психологиясы, билим берүүнү жетектөө, билим берүүнүн технологиясы, бааландыруу (б.а. тестирилөө) ж.б.) пайда болду. Окутуучулар бул тармактарда да ишке киришээри менен бир жагынан бул тармактардын өнүгүүсүнө салым кошушса, экинчи жагынан мугалимдик кесиптин өнүгүүсүнө кандайдыр бир жагдайда терс таасир да тийгизгени жашыруун эмес.

✓ **Киришүү контролу (Аттестация):** Мыйзам өкүмдөрүнүн рамкасында кимдердин кандай кесиптин ээси боло алаарынын аныкталышы жана эмгек шарттарынын уюштурулушу — кесиптик өнүгүүнү камсыз кылган элементтердин бири. Кесиптик уюмдар жана мамлекет киришүү контролдун жана кесиптик иш берүүчүлөрдүн негизги стандарттарынын аныкталышында өзгөчө позицияга ээ. Акыркы жылдарда жогорку окуу жайларынын бүтүрүүчүлөрүнүн мугалим боло алуусу окутуучулукка киришүү контролунун Түркияда анча деле практикаланбай жаткандыгын көрсөтүүдө. Бирок "Таалим жана Тарбия Уюму" кайсыл тармактардын бүтүрүүчүлөрүнүн Кесиптик Маалымат Сертификатын (Педагогикалык Формация) алуу шарты менен мугалим боло ала тургандыгын аныктады.

✓ **Кесиптик ахлак (этика):** Ар бир кесипти башка кесиптерден айырмалаган профессионалдык маалыматтар менен бирге, бир катар

баалуулуктар, нормалар, принциптер жана эрежелер бар. Окутуучу өз кесибинин устаты болуу менен бирге, өз кесибинде коопсуз да болуусу керек. Пехливандын пикиринче (1998) кесиптик этика (профессионалдык этика) – бул “*белгилөө бир кесиптик топтун кесип менен байланыштуу түрдө түзүлүп, сакталып, кесип мүчөлөрүнө жол көрсөтүп, аларды белгилөө бир формада аракет жасоого аргасыз кылган; инсандык тенденцияларын чектеген; ылайыксыз жана принципсиз мүчөлөргү кесипчиликтен четтеткен; кесип ичиндеги конкуренцияны жөнгө салган жана кызмат идеяларын сактоону максат кылган кесиптик принциптердин жыйындысы*” (5–б.).

Өлкөбүздүн билим берүү этикасын жогоруда берилген аныктамага ылайык карай турган болсок, окутуучулардын этикалык баалуулуктары кандай болушу керек деген пикирде жалпы көз караш бирдигинин азырынча түзүлбөгөнү байкалат. Билим берүүдөгү тең, бирдей мүмкүнчүлүктөрдөн жаралышы, мугалимдердин ортосунда кандайдыр бир ажырымдын жасалбашы, окуучу – окутуучу мамилелеринде белгилүү бир эрежелерден сырткары чыкпоо, окуучулардын дарсканаларга барышып, бирок өзүнчө дарс алуу сыяктуу жаатта мажбурланбашы, окуучуларды баа коюу менен коркутуу жана психологиялык жактан басмырлабоо, өз ынаным жана пикирлерин окуучуларга зордук менен таңуулообоо, сыяктуу билим берүү процессинде орун алган баалуулуктар бул багыттагы алга жылууларга мисал боло алат.

МУГАЛИМДИН АНТЫ

Түркия Республикасынын Башмыйзамына (Конституциясына), Ата Түрктүн революциясына жана принциптерине, Башмыйзамда белгиленген Түрк улуттук патриоттуулугуна берилүү менен иштеериме; Түркия Республикасынын мыйзамдарынын адилеттүүлүк жана теңдештик принциптерине баш ийүү менен аларды жүзөгө ашырууга; түрк улутунун улуттук, инсандык, руханий жана маданий баалуулуктарын өзүмө сиңирип, сактап, аларды өнүктүрүү үчүн аракет кылууга; адам укуктарына жана Башмыйзамдын негизги принциптерине таянган, демократиялык, граждандык, социалдык, укуктук мамлекет болгон Түркия республикасынын мага таккан милдет жана жоопкерчиликтерин билүү менен аларды өзүмдүн аракетим менен иш жүзүндө көргөзөөрүмө; бүткүл милдеттеримди, түрк улуттук билим берүүсүнүн максат жана негизги принциптерине ылайык аткараарыма, окуучуларымды ушуга ылайык тарбиялоого арнамысым жана абийирим астында ант берем.

✓ **Эмгек эркиндиги:** Кесипке ээ болуунун башкы бир шарттарынын бири — толук эмгек эркиндигине ээ болуу. Өлкүбүздө мугалимдердин басымдуу көпчүлүгү мамлекеттик мектеп (жана окуу жайларда) эмгектенишет. Кенири белгилүү болгон билим берүү уюмдарын жана жеке менчик дарсканаларды кошкондо 523617 мугалимдин бар болгону 54172си гана билим берүү мекемелеринде иштешет. Мындай жагдайда мамлекеттик сектордо эмгектенген мугалимдер негизинен мамлекеттик көзөмөл жана контролдоонун алдында болушат. Башка кесиптер деле тигил же бул денгээлде мамлекеттин көзөмөлүндө. Бирок, жумушту мамлекет берген соң бул жердеги жагдай өзүнчө бир башка. Жакындатып алганда, 10 % дай мугалимдер гана жеке менчик билим берүү тармагында эмгектенишет. Жеке менчик сектор мамлекеттик мектептерге караганда мугалимдерге салыштырмалуу түрдө көбүрөөк маяна төлөшөөрү белгилүү жана эмгек шарттары жана жумуштук коопсуздугу жагынан алганда да мамлекеттик мектептерден пайдалуураак.

✓ **Кесиптик уюмдар жана кошуундар:** Кесиптик уюшулушу жагынан алганда, мугалимдерибиз зор тажрыйбага ээ. Өлкөбүздө мугалимдерибиздин уюмдашуу аракеттери 1908—жылдан башталат (Акжүз, 1978). Бирок чыныгы мааниде кесиптик уюмдар 1961—жылда кабыл алынган Башмыйзамдан кийин гана пайда болду. Ошондон кийин гана коомдук персоналдар кесиптик, маданий, социалдык жана экономикалык, ошондой эле укуктук кызыкчылыктарын коргоо үчүн, кесиптик өнүгүүнү жана мугалимдердин ортосундагы кызматташууну (жардамдашууну) жолго коюу максатында кесиптик кошуундарды түзүү укугуна ээ болушту. 1971—жылдан кийин кесиптик кошуундарды уюштуруу укуктары мамлекеттик чиновниктердин колунан алынды. Ошол күндөн баштап, коомдук персоналдар тилектештик уюмдарын түзүү жолуна түшүштү. Кесиптик жана коомдук уюмдардын оң таасири менен бирге эле мугалимдерди саясий лагерге ажыратканы, кесиптик эмгекке караганда идеологиялык ишмердүүлүктөр көбүрөөк мааниге ээ болгону 1980—жылдын 12—сентябрына чейинки сын макалалардан (пикирлерден) байкалат. Ошол 1980—жылдын 12—сентябрындагы аскердик төнкөрүштөн мурда пайда болгон негизги мугалимдик уюмдар төмөнкөлөр: "Бүткүл Билим жана Тарбия кызматчыларынын биригүү жана тилектештик коому", "Идеалисттик таалим жана мугалимдер коому", "Эркиндикчил мугалимдердин жардамдаштык жана тилектештик коому", "Эркиндикчил мугалимдер коому" (Акжүз, 1980).

Булардан башка да кесиптик коомдор болгон. Бирок алардын мүчөлөрүнүн саны анча көп болгон эмес. 1980 – жылдын 12 – сентябрындагы аскердик төнкөрүштөн мурда пайда болгон мугалимдердин эң маанилүү кесиптик кошуундары болсо төмөнкүлөр: "Бүткүл билим берүү кызматчыларынын биригүү жана тилектештик коому" жана "Идеалисттик таалим жана мугалимдер коому". "Бүткүл билим берүү жана тарбия кызматчыларынын биригүү жана тилектештик коомунун" 200 миңге жакын (эмгекчи жана кызматчыларын кошкондо), "идеалисттик таалим жана мугалимдер коомунун" 78 000 мүчөсү болгон.

Төнкөрүштөн 10 жылга жакын убакыт өткөн соң 1990 – жылдарда мугалимдердин кайрадан уюмдашууга болгон аракеттери байкалат. 1980 – жылдын 12 – сентябрындагы аскердик төнкөрүшкө чейинки бар болгон топтор сыяктуу эле кесиптик кошуундар кайрадан түзүлө баштайт. Учурда белгилүү кошуундар төмөнкүлөр: "Билим берүү, Илим жана Маданият кызматчыларынын кесиптик кошууну", "Түркиянын билим берүү, тарбиялоо кызмат тармагындагы коомдук эмгекчилердин кесиптик кошууну", "Демократиялык Билим берүүчүлөрдөн кесиптик кошууну", "Билим берүүчүлөрдөн бирдиги жана кесиптик кошууну".

✓ **Кызматтык шарттар:** Мугалимдик кесип башка кесипке салыштырганда анчалык пайдалуу деп саналбайт. Окуучулардын саны өтө көп болгон мектеп жана класстар, элет жеринде иштөө жана жашоо үчүн биринчи зарылдыктардын (керектөөлөрүнүн) жетишээрлик деңгээлде канааттандырылбашы – мугалимдердин кызматтык шарттарына терс таасирин тийгизүүдө. Көптөгөн мектептерде мугалимдер иштей турган бөлмөлөр (педкабинеттер), китепканалар жана окуу каражаттары жок.

✓ **Мугалимдиктин Коом Тарабынан Кесип Катары Таанылышы:** Мугалимдик кесип коомчулук тарабынан кеңири таанылган ишмердүүлүктөрдүн катарына кирет, өзгөчө түрк коомунда мугалимдик ишмердүүлүккө он таасирин тийгизүүчү бир топ маданий факторлор бар. Маселен, Азирети Алиге таандык "Мага бир тамга үйрөткөндүн кырк жылы кулу болот" деген сөз бүткүл өлкөбүздө ттаныш. Маяналарынын төмөндүгүнө карабастан мугалимдердин космубузда кадыр – барктуу болушу жана мугалимдердин жетишпестиги ар бир жогорку окуу жайынын бүтүрүүчүсүнүн мугалим болуп иштөөсүнө жол ачат. Башка жагынан алганда, мектеп мугалимдигинин көбүнчө аялдарга ыйгаруу тенденциясы жана

мугалимдик кесиптин коомдогу статусуна да терс таасирин тийгизбей койгон жок.

ОКУТУУЧУЛУК (МУГАЛИМДИК) КЕСИПТИН ТҮРКИЯДАГЫ КЭЭ БИР ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

1. Түркияда коомдук кызматкерлердин төрттөн бирине жакыны мугалимдер. Популярдун билим берүү уюмдарын ичине кошо турган болсок (1998 – 1999 – окуу жылынын маалыматтары боюнча) алардын жалпы саны 512 522 ге барабар. Жалан уюштурулган (б.а. уюштурулма) окуу – тарбия уюмдарын гана ала турган болсок 260486 сы эркек, 207494 тү аялдар болуп, 468480 мугалим эмгектенүүдө.

2. Окутуучулук – аялдар көпчүлүгүн түзгөн кесип тармагына кирет. Өлкөбүздө окутуучулардын 55, 6 % эркек, 44,4 % аялдар түзүшөт.

3. Окутуучулук төмөн жана орто кирешелүү топтордон турган кесип. Окчабол жана Гөктүн (1998) пикири боюнча мугалимдер арасында "салыштырмалуу түрдө сапаттуу жакшы окуу жайы деп саналган жана бардар жарандардын модасына айланган жеке менчик лицейлерден жана Анадолу лицейлеринен келген мугалимдердин саны жок дээрлик аз". Мугалимдикти идеалдуу кесип катары кабылдагандар деле мүмкүндүк болсо кесибин таштап кетүүнү каалашат. Мугалимдин үй – бүлөсүндө атанын билим берүү денгээли энелердикине караганда жогору. Бирок аталардын да 42% башталгыч мектептерди, 19% лицейлерди, 8, 6 % болсо жогорку окуу жайларды (ЖОЖдорду) бүтүргөндөр. Энелердин 38% окуу жана жазууну билишпейт, 17% окуй жана жаза алышат, 35% башталгыч мектептерди жана 1, 5 % ЖОЖдорду бүтүргөндөр (Окчабол жана Гөк, 1998, 19 – бет).

4. Окутуучулук кесибинде карьера жасоо жана кесиптик өнүгүү мүмкүнчүлүктөрү абдан чектелүү. Уюмдук денгээлде мугалимдердин өздөрүн – өздөрү өнүктүрүүлөрү үчүн каражат бөлүнбөй келүүдө. Салттуу түрдө "кызматчы билим берүү" ишмердүүлүктөрүн жүргүзүп келишүүдө. Бирок бардык изилдөөчүлөр бул ишмердүүлүктөрдөн жетишсиздик экендигине келгенде пикирдеш болуп чыгат. Окутуучулардын кесиптик өнүгүүсүн камсыз кылуу максаты менен жасалган маанилүү бир кадам акыркы жылдарда гана көзгө урунууда. Магистрада окуган мугалимдер өздөрү эмгектенген университет жайгашкан район борборуна жакын кичи райондорго дайындалууда.

5. Кесиптин маанилүү бир бөлүгүн түзгөн аялдын болсо жарым күн эмгектенүү жана узак отпускарлары берилгени үчүн мугалимдик кесипти тандашкандыктары аныкталууда. Мындай жагдай алардын өнүгүү, жогорулоо каалоосун да азайтууда. Ошондуктан, авторлордун байкоосу

боюнча 1998—жылда Гази университетинде уюштурулган "Жетектөөчү билим берүү программасына" катышкан аял мугалимдердин саны дээрлик жокко эсе эле.

6. Өлкөбүздө кенири жайыла баштаган жеке менчик билим берүү уюмдары жана жеке менчик дарсканалар такшалып, тажрыйбалуу мугалимдердин көп акча иштеп табуусуна мүмкүндүк түзүүдө. Мамлекет жогорку иш берүүчү позициясын сактап калганы менен жеке менчик сектор кескин жогорулоо жана өнүгүү жолунда.

МЕКТЕП ЖЕТЕКЧИСИ, ИНСПЕКТОР МЕНЕН ҮЙРӨНЧҮК (СТАЖЕР) МУГАЛИМДИН ӨЗ АРА МАМИЛЕЛЕРИ

а) Мектеп жетекчиси жана стажер (Үйрөнчүк) окутуучунун мамилеси

Бардык кесипте эмгектенген инсандардын расмий мамилелер сырткары, табигый мамилелери да болот. Адамдар жана топтор мындай мамилелердин расмий структурасынын чегинен чыгышып, топтордун коом ичиндеги мүчөлөрү өз ара мамилелерди түзүшөт (Башаран, 1992: 11). Бул өз ара таасир берүү — уюм ичиндеги инсан мамилелеринин формасын аныктайт. Адам мамилелеринин оң таасирде болушу кызматын жаны баштаган үйрөнчүк окутуучунун кесиптик турмушуна таасир берүүчү, уюм менен биригишүүсүндө шыктандыруучу күч сапатына ээ. Окуу жайдын жетекчисинин окуу жайдын ичинде түзгөн оң таасирдүү адамдык мамилелери үйрөнчүк окутуучунун кесиптик адаптациялануусуна өз таасирин тийгизет. Ошол себептен мугалимдик кесиптин алгачкы жылдарында бул маселе айрыкча маанилүү. Окуу жайдагы (мектептеги) адамдык мамилелер окутуучулардын уюштурулган (окуп — үйрөнүлгөн) кыймыл — аракеттерин жыйынтыктайт; аларды колдоого, бирге эмгектенүүгө жана уюмдун максаттарын иш жүзүнө ашырууга багытталган формада уюштурулушу керек. Унутпай турган дагы бир нерсе: мектептердеги бардык персоналдардын негизги милдети — сапаттуу билим берүү чөйрөсүн жаратуу.

Балжынын пикири боюнча (2000 — жыл, 3—б.) ар кандай жаш адам бир уюмга, бир группага киргенде өз ишинде уста бойдон келбейт, ал жаны, башталгыч стадияда болот. Ал бул уюмдун же группанын маданиятын, баалуулуктарын, нормаларын жана карым — катнашын кантип үйрөнөт? Бул үйрөнүү анын мурдагы социалдашуу денгээлине көз каранды. Көпчүлүк ичинде инсандардын ишти баштоодон мурда бир топ терс таасирдүү баалуулуктарга кириштер болуп же терс ой —

пикирлер менен иш баштоолору алардын кесипти терең өздөштүрүп кетүүлөрүнө да, жаны шартка адаптациялануу процессине да терс таасирин тийгизет. Адамдын мурдагы адаттарынын арылыш үчүн жана жаны уюмдун баалуулуктарындагы, нормаларындагы жана маданиятындагы айырмачылыктарды билүү үчүн кыйла аракет сарп кылынат. Жетектөөнүн терминологиясында бул процесс "уюмдук социалдашуу" деп аталат. Балжынын (2000 – жыл, 1–б.) котормосуна ылайык Фелдман (1981) социалдашууну инсандардын уюмдун сыртынан туруп уюмга жана уюм мүчөлөрүнө катышуулары б.а. "трансформация болуу" процесси катары белгилеген. Уюмдарда жаны кирген уюм мүчөлөрүн чектеген же багыттаган инструкциядан сырткары да, жазылбаган, бирок өз ара мамилелерде байкалгандагы бир маданият бар.

Окутуучулук кесиптеги алгачкы жыл кесиптик турмуштун эң критикалык доорун түзөт. Алгачкы жыл – жаш окутуучулар тарабынан академиялык колдоого жана жардамга эң муктаж болгон кез. Кызматтан мурда канчалык билим алышпасын, практикага келгенде ал такыр башка иш болгондуктан, үйрөнчүк адамга абдан айырмалуу туюлат. Бул процессте окуу жайындагы тажрыйбалуу мугалимдердин, башкаруучулардын жана инспекторлордун жасаган мамилелери жогорку мааниге ээ.

Мугалимдер ортосундагы бири–бирине болгон өз ара ишеним жана ачык – айрымдуулук, сабырдуулук үйрөнчүк (стажер) мугалимдин да окуу жайга адаптациялануусун жеңилдетет (Сибоутс, 1992:246). Ушул себептен улам мектептин (окуу жайдын) жетекчилери жана мугалимдер ортосундагы мамилелер чон мааниге эгедер. Ошондуктан окуу жай (мектеп) жетекчилери кесиптик уюмда адисти өнүктүрүү жана уюмдук мамилелердеги терс таасирлерди жоюп, анан ишти баштоолору лаазым.

Үйрөнчүк жараянында же мугалимдиктин алгачкы жылдарында окутуучулардын мажбурлануулары, чектөөлөргө туш келүүлөрү, ал тургай коркутууларды башынан кечирүүлөрү окутуучулардын кесиптик келечектерине терс таасир тийгизиши мүмкүн. Мектеп жетекчиси жаш мугалимдердин кесиптик жаатта өнүгүүлөрүн камсыз кыла турган иш – тапшырмаларды берүүлөрү зарыл (Эрдоган, 2000).

Азыркы замандагы билим берүү жана жетекчилик түшүнүгүндө окуу жай (мектеп) жетекчилери – окутуунун лидерлери, окутуучулар болсо класстардын лидерлери катары каралат. Мектеп жетекчилери жана мугалимдер билим берүүнүн ар бир тепкичинде лидерлик аракеттерди жана сапаттарды көрсөтүүлөрү зарыл. Мугалимдин: "Өз классымда түшүндүргөн темаларымдын жана мазмундарымдын окуучуга үйрөтүш керек болгон (мындан ары бул түшүнүк "кааланган аракеттер"

деп берилет) иштемдердин (аракеттердин) жаралышына жана уюмдарынын өзгөрүүлөрүнө канчалык эмгек өтөдүм?" деген суроону өздөрүнө берүүлөрү алардын көрсөткөн эң жакшы лидерлиги болмок (Өздөн, 1998:9). Ушул көз караштан алып караганда окуу жай (мектеп) жетекчиси да үйрөнчүк окутуучулар арасында лидер болушу зарыл.

Алдынкы окуу жайларды изилденген учурда бул окуу жайлар таасирдүү лидерлер тарабынан жетектелгендигине көбү болобуз. Бул изилдөөлөрдө басым жасалган ийгиликтүү (мындан ары "таасирдүү" деп да белгиленет) окуу жайлардын (мектептердин) лидерлери заманбап имаратка ээ болушпаса да, окуу жайдагы билим берүү процессин өнүктүрүү максатында окуу жайдагы (мектептеги) адамдык жана материалдык булактарды мыкты координациялаган, таалимчилик жана лидерлик сапаттарды көргөзгөн адамдар болгондугу аныкталган (Россос, 1991:10). Окуу жайдын жетекчилери үйрөнчүк мугалимдерге да, тажрыйбалуу мугалимдерге да өздөрүнүн билим берүүчүлүк, лидерлик ролдорун натыйжалуу көрсөтүүлөрү зарыл. Мектеп жетекчиси мугалимдердин үзгүлтүксүз түрдө өз билимдерин өркүндөтүү жана өздөрүн да өнүктүрүү үчүн мүмкүнчүлүктөр түзүүсү керек. Окуу жай жетекчилери окуу жайларды таалимдүү уюм абалына жеткирүү үчүн тиешелүү окуу чөйрөсүн түзүүлөрү зарыл. Жетекчиден баштап бардык окуу персоналдарынын негизги максаты – окуу жайдын максаттарын иш жүзүнө ашыруу. Заманбап жетекчилик түшүнүгүндө окуу жай (мектеп) жетекчиси окуу жайын жаныландыруу максатында керектүү группалык ишмердүүлүктөрдү багыттаган жана координациялаган личносттор катары белгилүү (Маркс ж.б. 1985: 116). Окуу жайдын (мектептин) жетекчиси үйрөнчүк окутуучулардын чечим кабыл алуу процессине катышууларын камсыз кылуусу керек, ал үчүн индивидуалдык максаттар менен уюмдук максаттардын бириктирилиши лаазым.

Үйрөнчүк окутуучунун мамилелери жана иш аракеттери, негизинен, ал эмгектенген уюм тарабынан чектелген структуранын рамкасында калыптанат. Стажердук жараяндын алгачкы стадияларында бирин – бири толуктаган инсандар ар түрдүү жагдайларда иштешкени үчүн кээ бир конфликттердин келип чыгышы турган иш. Адатта, жамааттын мүчөлөрү мезгилдин өтүшү менен чогуу иштөө аркылуу пайда болгон аракеттердин калыптанышы аркасында бул конфликттерди жеңип чыгышат. Бирок, натыйжага жетүү үчүн ар дайым туура каражаттардын жана техникалардын колдонулушу жетиштүү болбошу да мүмкүн. Мындай абалдарда арага жетекчилердин лидерлик киришүүсү абзел жана чыгармачылык эмгекти менен тобокелчиликтин натыйжаларында

болгон жагдайдын артта калышына ошолор гана өбөлгө түзө алат (Ян, 1998: 18).

Лидерлердин оюнда уюмдун келечеги жөнүндө өзүнүн альтернативалык көз караштары жана бул көз караштарды турмушка ашыруунун ыкмалары болгону дурус (Роббинс, 1990: 458). Андыктан жай жетекчилери үйрөнчүк мугалимдерге уюмдун багыты жана миссиясын түшүндүрүшү керек, ошондой эле керектүү багыттагы аракет (жүрүм – турум) системаларын да түшүндүрүүсү лаазым. Үйрөнчүк мугалимдерге багытталып уюштурулган окуу тарбия программалары кандайдыр бир өзгөртүүлөр киргизилбестен пландалган калыбында жүргүзүлгөнү жакшы. Үйрөнчүк мезгилге абдан берилиши керек; жаны окутуучуларды уюмдун ичинде жана уюмдан тышкары дагы эң жакшы калыпта тарбиялоо үчүн алдын ала иштердин жасалганы ийги. Ыйгарым укуктук түзүлүш демократиялык чечим чыгаруу түзүлүшүнө дал келтирилүүсү зарыл (Чейс, 1979:36). Билим берүү уюмдары өтө тыгыз баш ийүүгө да, таасирдүү иерархиялык контроль структурасына да ээ боло бербейт. Чечим чыгаруу жараяны жана өз ара таасирленүү күчү жаатынан алганда окуу – тарбия уюмдары ийкемдүү калыбында курулганы дурус (Уарвик, 1982: 36). Уюмдук структурада жасалган өзгөрүүлөрдө адамдардын бир топтон экинчисине өтүүсү, кызматтарында өзгөрүүлөрдүн болушу алардын өздөрү үчүн маанилүү болгон табигый жамааттык мамилелерин бузулуусуна алып келиши да мүмкүн (Хуссей, 1997: 30). Ушул себептерден улам уюмдук структурада жүргүзүлгөн жасалган өзгөртүүлөрдө персоналдардын көңүлүн калтыра турган иштерден алыс болууга аракет жасалганы жакшы. Окуу жай (мектеп) жетекчиси персоналдардын башка топтор менен болгон мамилелерин билүүсү зарыл, уюм ичинде иш – чаралар жасалган учурда табигый мамилелер системасы (түзүмү) дайым эсте турса ийгиликке өбөлгө болот. Үйрөнчүк мугалимдердин шыктандырылышы (аларга стимул берилиши) да маанилүү маселе жагдай болуп саналат. Бул максатта үйрөнчүк окутуучулардын (мугалимдердин) окуу жайда (мектепте) таалим – тарбия алып жетилүүсү үчүн бул кесипти сүйгөн, билгенин бөлүшүүдөн качпаган билим берүү маселеси жетекчилерге жана инспекторлорго насаатчылык милдет катары тагылганы ийги.

Фухрандын ою боюнча (1991: 206) окуу тарбия системаларында (уюмдарында) жетекчилер окуу сапатын арттыруу үчүн окутуучулардын моралдык маанайын дайыма көз алдыларында тутуулары зарыл. Окуу жайда кесиптик тилектештикти жолго коюу жана достукка таянган атмосфераны жаратуулары зарыл; мугалимдерди (окутуучуларды) баалоодо сапат стандарттары аныкталышы, окуу жайларда

коомчулуктун колдоосу жолго коюлуп, коомчулук өзү да сунуштарды киргизүүсү лаазым. Үйрөнчүк мугалимдерди басым алдында калтыруунун ордуна аларга чыгармачылык эркиндик берилип, үйрөнчүк мугалимдер тарабынан окутуучулук кесипке багытталышы натыйжалуу болмок.

Үйрөнчүк окутуучунун билим берүүдө тажрыйбанын топтолушуна жана кесиптик ориентациясын калыптануусундагы эн жакшы көмөк – бул алардын чыгармачылыгы үчүн шарттын түзүлүшү. Ал үчүн жаш мугалим окуу жана үйрөнүү процессинде өзүн көрсөтө алаарына ишенүү керек. Уюмдун ишмердүүлүгү менен инсандык канааттануу ортосунда бекем байланыш болуш керек. Өз эмгегине ыраазы болгон инсандын жараткан иштеринин натыйжасы уюмдардын ишинин ийгиликтүү болушун аныктайт. Дагы бир нерсе, кесиптик ишмердүүлүк мүчөлөрдүн адамдык сапаттары, салт–санаа жана үрп–адаттары, маселе чечүү жөндөмдөрү жана дүйнө кабылдоо формаларын ичине камтыган көптөгөн факторлор менен да тыгыз байланышта (Чалык, 1996: 380). Андыктан үйрөнчүк окутуучуларды аталган жөндөмдөргө (иштемдерге) ээ болуулары же ал жөндөмдөрдүн калыптандыруу зарыл. Бул себептен улам окутуучулардын кызмат үстүндө тарбияланышы, жетиүүсү же болбосо жалпы алганда персоналдык тарбиялоо эмгектери да зор мааниге ээ (Фуллан, 1992:67).

Окуу жай жетекчисинин үйрөнчүк мугалимди жакшы билүүсү ийгиликтүү стратегиялардын жаратылышын камсыз кылат. Мындай жөндөм маалыматтык жана башка көптөгөн инсандык проблемалар менен бетме – бет келген кезде ишке ашат.

Таалимдүү (ийгиликтүү) уюм деген түшүнүк – уюмдардын ар кандай тажрыйбаларды өздөштүрүү жөндөмдүүлүгү аркылуу өзгөргөн шарттарга көнүгүү ийкемдүүлүгү жана уюмдардын өз алдынча өздөрүн жаңылай алган динамикалык түзүлүшкө жетишкендигин билдирүү үчүн колдонулган аныктама. Уюмдар үчүн мындай имиджди жаратуу үчүн жаңуу организм сыяктуу үйрөнүү кубаттуулугуна ээ болуу керек экендиги башкы орунга чыгууда. Таалимдүү билим берүү уюмунда үйрөнчүк мугалимдин окуу жайдагы персоналдарды таанып – билүүсүнө жана жаны табылгаларга жакшы шыктандырылса, маалыматтандырылса, ага жол көрсөтүүчүлүк жасалса, уюм менен биригүү камсыз кылынса, үйрөнчүк окутуучуну жетилтүү, калыптандыруу боюнча эн жакшы мүмкүнчүлүк түзүлгөн болоор эле. Үйрөнчүк окутуучуга мугалимдик кесибине байланышкан маалымат ачык байланыш жолу менен түшүндүрүлүүсү зарыл. Окуу жайдын жетекчиси үйрөнчүк мугалимге маалымат жана тажрыйбаларын түшүндүрүү мүмкүнчүлүгүн берүүсү зарыл. Окуу жай жетекчилери

кесиптик проблемалар пайда болгон учурларында мугалимдер менен аны сөзсүз талкуулаганы жакшы. Окутуучулар менен курулган ачык – айрым мамиле мугалимдердин шыктануусунда таасирдүү болот (Марфи, 1991:22). Бул себептерден улам мамиледеги тоскоолдуктар жоюлуусу керек жана ачык айрым мамилеге шарт түзүлгөнү ийги. Окуу жайда жакшы мамиленин камсыз болуусу мугалимдик кесип жөнүндөгү мурдатан түзүлүп калган терс пикирдин азайуусуна жардам берет.

Окуу жайдагы тажрыйбалуу мугалимдер үйрөнчүк окутуучуларга багытталып уюштурулган ориентациялык процессте окуу жай жетекчисине жардам берүүлөрү керек. Өзгөчө, окуу башчысы өзү да чечим кабыл алуу же маселе чечүү процессинде мугалимдин катышуусун камсыз кылуусу жана мугалимдердин потенциалын багыттоону сөзсүз түрдө үйрөнгөнү дурус болмок (Лезотте, 1992, 12). Блунберг (1968: 123). Жалпы педагогикалык жамаат катышкан жетектөөнүн таасирдүү түрү практикаланган уюмдарда ишинен канаат алуу жана башка кээ бир оң таасирдүү аракеттердин өнүккөндүгүн изилдөө табылгалары көрсөттү. Жалпы педагогикалык жамаат катышкан жетектөөнүн практикаланышы мугалимдерге алдын ала кабыл алынган чечимдер, жана алардын андан аркы жүзөгө ашырууларында таасир берүүчү механизм болуп саналат. Окутуучунун катышуусу бир эле добуш берүү же маалымат топтоо стадиясында гана болсо, андай кезде мугалим катышканы менен, чечим чыгарууда таасирсиз бойдон кала берет (Имбер жана Даке, 1986:28). Чечимге катышуу бул чечимге "ооба" же "жок" дегендикти эле билдирбейт. Катышуу – кенири түшүнүктөн алганда, кенен тармактан чектөө тармакка чейин созулган процессте ар түрүүлүктө көрсөтүү дегенди билдирет. Чечим чыгарууга катышуу – инсандын чечим чыгаруу жараяны ичинде операциянын башынан баштап жана узак убакытка чейин катышуусун түшүндүрөт (Желеп, 1995:49). Мугалимдердин чечим процессине катышуулары – окуу жайларда демократиялык жетектөө формасын өнүктүрүүчү, мугалимдердин өз окуу жайларына анын ээси катары мамиле кылууларына жол ачуучу жана мугалимдердин идеяларды практикалоодо өз таасирлерин көрүп канаат алуусуна жол ача турган формада иш – чаралардын жасалышын талап кылат.

б) Инспектор–окутуучу (Үйрөнчүк окутуучу) мамилелери

Билим берүү системасы – максатты аныктоочу, аны өзгөртүүчү жана инспекторлук кичинекей системалардан түзүлгөн, структурасы жана функциясы жагынан айрыкча татаал система. Билим берүү ишмердүүлүктөрүн жүзөгө ашыруу жана өзгөртүү процессинде система өз максатына жеткен – жетпегенин контролдоо, түзөлтүү жана өнүктүрүү аркылуу өндүрүмдүүлүктөн камсыз болуусуна багытталган

аракеттер инспекторлор тарабынан жасалат. Инспекторлук ишмердүүлүктөр билим берүүнүн кайсыл гана тепкичинде болбосун негизинен окуу шарттарын жана окуу чөйрөсүн өнүктүрүүгө, иш үстүндө кесиптик жардам жана жол көрсөтүүчүлүк максаттарына багытталса мыкты натыйжаларды берет.

Заманбап ревизия түшүнүгүндө инспекторлордун ролдору жана милдеттери түрдүү формаларда каралып келет. Өзгөчө аракеттенүү ыкмалары (формалары) негиз катары алынуу менен тагылган милдет тармакчаларга ажыратылган учурларда жалпысынан: талкуулоочулук, сырдаштык, кенешчилик, насаатчылык, шыктандыруучулук, таалимчилик, устаттык, жетекчилик, ортомчулук (Башар, 1993:26) сыяктуу темалардын алдында берилип келет. Инспекторлордун бул ролдору жана милдеттери тездик менен өзгөргөн шарттарга ылайык ортого чыккан жаны түзүлүштөрдөн, инсандар өздөрү жараткан проблемалардын ж.б. түрдүү маселелердин чечилишинде, мугалимдерге кесиптик жардам жана инсандык кол кабыш кылууда маанилүү орунга ээ болуу менен, алардын пландуу, программалуу илимий багыттагы бир жараян катары каралышын милдетүү абалга алып келди.

Инспекторлордун кесиптик жардам жана жол көрсөтүүчүлүк ролдору билим берүү системасынын максаттарына жетишүүдө олуттуу салым кошуу менен, системанын бүтүндүгүнө кызмат кылат.

Заманбап инспекциялоо түшүнүгү бул жагынан алганда Алтынташтын (1980:2) пикири боюнча «билим берүү жана үйрөтүү ишмердүүлүктөрүнүн өндүрүмдүүлүгүн арттыруу максатында инспекторлор же адистер тарабынан окутуучуларга же башка кызматкерлерге берилген кесиптик жардам жана жол көрсөтүүчүлүк кызматтарынын баарысын камтыган техникалык жараян».

Азыркы учурдагы түшүнүк боюнча ревизия – кесиптик жардам жана жол көрсөтүүчүлүктө иш үстүндө калыптандырууну максат кылат жана мында инспекторлордун жол көрсөтүүчүлүк тарабы басымдуулук кылат. Ушундай болгондо гана мугалимдерге жана жетекчилерге жардам берүүгө, алардын жаныланууга жана өнүгүүгө багытталган иш – аракеттериндеги колдоочулук ишмердүүлүктөрү мындан да чоң ийгиликтерге жетүүсү мүмкүн. Учурда контролдоо кызматтарынын негизин түзгөн кесиптик жардам жана жол көрсөтүүчүлүктөгү максаты сакталганын көзөмөлдөөгө караганда аны калыптандыруу жана андан ары өнүктүрүү максаты алдынкы планга чыкканы байкалат. Заманбап билим берүү түшүнүгүндө окутуучуга жардамды инспекторлордун берүүсү принцип катары кабылданууда. Мындай болгондо билим берүүдө инспектордон күтүлгөн негизги милдет – билим берүүдөгү окутуу – үйрөтүү иштеринин андан да өндүрүмдүүрөөк болуусу үчүн,

окутуу – үйрөтүү ишмердүүлүктөрүндө мугалимдерге жардамчылык жана багыттоочулук эсептелет. Билим берүү жараянында маселенин булагы кай жерде гана болбосун кесиптик жардам жана багыттоочулук инспектордун милдети болуп саналат. Билим берүү менен байланышы болбогон маселелерде да инспектор бул милдетин аткаруусу керек, анткени мындай маселелер түздөн – түз же кыйыр түрдө тарбиялык аракеттерге таасир этээри шексиз.

Багыттоочулукта борборду инсан ээлейт. Анын өзүнө – өзү канааттануусу – өз алдынча аракет кылуусуна жана маселелердин чечилиши үчүн берилген жардамдардын аркасында өз чечимин өзү чыгаруусуна алып келет. Тан (1975:9) инспекторлор билим берүү системасына түздөн – түз таасир эткен, баасын арттырган, ал тургай өзгөртүүчү күчкө ээ болгондуктан, аларды билим берүү уюмдарында ролу өтө чон адамдар жана тарбиялоочулар катары карайт. Ушул себептен улам инспектор менен мугалимдин байланышы жана алардын бири – бирине таасир этүү мүмкүнчүлүктөрү инспекторлордун жакшы жол көрсөтүүчүлүк кылуусу аркылуу турмушка ашырылат. Билим берүү системабызда орун алып келе жаткан контролдоонун өз максатына жетүүсү инспекторлордун окутуучуларга бере турган кесиптик жардамдары жана жол көрсөтүүчүлүк ролдорун жакшы аткаруу менен тыгыз байланышта (Жемалоглу, 1996:3). Үйрөнчүк мугалимдер менен инспекторлор ортосундагы байланышта үйрөнчүк мугалимдердин да, инспекторлордун да алдын ала шектүү жеке пикирлери (предубеждение) боюнча аракеттенүүлөрүнө жол берилбегени жакшы болоор эле. Жаны мугалимдердин баары эле окутуучулукту түшүнбөгөн кишилер эмес. Контролчулар да окутуучулардын кемчидигин таап, аларга жаза берүүдөн ырахат алган адамдардан болбогону белгилүү. Кээде үйрөнчүк мугалим инспекторлорго байланыштуу башка мугалимдерден уккан терс пикирлердин айынан коркунуп, инспектор болсо алгачкы пикир алышууда эле жаш мугалимди ынгайсыз абалга кептеген, терс таасирдүү мамиле курган учурлар да кездешет. Мындай учурда дайыма кемчидик издеген инспектор менен дайыма коргонуу позициясын ээлеген мугалимди элестеткен классикалык көзөмөл практикасы пайда болот. Инспектор да, мугалим да инспекциялоо жараянындагы жагдайларды жакшы анализдей алуулары абзел. Ошондой эле бири – бирине симпатия жаратууга аракеттенүүлөрү зарыл. Мугалимдердин өздөрүн – өздөрү өнүктүрүүлөрүндө жана иш учурунда – билим берүүдө деле аларга эн чон колдоо контролчулар тарабынан жасалса мыкты натыйжа берер эле. Мугалимдик кесип – дайыма билим алууну, өнүгүүнү жана өзгөрүүнү, жаңылануулардан артта калбоону талап кылган кесип. Мугалимдердин бул муктаждыктары контролчулар тарабынан камсыз болгону жакшы,

инспекторлор мугалимдер менен билим берүү ишмердүүлүктөрүндө жакындан жана өз ара таасирленүү ичинде болушканы ийги.

Инспекторлор контролдоо учурунда билим берүү уюмдарынын максаттарына дал келген жана дал келбеген аракеттерди аныкташат. Билим берүү уюмдарынын максаттарына дал келбеген аракеттерден арылтуу үчүн инспекторлордун кесиптик жардам жана жол көрсөтүүчүлүк ролу жакшы өбөлгө болот. Деги эле текшерүүдөн күтүлгөн нерсе – кесиптик жардам жана жол көрсөтүүчүлүк да. Кесиптик жардам жана жол көрсөтүүчүлүк – мугалимдер кабылган маселелердин чечүүнүн жолун табууну, келечекке багытталган аракеттери боюнча алдын алуу иштерди жүргүзүүнү талап кылат. Андыктан ал жөнгө салуу жана өнүктүрүү аракеттерин ичине камтыйт.

Маккартинин (1986: 351) көз карашы боюнча: «Билим берүүдө ревизия – билим берүүнү өнүктүрүүнү максат кылган, жол көрсөтүүчүлүктө жана мугалимдердин окутуучулук аракеттерин өнүктүрүү процесси катары аныкталышы керек».

Текшерүү ишмердүүлүгүн ревизиялоо жана жол көрсөтүүчүлүккө таянган контролдун натыйжасында аныкталган өксүктөктөрдүн жөнгө салынышы, калыбына келтирилиши үчүн окутууну кесип тутунгандарга кесиптик көмөк жана багыт берүүчүлүк иштер жасалышы дайыма керек экендиги талашсыз чындык. Ушул кылымдын ортолорунда (20-кылымдын) жаны көз караштагы кайсы бир окумуштуулар – инспекциялоо иши жетекчиликтин контролу эмес экендигин айтып чыккан эле.

Мугалимдерге жакындык жана түшүнүүчүлүк менен мамиле кылуу, кеңеш берүү, ошондой эле алардын талаптарын канааттандыруу – жол көрсөтүүчүлүк дегенди түшүндүрөөрү белгиленди. Демек, заманбап контролдун милдети – мугалимдерди туура багыттоо. Билим берүү ишмердүүлүгүнөн ажырагыс элементи болгон мугалимдин өнүккөн технологияга, өркүндөтүлгөн программаларга, метод жана техникаларга ийгиликтүү иш жолдоруна адаптация алуусунда колдоо керектигинде жатат. Мугалимге көрсөтүлгөн жардам билим берүү системасына, окуучуга жана коомго көрсөтүлгөн жардам катары эсептелет.

Инспекторлордун кесиптик көмөк жана багыт берүүчүлүк багытында жүргүзүлүшү чоң мааниге ээ. Билим берүүдөгү жана заманбап контролдук принциптерине ылайык инспекторлордун милдеттери: билим берүү уюмдарында кызмат аркалаган мугалим жана жетекчилерге жол көрсөтүүчүлүк кылуу, аларды иш үстүндө жетилтүү менен кесипте натыйжалуу болууларына жардам берүү, алардын эмгектерин билим берүү максаттарынын призмасында карап баалоо

менен билим берүүнү өнүктүрүү максатын көздөгөн изилдөөлөрдү жүргүзүп, алардын натыйжаларынан билим берүүдө пайдаланууну камсыз кылуу (Билир, 1982:6).

Билим берүү системасы — бул жандуу система. Мындай жандуу структурага мугалимдерди ылайыкташтыруу, алардын милдеттерин аныктоо жана аларга жардам берүү — инспекторлордун негизги иши. Жол көрсөтүүчүлүктөн мазмунунда мугалимдин өзүн—өзү андап билүүсүнө жана өзгөргөн шарттарга адаптациялануусуна, окутуучулук кесибин туура түшүнүүсүнө, берилүү менен эмгектенүүсүнө зарыл болгон алдын алуучу иштердин маанилүү орду бар экени айтылып келет.

Окуучулардын (студенттердин) өсүү жана өнүгүү эволюцияларын жакшы билген, инсандык айырмачылыктарга ылайык мамиле жасаган, аларды эң жакшы түшүнгөн мугалимдерди көбөйтүү менен гана окуучулардын ийгиликтерин арттырууну камсыз кылууга болот. Бул болсо инспекторлордун мугалимдин эмгегине туура баа берүүсү аркасында, ал эми мугалимдер тарабынан аларга колдоо болгондо гана мүмкүн. Мындай ыкма заманбап жол көрсөтүүчүлүк түшүнүгүндө шыктандыруучу методдордун булагы болуп эсептелет. Мугалимдердин өзүн—өзү терең билүүсү, проблемаларды чечүү жолдорун таба алуусу, өзүн—өзү жанылоосу, окуучу жана окутуу проблемаларын чечүүдө талап кылынган адистик жана жол көрсөтүүчүлүк аракеттердин бардыгы инспекторлордун жардамы менен ишке ашырылат. Кесиптик жардам жана жол көрсөтүүчүлүктөн максатка жетүүсү кызматташуу жана жакындан контролдоо аркылуу гана реалдуулукка айланат.

Билим берүү уюмдарындагы контролдоо процессинде инспекторлор тарабынан жасалган кесиптик жардам жана жол көрсөтүүчүлүк ишмердүүлүктөр окутуучуларды шыктандыруусу, алардын демилгечилдигин арттыруусу лаазым. Окуучунун ийгилиги менен мугалимдин маанайы ортосундагы мамилелерди, байланыштарды изилдөө боюнча иштер мугалимдин моралдык маанайынын окуучунун ийгилигине белгилүү даражада таасири эте тургандыгы тастыкталган (Алыч, 1985:17). Демек, билим берүү системабызда инспекторлордун кесиптик көмөгү жана багыт берүүчүлүк иштери мугалимдерди үзүрлүү эмгектенүүгө, чыгармачыл болууга багыттай алат.

Шыктандыруу менен муктаждык арасында өтө тыгыз байланыш бар. Абдан керектүү жана ар дайым эсте турган муктаждык эң чон шыктандыруучулук күчөтүүгө жөндөмдүү. Инсанды белгилүү бир жүрүм — турум, кыймыл — аракетке багыттоо үчүн аны канааттандыраар талаптардын ортого коюлушу лаазым. Талаптардын (керектөөлөрдөн) канааттандырылышы кааланган аракеттин баарын иш жүзүнө ашыруу

үчүн жетиштүү боло бербешти мүмкүн. Айкындалган талаптар гана шыктантуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Канааттандырылбаган талаптарды канааттанарлык деңгээлге жеткирүү максаты менен аракетке болуу абзел. Канааттандырууга зарыл болгон инсандык муктаждыктар Масловдун талаптар иерархиясына ылайык: физикалык, коопсуздук, социалдык, урмат-сый, автономия жана өзүн өзү реализациялоо. Мугалимдердин физикалык муктаждыктарын кошпогондо башка муктаждыктар инспекторлордун кесиптик жардамы жана жол көрсөтүүчүлүгү аркылуу колдоого алынат. Таймаздын (1993:33) пикири боюнча: «инспектор мугалимдин шыктануу деңгээлин арттырууну максат кылса, анда мугалим менен жетекчинин ийгиликтерин дагы да арттыра ала турган ыкма жана булактарды пайдалануу менен жол көрсөткөнү жакшы».

Демек, инсандык муктаждыктардын канааттандырылышы шыктануунун жүзөгө ашуусун камсыз кылат. Мугалимдер менен үзүрлүү кызматташуу аларды шыктандыруу аркылуу жүзөгө ашырылат. Эң жакшы шыктандыруу системасыништен чыгуу менен мугалимдерди мыкты адамдык сапаттарга, чоң максаттарга умтултуп, аны аларды жүзөгө ашыруу үчүн жөндөмдүү жана шыктуу болууларын талап кылат; булар жетекчи жана инспектор тарабынан да кабыл алынуусу абзел. Инспекторлор тарабынан аткарыла турган үзүрлүү кесиптик жардам жана жол көрсөтүүчүлүк, кызматташууну жолго коюунун жана мугалимдерди шыктандыруунун ачкычы боло алат. Шыктандыруу жана аны канааттандыруу булагы – бул инсандык талап экендиги көптөгөн авторлор тарабынан белгиленип келүүдү. Бул эки түшүнүктө бири биринен бөлөк кароо мүмкүн эмес. Мугалимдердин шыктануулары жана алардын иштеги канааттануусунун камсыз болуусу инспекторлордун кесиптик жардамы жана жол көрсөтүүчүлүгү менен гана турмушка ашырылат. Шыктандыруу теорияларынын көпчүлүгү персоналдын инсан катары муктаждыктар жаатынан алганда бири биринен айырмалуу болгонуна карабастан, жетекчилердин жана инспекторлордун орток муктаждыктарды билүүсү жана эске алуусу аркылуу уюмга пайдалуу боло турган формада мугалимди шыктандыруулары мүмкүн экендигин белгилеп келишүүдө (Таймаз 1993: 76).

Билим берүүчү уюмдарында инспекциялык иштин пайдалуу деңгээлге келтирилүүсү – инспекторлордун окуу жайларда (мектептерде) кесиптик жардам жана жол көрсөтүүчүлүк милдеттерин так аткаруулары менен ишке ашат. Жетиштүү даражада кесибинен шыктануу алган мугалим өзүн-өзү өнүктүрүү жана көбүрөөк эмгек сарптоо аркылуу өз ишинин жемиштүүлүгүн арттырат. Мугалимдердин

шыктануусунда жана ишине ыраазы болуусунда инспекторлордун ролунун чон болоору тууралуу көз карашты карманган авторлор да бар.

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ

ТҮРКИЯНЫН ТААЛИМ–ТАРБИЯ (БИЛИМ БЕРҮҮ) СИСТЕМАСЫ, АНЫН МЫЙЗАМДЫК НЕГИЗДЕРИ ЖАНА ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Түркия жумуриятынын Башмыйзамынын 24–беренеси (статьясы) менен Түркия жарандарынын диний жана руханий эркиндиги, 40–беренеси менен билим алуу укугу жана милдеттери, 62–беренеси менен чет өлкөлөрдө эмгектенген түрк граждандарынын укуктары, 130 жана 131–беренелери менен жогорку окуу жайларынын статустарынын конституциялык негиздери белгиленген.

Диний жана Руханий Эркиндик

24–берене: Ар бир адам руханий, диний, ынаным жана ишеним эркиндигине ээ. 14–берененин өкүмдөрүнө каршы келбеген шарттар менен диний жөрөлгөлөр жана салтанаттарга тыюу салынбайт. Эч ким ибадатка, диний жөрөлгө жана салтанаттарга катышууга, диний ынаным жана ишенимдерин түшүндүрүүгө мажбурланбайт; диний ынаным жана ишенимдеринен улам куугунтукталбайт жана күнөөлөнбөйт.

Диний, ахлактык билим берүү жана таалим мамлекеттин көзөмөлү жана контролу алдында болот. Диний маданият жана ахлактык таалим башталгыч жана орто билим берүүчү мектептерде милдеттүү сабактар

катары окутулат. Мындан сырткары диний таалим жана окутуу инсандардын өз каалоолоруна, жаш балдардын болсо мыйзамдуу өкүлдөрүнүн талабына ылайык гана ишке ашырылат.

Билим берүү, билим алуу укугу жана милдети

42—берене: "Эч ким билим берүү жана билим алуу укуктарынан ажыратылбайт. Билим алуу укугунун чектери мыйзам менен аныкталат. Билим берүү жана тарбия Ататүрктүн принциптери жана революциясына ылайык заманбап илим жана таалим — тарбия негиздери боюнча мамлекеттин көзөмөлү жана контролу алдында ишке ашырылат. Бул негиздерге каршы келген билим жана таалим — тарбия берүү жайларын ачууга болбойт.

Билим берүү жана окуу — тарбия эркиндиги Башмыйзамда көрсөтүлгөн милдеттүүлүктү четке какпайт.

Башталгыч мектептери кыз же эркек болсун, бардык жарандар (граждандар) үчүн милдеттүү жана мамлекеттик окуу жайларда (мектептерде) акысыз.

Жеке менчик башталгыч жана орто билим берүү денгээлиндеги мектептер мамлекетке баш ийген негизде, мамлекеттик окуу жайлары менен бир максатка жетүү денгээлине дал келтирилип, мыйзам тарабынан көзөмөлдөнөт.

Мамлекеттин материалдык мүмкүнчүлүктөрү чектелүү, бирок жетишүүсү жакшы окуучулардын (студенттердин) билим алууларын улантуулары үчүн стипендиялар жана башка жолдор менен зарыл жардамдарды көрсөтөт. Мамлекет жагдай — себеби менен өзүнчө билим алууга муктаж болгондор коомго пайдалуу боло тургандай багытта алдын алуу иштерин жүргүзөт.

Билим берүү жана окуу — тарбия уюмдарында билим берүү менен тарбиялоо, окутуу, изилдөө жана иликтөөлөргө байланышкан ишмердүүлүктөр жүргүзүлөт. Мындай ишмердүүлүктөргө тоскоолдук кылууга эч кандай жол берилбейт.

Түрк тилинен башка эч бир тил билим берүү жана таалим — тарбия уюмдарында түрк граждандарына эне тили катары окутулбайт жана үйрөтүлбөйт. Билим берүү жана таалим — тарбия уюмдарында окутулган чет тилдер менен чет тилинде билим берген окуу жайларын жөнгө салуу мыйзамдарын негизде белгиленет. Эл аралык келишимдердин, өкүмдөрдүн күчүн жоготпойт".

ТҮРК УЛУТТУК ТААЛИМ-ТАРБИЯСЫНЫН МАКСАТТАРЫ

Билим берүү менен байланышкан эн маанилүү мыйзамдарыбыздын бири — 1973—жылдын 14—июнунда кабыл алынган "Улуттук билим берүү боюнча негизги мыйзам". Бул мыйзамда түрк улуттук билим берүүсүнөн жалпы жана өзгөчө максаттары төмөнкүдөй белгиленген:

1. Жалпы Максаттар:

2-берене: Түрк улуттук билим берүүсүнүн жалпы максаты — түрк коомчулугунун бардык мүчөлөрүн:

1. Ата-түрктүн принциптерине, революциясына жана Башмыйзамда көрсөтүлгөн Ата-түрк патриоттуулугуна (мекенчилдигине) ылайык түрк улутунун улуттук, нравалык, инсандык, руханий жана маданий баалуулуктарын кабыл алган, сактаган жана өнүктүргөн; үй-бүлөсүн, мекенин, улутун сүйгөн жана дайыма өркүндөтүүгө аракет кылган, инсан укуктарына жана Башмыйзамдын алгачкы беттериндеги негизги принциптерге таянган демократиялык, граждандык жана социалдык укуктук мамлекет болгон Түркия жумуриятынын алдындагы милдет жана жоопкерчиликтерин билген, ошондой эле аларды аракетке келтирген мекендештер катары калыптандырууну;

2. Дене, акыл, рух жана сезим жагынан саламаттыгы мыкты, ден соолуту чың болуп өскөн инсандык сапатка жана мүнөзгө, эркин жана илимий ой жүгүртүү мүмкүнчүлүгүнө, кеңири дүйнө таануу көз карашына ээ, адам укуктарына урматтоо менен мамиле кылган, инсандык иш-аракеттерге маани берген, коом алдында жоопкерчилигин сезген; жаратман чыгармачыл жана потенциалдуу кишилер катары тарбиялоо

3. Кызыгууларын, шыгын жана талантын өнүктүрүү аркылуу керектүү маалымат, жөндөм, жүрүм-турум, аракеттерин калыптандырып, биргеликте иштөө адатын калыптандыруу аркылуу турмушка даярдоо жана алардын өздөрүн канааттандыра турган бир кесип ээси болууларын камсыз кылуу;

Ушундай жол менен, бир тараптан түрк жарандарынын жана түрк коомунун бейпилдик жана бактылуулугун арттыруу; экинчи жактан болсо, улуттук биримдик жана бүтүндүк ичинде экономикалык, социалдык жана маданий өркүндөөнү колдоо жана тездетүү, ошондой эле акыры келип, түрк улутунун заманбап цивилизациянын жаратман чыгармачыл тандамал чөйрөсүн жаратуу саналат.

I. Өзгөчө максаттар

3-берене: Түрк билим берүү жана окутуу системасы жалпы максаттарды жүзөгө ашыра турган формада уюштурулуп, ар кыл деңгээлдеги жана ар түрдүү билим берүү уюмдарынын өзүнчө максаттарын жалпы максаттарга жана төмөндө белгиленген Негизги принциптерге дал келтирилүү менен аныкталат.

ТҮРК УЛУТТУК ТААЛИМ-ТАРБИЯСЫНЫН НЕГИЗГИ ПРИНЦИПТЕРИ

I. Жалпыга бирдейлик жана теңдик

4-берене. Билим берүү уюмдары тил, раса, жыныс жана динине карабастан ар бир адамга ачык. Билим берүүдө эч бир адамга, үй – бүлөгө, топко же тапка артыкчылык берилбейт.

II. Инсандын жана коомдун муктаждыктары

5-берене. Улуттук билим берүү кызматы Түркия жумуриятынын атуулдарынын каалоосуна жана жөндөмдөрүнө ылайык, Түркия коомчулугунун муктаждык – керектөөлөрүн эске алуу менен уюштурулат.

III. Багыттама

6-берене. Инсандар билим берүү процесси ичинде каалоолоруна, шык жана таланттарына ылайык жана аларды өнүктүрүүгө багытталган түрдүү программаларга же окуу жайларга багыттоо менен жайгаштырылат.

Улуттук билим берүү системасы ар тараптан ушул багыттамааны жүзөгө ашыра тургандай формада уюштурулат.

Багыттамада жана ийгиликтердин өлчөнүүсүндө маалымат берүүчү (справочное бюро) кызматтарынан жана объективдүү өлчөө жана баалоо методдорун колдонуша алышат.

IV. Билим алуу укугу

7-берене. Башталгыч мектептерден билим алуу Түркиянын ар бир жаранынын укугу болуп саналат. Башталгыч билим берүү мекемелерин бүтүргөн сон кийинки билим берүү окуу жайларынан жарандар каалоолоруна, шык – жөндөм жана таланттарына ылайык пайдалана алышат.

V. Мүмкүндүк жана шарт бирдейлиги

8-берене. Билим берүүдө аял, эркек делбестен, баарына мүмкүнчүлүк бирдейлиги камсыз кылынат. Материалдык мүмкүнчүлүктөрү жетишсиз, бирок жетишкен окуучуларга эң жогорку билим алуу тепкичтерине чейин билим алуусун камсыз кылуу максаты менен акысыз шартта стипендия жана кредит, болбосо башка жолдор менен тиешелүү жардамдар көрсөтүлөт. Жеке менчик билим алууга жана камсыздоого муктаж балдарды тарбиялоо – өнүктүрүү үчүн өзгөчө даярдык иштери жүргүзүлөт.

VI. Туруктуулук (постоянство)

9-берене. Инсандардын жалпы жана кесиптик билим алуулары өмүр бою улантылууга негизделет.

Жаштардын билим алуусу менен бирге турмушка жана иш чөйрөлөрүнө оң таасирде адаптацияланышына көмөк көрсөтүү жана чон адамдардын билим алуусун камсыздоо үчүн тиешелүү алдын алуу иш – чараларын жүргүзүү – билим берүү системасынын милдеттеринин бири.

VII. Ататүрк революциясы, принциптери жана Ататүрк патриоттуулугу

10-берене. Билим берүү системабыздын ар бир денгээли жана түрлөрү менен байланышкан сабак программаларынын даярдалып, иш жүзүнө ашырылышында жана ар түрдүү билим берүү ишмердүүлүгүндө Ататүрктүн революция жана принциптери, ошондой эле Башмыйзамда белгиленген Ататүрк патриоттуулугу негиз катары алынат. Улуттук ахлак жана улуттук маданият бузулуп, деградацияланышынан сакталып, өзүбүзгө таандык форма менен бүткүл дүйнө маданияты ичинде өз ордун таап, өнүктүрүлүшүнө жана окуп үйрөнүлүүсүнө маани берилет.

Улуттук бирдик жана бүтүндүктүн негизги элементтеринин бири болгон түрк тилинин билим берүүнүн ар бир баскычында билимдин сапаты бузулбастан жана аша чаппастан үйрөтүлүшүнө маани берилет. Заманбап билим берүүнүн жана илимий тил катары анын байытылышына аракет көрүлөт жана ушул максат менен "Ататүрк маданият, тил жана тарых жогорку уюму" менен кызматташуу аркылуу Улуттук билим берүү министрлиги тарабынан чаралар көрүлөт.

VIII. Демократиялык билим берүү:

11-берене. Күчтүү жана стабилдүү, эркин жана демократиялык коомдун түзүлүшү жана анын улануусу үчүн жарандардын ээ болушу керек болгон демократиялык ан – сезимин, өз өлкөсүнүн башкарылышы

жөнүндөгү маалымат, түшүнүк, аракет жана жоопкерчилик, ошондой эле руханий баалуулуктарды урматтоо сезиминин түрдүү билим берүү ишмердүүлүктөрү аркылуу окуучуларга үйрөтүлүп, өнүктүрүлүшүнө аракет кылынат; бирок билим берүү мекемелеринде Башмыйзамда белгиленген Ата-түрк патриоттуулугуна каршы келген саясий жана идеологиялык аракеттердин жасалышына жана мындай мотивдеги саясий окуялар, ошондой эле дискуссиялардын ортого чыгышына кандай гана формада болбосун жол берилбейт.

IX. Динден тышкарылык (светское)

12-берене. Түрк улуттук билим берүү системасынан дин ажыратылган, динден сырткарылык негиз катары саналат. Диний маданият жана ахлактык билим башталгыч жана орто билим берүүчү мектептер менен лицейлерде, жана башка окуу жайларда окутулган милдеттүү дарстар арасында орун алат.

X. Илимий багыт

13-берене. Ар кыл денгээл жана түрдөгү сабак программалары жана билим берүү методдору, окутуу каражаттары, илимий, технологиялык негиздер, шарттар өлкөбүздөн муктаждык – талабына ылайык үзгүлтүксүз түрдө өнүктүрүлөт. Билим берүүдө өндүрүмдүүлүктүн арттырылышы жана дайыма өнүгүүсү, ошондой эле жаңылануунун камсыз болуусу илимий изилдөөлөр жана баалоолорго таянып жасалат. Маалымат жана технология жаратуу, ошондой эле маданиятыбызды өнүктүрүүдө милдеттүү уюмдар жабдылып, күчтөндүрүлөт; бул багыттагы эмгектер материалдык жана руханий жактан колдоого алынат.

XI. Пландуулук

14-берене. Улуттук билим берүүнүн өнүгүүсү, экономикалык, социалдык жана маданий өркүндөө тапшырмаларына ылайык "билим берүү – инсан күчү – колдонулуш" мамилелери көңүлгө алынып, өнөр жайлашуу (индустриялашуу) жана айыл чарбасында модерндешүүдө керек болгон технологиялык өнүгүүнү камсыз кыла турган кесиптик жана техникалык билим берүүгө басым жасалуу менен пландаштырылат жана жүзөгө ашырылат.

Кесиптердин баскычтары жана ар бир денгээлдин наам жана ыйгарым укуктары, ошондой эле жоопкерчиликтери мыйзам тарабынан аныкталып, ар кыл денгээл жана түрдөгү уюштурулган жана кеңири жайытылган кесиптик билим берүү уюмдарынын түзүлүшү жана программалары ушул баскычтарга дал келтирилип уюштурулат.

Билим берүү уюмдарынын ээлеген орду, персоналдары, имараттары, техникалык каражаттары, жабдуулары, инвентарлары жана кубат – жөндөмдөрүнө байланыштуу стандарттар алдын ала аныкталып, өндүрүмдүү иштөөнү камсыз кылат.

XII. Аралаш шартта билим берүү

15–берене. Мектептерде кыз жана эркек балдар аралаш билим алууга тийиш. Бирок мектептин түрүнө, мүмкүнчүлүгүнө жана милдеттерине ылайык кээ бир мектептер (окуу жайлар) жалаң кыздар же болбосо жалаң эркек балдар түрүндө өзүнчө ажыратып окутушу мүмкүн.

XIII. Мектеп (Окуу жай) жана үй–бүлөнүн кызматташуусу

16–берене. Билим берүү мекемелеринин максаттарынын жүзөгө ашырылышына салым кошуу үчүн мектеп (окуу жай) менен үй – бүлө ортосунда кызматташуу курулат. Ушул максатта мектептерде, окуу жайларда, Мектеп – үй–бүлө уюмдары түзүлөт. Мектеп – үй–бүлө уюмдарынын түзүлүшү жана иштеши Улуттук билим берүү министрлиги тарабынан чыгарылган токтомдор менен жөнгө салынат.

XIV. Бардык жерде билим берүү

17–берене. Улуттук билим берүүнү жүзөгө ашыруу мамлекеттик жана жеке менчик билим берүү уюмдары гана эмес, ошол эле учурда өйдө, чөйрөдө, ишканаларда, б.а. мүмкүн болгон бардык жерде ишке ашырылат. Мамлекеттик, жеке менчик же өз алдынча каалоочулардан түзүлгөн ар бир уюмдун түзүлүшү, билим берүү менен байланыштуу ишмердүүлүктөрү, Улуттук билим берүүнүн максаттарына дал келүү жагы Улуттук билим берүү министрлигинин көзөмөлү алдында жүргүзүлөт.

ТҮРКИЯНЫН УЛУТТУК ТААЛИМ–ТАРБИЯНЫН СИСТЕМАСЫНЫН ЖАЛПЫ СТРУКТУРАСЫ.

«Улуттук билим берүүнүн негизги мыйзамына» ылайык Түрк улуттук билим берүү системасы уюштурулган жана кенири жайылтылган болуп эки негизги бөлүмдөрдөн турат. Уюштурулган билим берүү – мектепке чейинки билим, башталгыч билим, орто билим берүүчү мектептер жана жогорку окуу жайларын өз ичине алат. Кенири жайылтылган (популярдуу) билим берүү болсо уюштурулган билим берүү менен параллелдүү түрдө же андан сырткары уюштурулган билим берүү ишмердүүлүктөрүнүн жалпы жыйындысын камтыйт.

УЮШТУРУЛГАН ТААЛИМ–ТАРБИЯ

а) Мектепке чейинки билим берүү

Мектепке чейинки билим берүү — милдеттүү түрдө берилүүчү башталгыч мектептен билим алууга жашы жете элек балдардын билим алуусун өз ичине камтыйт. Ар кимдин эркине жараша бериүүчү бул билим берүүнүн баскычтарынын максаттары төмөнкүлөр:

- 1) Балдардын дене–бой, акыл жана аң–сезиминин өнүтүүсүн, ошондой эле жакшы адаттарга үйрөнүүсүн камсыз кылуу;
- 2) Балдарды мектепке даярдоо;
- 3) Окутууга шарттары туура келбеген үй–бүлөлөрдүн балдары үчүн тиешелүү таалим чөйрөсүн уюштуруу;
- 4) Балдарды түрк тилинде туура жана жакшы сүйлөй алууга үйрөтүү;

10–таблицадагы изилдөөлөр учурда өлкөбүздөгү мектепке чейинки билим берүү жаатында маанилүү кыйынчылыктардын бар экени, балдардын окууга кирүү мүмкүнчүлүгүнүн абдан эле төмөн болуп жатканы билинди.

б) Башталгыч билим берүү

Башталгыч билим берүү 6–14 жаштагы балдардын окуу–тарбия жана билим алуусун камтыйт. Баштапкы билим берүү мекемелери 8 жылдык мектептерден турат. Бул мектептерде үзгүлтүксүз билим берилет жана аны бүтүрүп чыккандарга баштапкы мектептин дипломдору тапшырылат. Анда окуу уландар жана кыздар б.а. бардык жаш граждандар үчүн милдеттүү болуп саналат жана мамлекеттик мектептерде бул окуу акысыз жүргүзүлөт.

Сегиз жылдык милдеттүү баштапкы билим берүүнүн негизги максаты — ар бир түрк баласына мыкты жаран болуусу үчүн керектүү негизги маалыматты, жөндөмдү, аракетти жана көнүмүш болчу жакшы адаттарды үйрөтүү менен аны улуттук ахлак түшүнүтүнө ылайык жетилтүү. Баштапкы билим берүү кызматтарынан ар бир түрк баласы каалоосу, жөндөмү жана талантына жараша пайдалана алат жана андан ары жогорку билим алууга даярдалат.

в) Орто билим берүү

Орто билим берүү – баштапкы билим берүүгө таянган, 3 жылдан кем эмес билим берген жалпы кесиптик жана техникалык билим берүү мекемелеринин түрлөрүн ичине камтыйт. Баштапкы билимге ээ болгон ар бир окуучу каалоосу жана жөндөм – шыгына жараша орто билим алууну улантуу укугуна ээ. Орто билим берүү мекемелеринде бардык окуучуларга орто билим берүү денгээлинде минималдуу жалпы билим берүү аркылуу аларга адам жана коом проблемаларын таануу, аларды чечүү жолдорун издөө жана мекеменин экономикалык, социалдык жана маданий өнүгүүсүнө салым кошуу аң-сезимин жана мүмкүнчүлүгүн үйрөтүү – максат катары алынат. Орто билим берүү мекемелеринде окуучулардын талант – шыктарын туура жолго багыттоодо жогорку окуу жайына жана кесипке даярдоосу негиз катары каралат.

г) Жогорку билим берүү

Жогорку билим берүү – орто билим берүүгө таянган эки жылдан кем эмес убакыт ичинде билим берген окуу – тарбия уюмдарынын баарын ичине алат. Жогорку билим берүүнүн максаты – өлкөнүн муктаждыктарын эң башкы орунга коюу менен окуучуларды каалоосу жана таланттарына жараша жетилтүү жана өнүктүрүү. Өлкөбүздүн илим жана технологиясынын илгерилөөсүн камсыз кылуучу изилдөөлөрдү жүргүзүү жана аларды иш жүзүнө ашыруучу персоналдарын тарбиялап чыгаруу жогорку билим берүүнүн эң негизги милдети болуп саналат.

ПОПУЛЯРДУУ ТААЛИМ – ТАРБИЯ

Кенири жайытылган (популярдуу) билим берүү уюмдарынын негизги максаты – уюштурулган билим берүүнүн колдоого алуу жана түрүктүү билим берүү түшүнүгүнүн рамкасында калктын өзгөрмөлүү муктаждыктарына ылайык өнүгүүсүн камсыз кылуу. Популярдуу билим берүүдө негизинен уюштурулган билим берүүнүн мүмкүнчүлүктөрүнөн пайдалана албагандарга билим жагынан көрсөтүү башкы принцип катары каралат. Аны менен бирге популярдуу билим берүү уюмдары ар түрдүү билим алуу муктаждык – талаптарын канааттандыра турган формада жүргүзүлүүгө тийиш.

Түркия билим берүү системасынын түрдүү билим берүү тепкичтерине ылайык мектептердин (окуу жайлардын), окуучулардын (студенттердин) жана мугалимдердин (окутуучулардын) сандары 4 – таблицада берилди.

4-таблица: Билим берүү баскычтарына ылайык окуу жайлардын (мектептердин), окуучулардын (студенттердин) жана окутуучулардын (мугалимдердин) саны (1998 – 1999 окуу жылы)

	Окуу жайлар - дын саны	Окуучулардын жана студенттердин саны			Мугалимдердин жана окутуучулардын саны
		Жалпы саны	Эркек балдар	Кыз балдар	
Мектепке чейинки	7976	261159	137222	123937	17091
(Мамлекеттик) Мектепке чейинки	7389	292143	101157	90986	10601
(Жеке менчик) мектепке чейинки	587	15176	8182	6994	1224
Башка мекемелер	0	53840	27883	25957	5265
Башталгыч билим берүү	44525	9581120	5332000	4349120	316991
(Мамлекеттик) башталгыч билим берүү	43874	9347863	5097503	4250260	307444
(Жеке менчик) башталгыч билим берүү	651	164181	92460	71721	9547
Ачык башталгыч билим берүү	0	69076	42037	27039	0
Орто билим берүү	6059	2296203	1341325	954878	145493
(Мамлекеттик) лицей	5242	195430	1143695	810735	129435
(Жеке менчик) лицей	466	58722	31976	26746	10229
Ачык билим берүү лицей	0	69076	42037	27039	0
Башка министрлик жана уюмдардын алдындагы кесиптик лицейлер	351	59867	20184	39683	5829
Жалпы орто билим берүү	2611	1297514	733993	563521	70936
(Мамлекеттик) жалпы лицей	2170	1038391	573588	464803	60966
(Жеке менчик)	441	56119	30290	25929	9970

жалпы лицей					
(жалпы лицей) ачык билим берүү лицейи	0	202904	130115	72789	0
Кесиптик – техникалык орто билим берүү	3448	998689	607332	391357	74557
(Мамлекеттик) кесиптик – техникалык лицей	3072	916039	570107	345932	68469
(Жеке менчик) кесиптик – техникалык лицей	25	2503	1686	817	259
(Кесиптик – техникалык) ачык билим берүү лицейи	0	20280	15355	4925	0
Башка министрлик жана уюмдардын алдындагы кесиптик лицейлер	351	59867	20184	39683	5829
Популярдуу билим берүү	6280	1174923	759877	415046	41843
Мамлекеттик	1893	1413060	603647	809213	10870
Жеке менчик	4387	1522869	1075571	447298	33172
Баары	64840	15074411	8389965	6684446	523617

Булак: Улуттук Билим Берүү Министрлиги. Улуттук билим берүү Социалдык маалымат. Анкара 1999.

4–таблицадагы маалыматтар түрк билим берүү системасынын сандык өлчөмүн көрсөтүүдө. Бирок 5–таблица изилденген учурда ар бир баскычта окууга кирүү катышынын (пропорциясынын) төмөндүгү даана көрүнүүдө. Өзгөчө, мектепке чейинки, орто билим берүү жана жогорку билим берүүдө окууга кирүү пропорциясынын план тапшырмаларынан кыйла артта калышканы байкалат. Окууга кирүү пропорциясын сапаты менен бирге караганыбызда билим берүү системабызда абдан орчундуу проблемалардын бар экендиги билинүүдө.

5-таблица: Түрдүү билим берүү баскычтарында окууга кирүү пропорциялары (1996 – 1997 окуу жылы)

БИЛИМ БЕРҮҮ БАСКЫЧТАРЫ	ОКУУГА КИРҮҮ ПРОПОРЦИЯСЫ (%)	
	План тапшырмалар (2000-жыл)	Иш жүзүнө ашырылганы (1996-1997-окуу жылы)
Мектепке чейинки	15,0	8,9
Башталгыч билим берүү	100,0	88,9
Башталгыч мектеп	–	99,8
Орто мектеп	–	69,6
Орто билим берүү	75,0	54,7
Жалпы лицей	40,5	30,8
Кесиптик жана техникалык лицейлер	34,5	23,9
Жогорку билим берүү	31,0	22,4

Булак: Улуттук Билим берүү Министрлиги. Улуттук билим берүү менен байланышкан маалыматтар. Анкара 1998.

ТҮРК ТААЛИМ–ТАРБИЯ СИСТЕМАСЫНЫН КЭЭ БИР НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕРИ

1. Маалыматты негиз катары алган билим берүү ыкмасы окуучулардын (студенттердин) мектептерде жана окуу жайларда экинчи планга чыгып калышына себеп болот. Лекцияга таянган программа түшүнүгү көптүк кылат жана кыйласы керексиз ар түрдүү сабактардын программага киргизилишине азыр да себеп болууда.

2. Окуучу жана студенттердин каалоосу жана шык жөндөмдөрүнө ылайык сабак тандоо мүмкүнчүлүгү берилбөөдө. Ар бир окуучу жана студент мектепте жана окуу жайларда окутулган бардык сабактарды окууга милдеттүү. Тандалмал сабактар болгон менен мындай жагдайда мектеп жана окуу жай жетекчилиги «милдетүү тандоо» дешип, окуучу жана студенттер каалаган дарсты эмес, мугалимдер өздөрү каалаган дарстар танууларын келүүдө.

3. Шаар борборлорундагы мектептерде жана класстардагы окуучулардын саны өтө көптүк кылат. Айылдан шаарга миграция жана

өнөр жайлашуу менен бирге шаарларда жашаган калктын саны көбөйүп, окуу жайлар жана мектептер талапка жооп бербей турган абалга жеткен. Мындай абал мектептердеги жана класстардагы окуучулардын санынын көбөйүшүнө алып келди.

4. Мугалимге болгон талап сан жана сапатка ылайык каралбайт. Батыш өлкөлөрүнүн тибиндеги мектеп жана окуу жайлардын ачылышы менен бирге башталган мугалимге болгон талап азыр да уланууда. Акыркы жылдарда түрдүү кесиптеги адамдардын мугалим катары пайдаланылышы – кесиптик чөйрөлөр тарабынан сынга кабылганы менен бул практика да уланyp келет. Мугалимдердин жана окутуучулардын өлкө ичинде ишсиз тарап кетүүлөрү да проблемалардын бири катары саналат. Кээ бир райондордо мугалимдер ашык болсо, башка бир райондордо мугалимдер жетишпейт.

5. Окуу китептери даярдалышы жана мазмуну жагынан заманбап талабына жооп бербейт. Мугалим, тармактык адис, билим берүүнүн адиси, билим берүүнүн социологдору, психологдору, билим берүүнү даярдоочулар сыяктуу бир топ адистердин катышуусу аркылуу жасала турган китеп даярдоо иши бир гана тармак адистерине тапшырылып келүүдө. Билим берүүдө ачык программалар сыяктуу эле, алтургай, андан да маанилүү болгон жашыруун программаларга (hidden curriculum) көңүл бурулбай келет. Окутула турган предметтер жамааттык (группалык) түрдө жасалса иш жүзүнө оной ашырыла турган жашыруун программаларды практикага киргизүү иши бир гана тармак адистерине тапшырылгандыктан ачык – айрым эле көрүнгөн максаттарга жетпей калуудабыз. Маселен, адабият сабагында эгер окуу китеби мыкты даярдалып, жашыруун программа принциптерине дал келсе, китепке киргизилген ырдын (стихотворение) өлчөмү да, уйкаштыгы да сакталып, ж.б. адабий маалыматтарды которууга мүмкүн болоор эле; ушуну менен эле бирге тандалган ырга жараша өлкө, аймак, ж.б. адамда болгон сүйүүнү ойготуу ыкмалары артмак. Окуу китептеринин кагаздарынын сапаты да абдан начар. Арзан болсун деп колдонулган сапатсыз кагаздар менен чыгарылган окуу китептери тез эле колдонуудан чыгып, балдардын окууга болгон ынтызарылыгына да терс таасирин тийгизип келүүдө.

6. Борбор жана элеттеги мамадминистрациялар ашыкча борборчул түзүлүштө жана бир эле ишти кайталаган уюм жана мекемелердин мидеттерин аткарышат. Борбор менен элет ортосунда ырааттуу уюштурулбаган ыйгарым укуктардын (компетенциялардын) тең салмаксыздыгы билим берүү системасына терс таасирин тийгизүүсүн улантып келүүдө. Кээ бир тармактарда маселенин чечилиши катары уюштурулган жер – жерлердеги органдар элеттерде да борбордук

башкарууну иш жүзүнө ашыруудан башка эч нерсе кылышпайт. Ошол эле борбордук түшүнүк менен министрликтерде жасалган иштер райондордо да жүргүзүлөт, бирок алар министрликтеги иш – чараларды кайталоо менен гана алек. Жер – жерлердеги жана борбордук башкаруу, туруктуу өнүгүү түшүнүгүнүн чектеринде каралып, «таасирдүү жетекчилик» талкууга коюлуусу абзел. Негизги максат – рационалдуу чечимдерди кабыл ала турган башкаруу структурасын түзүүдө жатат. Ал мейли борбордо, мейли жер – жерлерде болсун, бар болуусу зарыл.

7. Заманга шайкеш кызмат кылуучу билим берүү системасы бизде али курула элек. Салттуу түрдө жүргүзүлгөн "кызматчы билим" берүү түшүнүгү каржы булактарынын ысырап болушуна гана себеп болууда. Кээ бир мугалимдер бүткүл кесиптик турмушунда кызматчы билим берүүгө эч катышпаса, башка бирөөлөрү бир жылда эле бир канча иреттен тартылууда. Мектептен баштап алган кызматчы билим берүү түшүнүгүнө өтүүбүз зарыл. Мектептердеги жана окуу жайлардагы мүдүрлөрдүн орун басарларынын ар бирөөсүнө адам фактору жаатында жоопкерчилик жүктөлүүсү керек. Муктаждыктарды (талаптарды) анализдүү жана баа берүүнүн натыйжасында пайда болгон билим берүү талабы мүмкүн болсо мектеп шартында канааттандырылышы керек, эгер бул мүмкүн болбосо район жана ага баш ийген административдик бөлүктөрдүн деңгээлинде иштер жасалуусу абзел, мындан мүмкүн болбогон учурда улуттук билим берүү министрлигинин деңгээлинде кызматчы билим берүү иштерин жүргүзүү лаазым.

8. Билим берүү тармагынын жетекчилиги кесипке ылайыкташпаган жана саясий багыты жакшы жетилбеген кишилердин билим берүү мекемесинин жетекчиси катары дайындалышына жол бербегени ийги.

9. Билим берүүдө шарт жана мүмкүнчүлүктүн теңдиги азырынча сакталбай келүүдө. Билим берүүдө кыздар менен эркектер, шаар балдары менен айыл балдары, бай – бардарлар менен жетишсиз үй – бүлөлөрдүн балдарынын мүмкүнчүлүктөрү арасында, ошондой эле район менен областтар ортосунда, кээде райондор арасында да тең салмаксыздык байкалат.

10. Жаңы жазылган инструкцияга ылайык (1999) кесиптик лицейлердин университетке кириши мажбурланып жүргүзүлүүдө. Коэффициенттин жоюлушу менен кесиптик лицейлерден сырткаркы лицейлерге абдан чоң мүмкүнчүлүктөр берилген. Болбосо жалпы билим берүүнүн пайдасына иштеш керек болгон окууга кирүү пропорциясы мындай практиканын натыйжасында дагы да бузулат. Мындай процесстер өнүгүү пландары менен бирге дайыма биз басым жасап келе жаткан өнөр жай максатыбызга да терс таасирин тийгизет.

11. Түрк билим берүү системасында таасирдүү (эффeктивдүү) атаандаштык жана багыттама системасы али түзүлө элек.

12. Билим берүү программалары мазмуну жагынан бүтүнкү күндүн талаптарына жооп бербейт. Коомдук, экономикалык жана социалдык өнүгүү менен параллель (жанаша) кеткен программалар даярдалышы зарыл.

Көчмө башталгыч билим берүүнүн проблемалары

Түркия жумуриятынын Башмыйзамынын 42 – беренеси жана 1739 – номерлүү "Негизги билим берүү мыйзамында", ошондой эле 222 номерлүү "Баштапкы таалим жана билим берүү мыйзамында" баштапкы билим берүү бардык түрк балдары үчүн милдеттүү жана мамлекеттик мектептерде акысыз жүргүзүлөөрү белгиленген. Түркиянын социалдык – экономикалык структурасында пайда болгон өзгөрүүлөрдүн натыйжасында, өзгөчө талаа шартында жашаган калктын санынын басымдуу бөлүгүнүн азаюусу алгачкы билим берүүчү мектептердин окуучуларынын санынын айылдарда азаюусуна, чоң шаарлардын чет жакасындагы кичи райондордо болсо көбөйүүсүнө себеп болууда.

Конституциялык укук деп саналган алгачкы билим берүү талаа шартында окуучулардын сандык азаюусунун айынан баштапкы билим берүүнүн оорлошуусу Улуттук билим берүү министрлигин жаны жолдорду издөөгө аргасыз кылууда. Бул маселени чечүүнүн азырынча табылган жолдорунун бири – көчмө баштапкы билим берүү мектеби. Өзгөчө, калкы аз жана чачкын жайгашкан чөлкөмдөрдө биринчиден болуп окуучуларды белгилүү борборлорго жеткирүү тапшырмасын аркалаган көчмө билим берүүгө өтүүгө туура келди.

Көчмө билим берүү практикасы 1989 – 1990 – жылдарда эки райондун ар түрдүү беш мектебинде негизинен эксперимент катары башталган эле (УБМ, 1998 (а); УБМ, 1996). Милдеттүү баштапкы билим берүүнүн 4306 – номерлүү мыйзамы жана үзгүлтүксүз жана 8 жылдык билим берүүнүн аныкталышы менен көчмө башталгыч билим берүүнүн практикаланышына жаны берилди. Талаа шартында жашагандарды да ичине алган 8 жылдык башталгыч билим берүүнүн практикаланышынын ишке кириши менен көчмө билим берүү кээ бир чөлкөмдөрдө милдеттүү түрдө жүзөгө ашырыла баштады. Муну менен бирге көчмө билим берүү мурдагыдан да маанилүү орунга көтөрүлдү. Жаны практиканын жайылтылышы менен бирге 8 жылдык билим берүүнү мурдагыдан да таасирдүү жана ийкемдүү жүргүзүлүшү үчүн көчмө билим берүү бүтүнкү күндүн шарттарына ылайык кайрадан каралып чыгылды.

Көчмө баштапкы билим берүүнүн ишке ашырылышы менен байланышкан кээ бир проблемалар да пайда болуу:

1. Көчмө ыкма колдонулган борбордук мектептердин борбордук сапаттарга анча деле ээ болбошунан улам окууга жана таалим берүүгө ыңгайсыздыгы;

2. Көчмө ыкма колдонулганына карабастан борбордогу мектептерде мугалимдерге болгон тартыштыктын жоюлбаганы жок;

3. Кээ бир мектептерде көчмө система практикаланганына карабастан аралаш (бириктирилген) класстардын (мугалимдердин жетишсиздиги, окуучулардын аздыгы, ж.б.) кала бериши;

4. Көчмө ыкма колдонула турган жана борборго айлануучу мектептерде саясий бейкутсуздуктун байкалышы;

5. Көчмө билим берүүнүн уюштурулушуна бала асыроочулар тарабынан толук колдоо көрсөтүлбөшү;

6. Көчүүнү ишке ашырган техникалык каражаттардын тиешелүү стандарт талаптарына жооп бербеші;

7. Көчүүнү ишке ашырган унаалардын ошол эле учурда адамдарды да ташуусу (Гүлшен, 1999);

8. Аба ырайынын шарттарынын айынан кээ бир күндөрдө көчмө билим берүүнүн үзгүлтүккө учурашы.

9. Көчүүнү ишке ашырган жерлерде окуучулардын түшкү тамак менен камсыз болбошу;

Түркиянын шартында көчмө башталгыч билим берүүнүн практикаланышы өзүнчө милдеттүүлүк болгондуктан бул иш дагы уланмакчы. Бул практиканын мындан да тээсирдүү жана пайдалуу болуусу үчүн төмөнкү даярдык иштерин жасоого болоор эле.

1. Көчмө борбор катары тандалган мектептердин физикалык инфраструктурасы жана каражат буюмдар толук камсыз болуусу лаазым;

2. Көчмө борборлорунда мугалимге тансыктыкты жоюу абзел;

3. Саясий факторлорго байланыштуу көчмө борборлор өзгөртүлбөшү керек, көчмө системасына кирген мектептер системадан чыгарылып, бириктирилген класстар түзүлсө эффективдүү болоор эле;

4. Көчмө билим берүүнүн мааниси жана зарылдыгы бала асыроочуларга түшүндүрүлүп, алардын толук колдоосуна жетишүү керек;

5. Көчмө борборлорунда окуучуларга сөзсүз түрдө түшкү тамак берүү зарыл.

Бириктирилген класстарда билим берүүнүн проблемалары

Билим берүүдө бирден ашык класстардын бириктирилип бир группаны түзүү формасы менен бир мугалим тарабынан билим берилиши *бириктирилген класс* деп аталат (Акбашлы жана Пилтен, 1999). Бириктирилген класстары бар мектептер менен башталгыч билим берүүчү мектептерде окшош программада окуу иши жүргүзүлөт. Бул мектептерде башталгыч билим берүү эрежелери колдонулат. Башталгыч билим берүүнүн максаттары, принциптери, багыттары жана техникаларын бириктирилген класстарда да колдонулат.

Бириктирилген класс практикасы жүргүзүлгөн мектептерде биринчи, экинчи жана үчүнчү класстын окуучулары А группасы, ал эми төртүнчү жана бешинчи класстын окуучулары Б группасы делип бириктирилип келүүдө. Билим берүүнүн индивидуалдаштырылышы менен ар бир окуучуга өзүнчө программа ыйгарылган биздин заманда бириктирилген класс практикасы заманбап практикасына толук жоон бербесе да, милдетүүлүк катары пайда болуп отурат. Жайгашкан жерлеринин чачкындыгы жана айылдардан шаарларга карай жүргөн миграциялар сыяктуу факторлор кээ бир чөлкөмдөрүбүздө окуучулардын санын айрыкча азайтуусуна алып келди. Гүлшендин (1999) котормосуна ылайык бириктирилген класс практикасы колдонулган мектептердин 70 пайызында окуучулардын саны 61% ден ашпайт. Окуучулардын бириктирилген класстарда билим (таалим – тарбия) алуулары мүмкүн болушу үчүн мугалимдердин абдан мыкты тандалышы жана бул багытта алар да атайын даярдыктан өтүшү зарыл. Мүмкүн болгон бардык жерде көчмө билим берүүгө өтүү менен бириктирилген класс практикасын топтолуш зарыл.

ТӨРТҮНЧҮ БӨЛҮМ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫ⁽¹⁾

1. Кыргыз Республикасы жөнүндө учкай маалыматтар.
2. Кыргызстандагы таалим-тарбия тарыхынан.
3. Эгемендүү Кыргызстандын таалим-тарбия жагынан саясаты жана негизги принциптери.
4. Таалим-тарбия системасынын структурасы.
5. Таалим-тарбия системасын башкаруу.
6. Кыргызстан таалим-тарбия системасындагы актуалдуу проблемалар.

1. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ ЖӨНҮНДӨ УЧКАЙ МААЛЫМАТТАР

Кыргыз Республикасы – Борбордук Азиядагы демократиялык нукта өнүгүп бара жаткан эгемендүү мамлекеттердин бири. Борбору Бишкек шаары.

Жеринин аянты 198,5 км. Калкы 4,8 миллион адамдан турат. Кыргызстандын чөлкөмү тоолуу келет, дээрлик 90% жери деңиз деңгээлинен 1500 метр бийиктикте жайгашкан. Жалпы территориясынын 5,5% токой, 4,4% суу, 53% айыл чарба өсүмдүктөрү ээлеп турат. Кыргызстан көп улуттуу өлкө. Алардын 59,7% кыргыздар, 16,2% орустар, 14,1% өзбектер, 10% башка этникалык группалар түзөт.

2. КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ТААЛИМ-ТАРБИЯ ТАРЫХЫНАН

1913– жылы Кыргызстанда бардыгы 7041 киши окуган, 107 мектеп болгон. Бул мектептерде окуган кыргыз балдарынын саны 574 кишини гана түзгөн. Калктын 0,4% гана сабаттуу болгон.

^(*) Бул бөлүм доцент Акматали Алимбеков тарабынан даярдалды.

1917 – жылдан кийин Совет мамлекетинин түздөн – түз жетекчилиги менен элге билим берүү, сабатсыздыкты жоюу иштери боюнча бир топ олуттуу иштиктүү аракеттер жасалган. 1920 – жылы азыркы Кыргызстандын аймагында окуучулардын саны 10 миңден ашык келген жалпы билим берүүчү 164 мектеп иштеген. Мында кыргыздардын саны 4 миңден ашык болгон. Билим берүү азыркы абалына жеткенге чейин жалпыга милдеттүү билим берүүнүн төмөндөгүдөй этаптарын басып өткөн:

Тагыраак айтканда, Республикада жалпыга милдеттүү башталгыч билим берүү 1930 – жылы, жети жылдык билим берүү 1949 – жылы, сегиз жылдык билим берүү 1958 – жылы киргизилген. Ал эми жалпыга милдеттүү орто билим берүү 1961 – жылы башталган жана 1977 – жылы толук ишке ашкан.

3. ЭГЕМЕНДҮҮ КЫРГЫЗСТАНДЫН ТААЛИМ–ТАРБИЯ ЖАГЫНАН САЯСАТЫ ЖАНА НЕГИЗГИ ПРИНЦИПТЕРИ

1991 жылы Кыргыз Республикасы эгемендүүлүккө жетишип, коомдук турмуштун, анын ичинде билим берүү системасын өнүктүрүүгө киришти.

1991 – жылы СССРдин таркап кетиши Кыргыз Республикасынын эгемен мамлекет менен мазмуну бирдей болгон совет билим берүү системасы өз күчүн жоготту.

Жаңы социалдык экономикалык кырдаалдагы билим берүүнүн структурасын, мазмунун принципалдуу жана түзөтүүлөрдү киргизүү б.а. реформалоо талабын койдү.

Билим берүү системасын реформалоодо Кыргызстан эн обол мурдагы традициялык билим берүү системасынын жакшы жактарын сактап калууга, билим берүүнүн мазмунун улуттук маданий дөөлөттөрдүн негизинде өнүктүрүүгө, ошондой эле башка мамлекеттердин билим берүү системасынын өрнөктүү прогрессивдүү жактарын өздөштүрүү, пайдаланууга умтулуп келүүдө. Жалпысынан алганда билим берүү тармагындагы мамилелердин саясаты төмөнкүлөр менен мүнөздөлөт.

– инсандын, коомдун жана мамлекеттин таламдарына ылайык келген билим берүү системасын түзүү;

– мамлекеттик билим берүү мекемелеринде мамлекет билим берүү стандарттарынын чектеринде акысыз негизги, кесиптик жана

конкурстун негизинде акысыз толук орто жана жогорку билим алуу үчүн зарыл болгон социалдык экономикалык шарттарды түзүү;

– окутуунун жана окуу жайлардын түрүнө карабастан окуучулардын жана тарбиялануучулардын социалдык жана укуктук жактан корголушун жүзөгө ашыруу жолу аркылуу граждандардын билим алууга болгон укугун камсыз кылуу. Ушундан улам Республиканын Жогорку Кенешин тарабынан (1993–1997–жылдары) кабыл алынган «Билим берүү жөнүндөгү» мыйзамда билим берүү ишин уюштуруунун негизги принциптери катары төмөнкүлөр аныкталган.

1. Билим алууга карата тең укуктуулук

Кыргыз Республикасынын граждандары жынысына, улутуна, тилине социалдык жана мүлктүк абалына иштеген ишинин түрүнө жана мүнөзүнө, дин тутуусуна саясий жана диний ишенимдерине жана башка жагдайларга карабастан билим алууга укуктуу.

2. Мамлекеттик мекемелерде берилүүчү билимдин акысыздыгы, жана аны алып билим берүүнү өркүндөтүүгө шарттарды түзүү

Республиканын мамлекеттик окуу жайларында мамлекеттик билим берүү стандарттарынын чектериндеги билим акысыз берилет. Бул мектеп жашындагы балдарды окууга толук тартуунун бирден бир шарты. Мамлекет билим берүү ишин каржылоого ички дүн продукциянын 6,6%ин жумшайт. Бул 2000–2001 окуу жылында 2,289, 9 млн. сомду түзгөн.

Ошону менен бирдикте мамлекеттик стандарттын чегинде акы алып билим берүүчү мектептердин өнүгүшү үчүн да камкордуктарды көрүп келүүдө. Учурда Республикадагы 29 мамлекеттик эмес мектепте 2,5 миң окуучу билим алат. Ал эми 13 мамлекеттик эмес жогорку окуу жайында 13,2 миң студент билим алат.

3. Билим берүүнүн гуманисттик мүнөзү, жалпы адамзаттык баалуулуктардын аздектелиши.

Билим берүүнүн башкы максаты жаш муундарда гуманизмдин, демократиянын принциптерин таанытуу, аны балдардын күнүмдүк жүрүм турум маданиятынын эрежесине айландыруу.

Ушундан улам демократия жана гуманизмдин жалпы адамзаттык принциптери билим берүүнүн мазмунунда да окутуу – тарбиялоо процессинде да кылдат эске алынышы абзел.

4. Билим берүү системасынын үзгүлтүксүздүгү жана системалуулугу.

Кыргызстандын билим берүү мекемелери көп баскычтуу, үзгүлтүксүз, бири биринин уландысы катары ырааттуу түзүлгөн. Алардын ортосундагы ырааттуулук билим берүүнүн мазмунунун жана окуу программаларынын бирдиктүүлүгү аркылуу камсыз кылынат.

Окуу программалардын бирдиктүүлүгү окуучулардын мектептин бир баскычынан экинчисине, б.а. балдар баскычынан башталгыч класска, башталгыч класстан толук эмес орто мектепке, андан орто мектепке тоскоолсуз өтүүсүн камсыз кылат.

5. Билим берүүчү мектептердин окутуу, программалары, иш багыты, менчик формасы боюнча ар түрдүүлүгү.

Билим берүүнүн деңгээлинин үзүрлүүлүгүн арттыруу максатында билим берүүчү мекемелердин жаны типтерин түзүү, жайылтуу багытында окутуу иштери аткарылууда.

Учурда республикада вариантвдүү программалардын негизинде иштеген көп кырдуу билим берүүчү мекемелер пайда болду. Алар төмөнкүлөр: массалык мектеп, гимназия, профилдик мектеп, мектеп комплекси, лицейлер.

6. Билим берүүнүн саясаттан жана динден көз карандылыгы.

Жаныланган Кыргызстандагы билим берүүнүн мазмуну бир жактуу идеологиялык догмалардан арылган. Жалпы билим берүүчү мектептерде дин сабактары жок. Бул билим берүүнүн мазмунун нукура илим менен практикага негиздеп өркүндөтүү талабын коюп бекемдеп келет.

7. Билим берүүнүн жалпыга жеткиликтүүлүгү, билим берүүдө балдардын өсүп өнүгүү деңгээлин, өзгөчөлүктөрүн эске алуу

Жашы жеткен бир да баланы мейли ал нормалдуу балабы же өсүп өнүгүүсүндө кемчилиги барбы мектептен сыртта калтырбоо, мамлекеттин билим берүү саясатынын башкы максаты.

Республикада, психикалык жана физиологиялык жактан кемчилиги бар, багар көрөрү жок балдардын билим алуу укугун камсыз кылуу багытында 37 атайын мектептер иштейт. Тилекке каршы мындай камкордукка муктаж балдардын саны жыл сайын өсүүдө, ал эми окуу тарбия мекемелери улам кыскарып бара жатат. Булардын кыскарышы финансылык проблемалар менен байланышкан.

4. ТААЛИМ–ТАРБИЯ СИСТЕМАСЫНЫН СТРУКТУРАСЫ

Кыргыз Республикасынын азыркы билим берүү системасы көп баскычтуу жана төмөнкүдөй үч түрдүү билим программалырынан турат:

1. Мектепке чейинки мекемелердин атайын билим берүү программалары.

2. Инсандын жалпы маданиятын интелектин өстүрүүгө, кесипке ээ болууга жана квалификация алууга негиз түзүүчү жалпы билим берүүчү программалар.

3. Квалификациялуу адистерди даярдоону жана кесиптик денгээлин ыраттуу өнүктүрүүнү камсыз кылуучу кесиптик билим берүү программалары.

Аталган программалар мамлекеттин билим берүү стандарттарынын базасында көп баскычтуулук, уламалык дифференциалдуулук принциптеринин негизинде иштелип чыгат жана жалпы билим берүүчү мектептерде жана кесиптик техникалык орто окуу жайларда, жогорку окуу жайлар жана кесиптик квалификациясын өркүндөтүүчү жана кайра даярдоочу мекемелерде ишке ашат. Алардын ар бирине кыскача токтоло кетмекчибиз.

МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ ТААЛИМ–ТАРБИЯ МЕКЕМЕЛЕРИ

Мектепке чейинки балдарга таалим – тарбия берүү иши балдар яслилеринде жана балдар бакчаларында ишке ашат. Балдар яслиге 1,5 жаштан, ал эми балдар бакчаларына 3 жаштан кабыл алынат. Балдар мектепке чейинки мекемелерде 6–7 жашка чейин болушат.

Мектепке чейинки мекемелердин функциялары:

- балдардын ден соолугун, саламатчылыгын коргоо, бекемдөө, чыңдоо;
- эмгектик билгичтиктин элементтерин, эстетикалык табитти өстүрүү, этикалык маданиятка үйрөтүү;
- жаратылышты, Ата – Мекенди сүйүү сезимин калыптандыруу;
- окуу ишине болгон кызыгуусун, даярдыгын жалыптандыруу;

МУТАЛИМДИК КЕСИПКЕ КИРИШҮҮ

- балдарды жеткилен туура өстүрүп тарбиялоо үчүн ата энелерге педагогикалык кенеш берүү, алар менен бирдикте иш алып баруу;

- баланын өсүп өнүгүшүндөгү айрым өксүктөрдө коррекциялоо болуп эсептелет.

Учурда Кыргызстандын мектепке чейинки билим берүү системасы оор мезгилди баштан кечирип жатат. Эгерде Республикада 1990 – жылы 1604 балдар бакчасы болуп, анда 144 миң 700 бала таалим тарбия алса, азыр алардын 416сы гана иштейт. Өлкөдө жумушсуздуктун кескин көбөйүшү завод, фабрикалар, мамлекеттик жана коллективдүү айыл чарба субъектилеринин иштебей калышы мектепке чейинки мекемелерди 4 эсе кыскартууга алып келди. Ал эми жеке менчик балдар бакчаларын уюштуруу өтө жай темп менен өнүгүүдө. Алсак Республика боюнча 6 гана менчик балдар бакчасы бар. Аларда болгону 435 гана бала тарбияланат.

МЕКТЕП ТААЛИМ–ТАРБИЯСЫ

Жалпы орто билим берүүчү мектеп 3 баскычтан турат жана баланын 7–18 жашка чейинки мезгилин камтыйт. Жалпыга милдеттүү билим берүү бардык балдар үчүн милдеттүү жана мамлекеттик мекемелерде акысыз жүргүзүлөт. Жалпыга милдеттүү орто билим берүүнүн биринчи баскычы **4 жылдык башталгыч билим берүү**. Ал расмий түрдө 7 жаштан башталса да көпчүлүк балдар 1 жыл эрте эле мектепке бара бериши көнүмүш көрүнүшкө айланган.

Башталгыч билим берүү төмөндөгүдөй милдеттерди ишке ашырат:

- балдардын окуу ишине болгон кызыгуусун өркүндөтүү;
- билим алуу ишмердүүлүгү баланын турмушунун кадыресе ажырагыс бөлүгү болуп калуусуна жетишүү;
- балдарды сабаттуулукка, окууга, жазууга, математика боюнча айрым билим жана билгичтиктерге ээ кылуу, табият, эмгек, коом, эмгек жөнүндөгү баштапкы түшүнөктөрдү калыптандыруу;
- баланы этикалык, эстетикалык, экологиялык маданиятка байыр алдыруу.

Негизги орто мектеп. Бул өз ичине 5–9 класстарды камтыйт жана жалпы билим берүүчү мектептин өз алдынча структурасы болуп эсептелет. Аны бүткөндөр 9 жылдык билим алгандыгы тууралуу мамлекеттик үлгүдөгү документ алышып, андан ары орто мектепте же кесипчилик техникалык мектептерде окуу укугуна ээ болушат.

Толук орто мектеп. (9–11) жалпы орто билим берүүнүн жыйынтыктоочу этабы болуп эсептелет. Мында окуучулар коомдук турмуш үчүн ошондой эле кесиптик билим алууга негиз болуучу билимдерге, билгичтик жана көндүмдөргө ээ болушат. Толук орто мектептердин айрымдары профилдик билим берүүгө умтулушууда. Бирок, бул багытта алиге чейин айтарлык натыйжалар жарала элек.

Жалпы билим берүүчү орто мектептерде окуу 1–сентябрда башталып 35 жумага созулат жана окуу аралыгы 6 күндөн турат. Мугалимдин жумалык окуу жүктөрү башталгыч класстарда 16 саат ал эми негизги жана толук орто мектепте 18 саат: 6–7–класстарда 30 саат, 8–класста 32 саат, 9–класста 34 саат, 10–11–12–класстарда 35 саат. Ал эми окуучулардын апта ичиндеги окуу жүктөрү:

1–класста 20 саат, 2–класста 23 саат, 3–4–класстарда 25 саат, 5–класста 25 саат.

Толук орто мектептин программасын өздөштүргөндөр мамлекеттик экзамендерди тапшырышат жана анын натыйжасында жетилүү аттестатын алышып, жогорку окуу жайларга кирүү укугуна ээ болушат. Баса белгилей кетүү зарыл, акыркы 10–жылда бир да орто мектеп кыскарган жок, тескерисинче 1794төн 1975ке чейин өстү. Ал эми окуучулардын саны бир миллион жүз миңге жетти б. а. 150 миңге көбөйдү.

МЕКТЕПТЕН ТЫШКАРКЫ ТААЛИМ–ТАРБИЯ

Мектептен тышкары билим берүү балдардын жана өспүрүмдөрдүн көп кырдуу таламдарын жана керектөөлөрүн толук канааттандыруу максатында, алардын бош убактысын жана эс алуусун уюштуруу, ден – соолугун чыңдоо, кесиптик багыт берүү, инсанды адеп ыкластуу жана акыл эстүү өнүктүрүү максатында түзүлүүчү маданий эстетикалык, табигый – илимий, экологиялык натуралисттик, край таануу, этнографиялык, техникалык, спорттук жана башка багыттагы мектептен тышкары билим берүү мекемелеринин тармагын билдирет.

БАШТООЧ КЕСИП–ТЕХНИКАЛЫК ТААЛИМ–ТАРБИЯ

Бул окуу жайларда эл чарбасынын түрдүү тармактары үчүн квалификациялуу жумушчулар даярдалат. Мындай окуу жайларга 9 жылдык билими барлар да 11 жылдык билими барлар да кабыл алына

берет. 9 жылдык билими барлар кесипке үйрөнүү менен бирдикте 10–11 – класстын окуу программасын толук өздөштүрүп орто билимге да, жогорку окуу жайга кирип окуу укугуна да ээ болушат.

Учурда Республика боюнча 56 кесиптик орто билим берүүчү окуу жай бар. Аларда 29,3 мин окуучу окуйт. Бирок азыр орто билим берүүчү техникалык окуу жайлардын саны көн санап азайып бара жатат. Анткени аларды эмгек жумушчу орундар менен камсыз кылуучу завод, фабрикалар, айыл чарба ишканалары кыскарып же башка технологиялык кайра курууларды баштан кечирип жатат.

Атайын кесиптик орто билим берүү. Буга техникумдар жана педагогикалык, медициналык багыттагы атайын орто окуу жайлары кирет. Аларда негизинен айыл чарбасы, өндүрүш, транспорт, саламаттыкты сактоо, билим берүү тармактары үчүн атайын кесиптик даярдыгы бар адистер даярдалат. Бул окуу жайларга орто мектепти же баштапкы кесипчилик техникалык окуу жайын бүткөндөр кабыл алынат. Аны бүткөндөр билим алган тармагы боюнча квалификациясын тастыктаган диплом алышат жана жогорку окуу жайларга кирип окуу укугуна ээ болушат.

ЖОГОРКУ БИЛИМ

Жогорку билим берүү университет, академия, институт, коледждерде ишке ашат. Учурда республикада жогорку билим берүүнүн төмөнкүдөй эки структурасы бар:

- көп баскычтуу жогорку билим;
- салттуу, үзгүлтүксүз кесиптик жогорку билим;

Көп баскычтуу жогорку билим берүү төмөндөгүдөй баскычтардан турат:

- толук эмес жогорку билим (2 жыл)
- базалык жогорку билим (бакалавриат (2 жыл))
- толук жогорку билим (магистратура (2 жыл))

Толук эмес жогорку билим студенттерди гуманитардык, социалдык – экономикалык, табигый илимдердин негиздери менен куралдандыруу аркылуу кесиптик билим программасын өздөштүрүүгө даярдайт.

Толук эмес жогорку билим программасын өздөштүргөндөр аны бүткөндүгүн көбүлөндүргөн диплом алышып, бакалавр программасы боюнча өз билимин өркүндөтүү укугуна ээ.

Көп баскычтуу жогорку кесиптик билим берүү программасынын экинчи звеносунда толук эмес билим программасынын негизинде бакалаврды даярдоо жүзөгө ашырылат. Анын негизги макасаты жалпы илимий даярдык, илим, техника жана маданияттын бир тармагы боюнча кесиптик багыттагы даярдыгын камсыз кылуу. Окуу мөөнөтү 4 жылдан кем эмес.

Магистрлерди даярдоонун программасы кесип жана илим тармагы боюнча теориялык практикалык даярдыгы бар, илимий изилдөө жана илимий педагогикалык ишмердүүлүккө даярдоо мидетин жүзөгө ашырат. Окуу мөөнөтү 6 жыл.

Ал эми үзгүлтүксүз кесиптик жогорку билим берүү программасында өз алдынча баскычтар этаптар болбойт. Анын мөөнөтү 5 жыл.

Кыргызстанда эн алгачкы жогорку окуу жайы педагогика институту азыркы Кыргыз Мамлекеттик Улуттук Университети 1932 – жылы ачылган. Эгерде 1990 – жылга чейин Кыргызстанда 10 гана жогорку окуу жайы болсо, учурда алардын саны 39га жетти. Аларда 59,213 студент 146 адистик боюнча билим алып жатат. Баса белгилей кетүүчү жагдай жогорку окуу жайлар саны жагынан гана эмес, сапаттык жактан да олуттуу өзгөрүлүп өсүү жолунда бара жатат. Бул эл аралык жогорку окуу жайларды ачуу заманга ылайык адистерди даярдоо, окутуунун дүйнөнүн алдынкы окуу жайларында сындан өткөн формаларын активдүү пайдаланууга байланыштуу аракеттерден байкалат. Алсак бүгүн Кыргызстанда 7 мамлекет аралык жогорку окуу жайы бар. Алар Кыргыз Россиялык (Славян) университети, Кыргыз – Түрк «Манас» университети, Эл Аралык «Ататүрк – Ала – Тоо» университети, Кыргызстандын Эл Аралык университети, Кыргызстандагы Америка университети, Кыргыз Россиялык билим берүү академиясы, Кыргыз – Өзбек университети, Кыргыз – Кувейт университети.

Дээрлик бардык окуу жайлар компьютер менен жабдылган жана интернетке киргизилген.

Кадрларды кайра даярдоо, билимин, илимий квалификациясын өркүндөтүү

Жогорку билимге ээ болгон сон, андан ары өз билимин, квалификациясын өркүндөтүүнүн 2 формасы бар. Биринчиси, алардын кесиптик квалификациясын жогорлатуу жана экинчи бир башка адиске

кайра даярдоо. Бул үзгүлтүксүз билим берүү системасынын ажырагыс бөлүгү катары каралат жана жогорку окуу жайларда атайын институттарда ишке ашат.

Ал эми жогорку денгээлдеги илимий педагогикалык кадрлар илимий мекемелердин университеттердин алдында ачылган аспирантура жана доктарантура аркылуу жүзөгө ашырылат. Аспирантурага 35 жашка чейинки тандап алган илим тармагы боюнча терең даярдоодо жөндөмү бар граждандар кабыл алынат. Алар 3 жыл ичинде тандап алынган илимий темасы боюнча кандидаттык диссертация жазышат, аны коргошот жана «илимдин кандидаты» деген илимий даражага ээ болушат. Доктарантурада окуу мөөнөтү да 3 жыл. Буга олуттуу, кеңири масштабдагы терең изилдөөлөрдү жүргүзүүгө жарамдуу илим кандидаттары кабыл алынат. Алар да докторлук диссертациясын коргогон соң «илимдин доктору» деген даражага ээ болушат. Жогорку окуу жайлардын окутуучуларына илимий – педагогикалык ишмердүүлүгүнө ылайык «доцент», «профессор» деген илимий наамдар ыйгарылат. Бардык шериктеш мамлекеттердей эле Кыргызстанда илимий наамдын эң жогоркусу Улуттук Илимдер Академиясынын мүчө корреспонденти, анык мүчө корреспонденти (академиги). Бул наамдар академиянын мүчөлөрү катышкан шайлоонун негизинде берилет.

5. ТААЛИМ–ТАРБИЯ СИСТЕМАСЫН БАШКАРУУ

Кыргызстанда билим берүүнү башкаруу мамлекеттик бийликтин жогорку органдары, билим берүүнүн мамлекеттик башкаруу органдары, жергиликтүү башкаруу жана өзүн – өзү башкаруу органдары тарабынан жүзөгө ашырылат. Билим берүү тармагына мамлекеттик жетекчилик Билим жана маданият министрлиги тарабынан жүргүзүлөт.

Анын негизги милдеттери төмөнкүлөр:

- Менчиктин түрүнө карабастан бардык билим берүү мекемелеринде мамлекеттик саясатты ишке ашыруу;
- Билим берүүнүн мамлекеттик стандарттарын, окуу пландарын, программаларын иштеп чыгуу жана бекитүү;
- Билим берүү мекемелеринин ишин жолго салуучу жоболорду иштеп чыгуу, бекитүү;
- Билим берүү мекемелери үчүн педагогикалык, илимий педагогикалык кадрларды даярдоо системасын уюштуруу;

➤ Билим берүүгө бюджеттик каражаттардын натыйжалуу пайдаланышына ошондой эле, билим берүүнүн сапатына контролдукту жүзөгө ашыруу;

➤ Улуттук атестациялык комиссия менен бирдикте педагогикалык жана илимий – педагогикалык кадрларды атестациялоонун тартибин аныктоо;

➤ Билим берүү маселелери боюнча эл аралык макулдашууларды түзүү.

Жогорку жана атайын орто окуу жайлары түздөн – түз Билим жана маданият министрлигине баш ийишет. Ал эми жалпы билим берүүчү мектептер, мектепке чейинки билим берүүчү мекемелердин ишине жетекчилик кылуу үчүн областарда, райондордо билим берүү бөлүмдөрү да түзүлгөн.

Алар жергиликтүү башкаруу жана өзүн – өзү башкаруу органдары менен бирдикте төмөндөгүдөй милдеттерди аткарышат.

- граждандардын билим алууга болгон укугунун аткарылышына, билим берүүнүн сапатына, мектептердин окуу тарбия ишине көзөмөл жүргүзүү, текшерүү;

- окутуунун жаңы технологиясын ишке киргизүү, алдынкы тажрыйбаны үйрөнүү, жайылтуу, жеке мугалимдерге педагогикалык коллективге методикалык жардамдарды уюштуруу;

- өздөрүнө баш ийген билим берүү мекемелердин чарбалык жактан тейлөөнү жана финансылык жактан тейлөөнү уюштуруу;

- Жаштарга кесиптик багыт берүү иштерин уюштуруу.5

- Педагогикалык кадрларды тандоо, жайгаштыруу ж.б.

- Билим берүү мекемелерине жетекчилик мектепте директор, жогорку окуу жайларда ректор, президент же начальник тарабынан жүзөгө ашырылат.

КЫРГЫЗСТАН ТААЛИМ – ТАРБИЯ СИСТЕМАСЫНДАГЫ АКТУАЛДУУ ПРОБЛЕМАЛАР

1. Мектеп жашындагы балдардын мектепте толук окушуна жетишүү.

Бул багытта олуттуу ийгиликтер менен катар, кечиктирбей чечүүнү талап кылган кемчиликтер да бар. Алсак, 1996—97 – окуу жылында 16,5 миң окуучу мектепке баруу мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган.

Негизги себептери:

- Билимдин баалуулугунун төмөндөшү;
- Мектеп интернаттарынын жабылышы жана кескин кыскарышы;
- Окуу китептеринин жана кийим – кечелердин кымбатташы;
- Мектепке каттоодо келип чыккан транспорттук кыйынчылыктар.

Бирок, кырдаалга ылайык мамлекет тарабынан бир топ конкреттүү чаралар көрүлгөн. Атап айтсак, «Аракет», «Жеткинчек», программаларынын алкагында калктын жарды катмарынын балдарын окууга тартуу үчүн даректүү материалдык колдоолор көрсөтүлгөн. Бул иш чаралардын негизинде мектепке баруу мүмкүчүлүгүнөн ажыраган балдардын саны 1997 – жылы 8588, ал эми 1998 – жылы 5074, 2000 – жылы 4261 ге чейин кыскарган.

2. Мектепке чейинки билим берүү ишинин кескин төмөндөшү

Өткөөл мезгилдин экономикалык реформаларынын натыйжасында келип чыккан кыйынчылыктар, баарыдан мурда мектепке чейинки окутуу, тарбиялоо ишине оор залакасын тийгизди. Эгер, 1991 – жылы республика боюнча 1604 мектепке чейинки мекеме болсо, азыркы учурда алардын 416 сы гана иштейт, б.а. 4 эсеге кыскалды. Тилекке каршы, төмөндөө даде болсо уланууда.

3. Мектептеги билим берүүнүн мазмунун өркүндөтүү проблемасы

Өлкөнүн эгемендүүлүккө жетишүүсү, демократия жана гумандуулук принциптерине ыктоосу билим берүүнүн мазмунун ага шайкеш келтирүү талабын шарттады. Ушуга байланыштуу билим берүүнүн мамлекеттик концепциялары, стандарттары иштелип чыкты.

Мында, негизги көңүл билимдин мурдагы мазмунун түп тамырынан бери өзгөртүүгө же таанууга эмес, аны учурдун талабына шайкеш келгендей жанылоого бурулду.

Коомдун жаны социалдык талаптарына ылайык, мектептерге «Экономикага киришүү», «Табият таануу», «Мекен таануу», «Кыргызстан географиясы», «Адам жана коом», «Адабий окуу», «Көркөм өнөр» сыяктуу жаны окуу предметтери киргизилди. Өзгөчө кыргыз тилин жана англис тилин өйрөнүүгө бөлүнгөн сааттардын көлөмү мезгил талабына шайкеш келтирилди.

Бирок, мектептер үчүн вариативдүү окуу планын жана программаларын иштеп чыгып, ишке кийрүү жаатында жасай турган иштер али алдыда. Ошону менен бирдикте мектеп үчүн окуулуктарды

түзүү жаатында да олуттуу проблемалар орун алган: Биринчиден, мурда окуу китептер Россияда даярдалып, Кыргызстанда алардын түздөн – түз котормосу гана колдонулуп келгендиктен, азыр окуу китеп түзүүгө даяр авторлор же автордук коллективдер аз. Экинчиден, жогорку сапаттагы окуу китептерин чыгарууга адистешкен типографиялык ишканалар өтө жай өнүгүүдө. Арзан жана сапатсыз кагаздар менен чыгарылган китептер бат эле колдонуудан чыгууда.

4. Мектептердин педагогикалык кадрлар менен начар камсыз болушу.

Билим берүү системасын реформалоодо башкы орун мугалим кадрларына таандык. Учурда жалпы билим берүүчү орто мектептерде 70 миң мугалим эмгектенет. Мугалимдердин сапаттык составы бир топ жогору, б.а. 49384ү жогорку билимдүүлөр. Жогорку окуу жайларды жыл сайын 7 миңден ашык мугалимдер бүтүрүшөт. Бирок, алардын 30% мектепке келишпейт. Эмгек маянасынын аздыгына байланыштуу көптөгөн таланттуу мугалимдер мектепти таштап кетүүгө аргасыз болуп жатат.

Ошону менен бирдикте мугалимдердин кесиптик денгээли мезгил талабынан артта калып жаткандыгы да тынчсыздандырат. Республиканын жогорку окуу жайлары окутуунун жаны технологияларын мыкты өздөштүргөн кадрларды даярдоого жетише албай, мектеп жана билим берүү бөлүмдөрү тарабынан сынга алынып келүүдө. Ал эми атайын каражаттардын жетишсиздигинен улам мугалимдер, өзгөчө айыл мектебинин мугалимдери ар беш жылда билимин өркүндөтүү курстарынан өтүү мүмкүнчүлүктөрүнөн тиешелүү денгээлде пайдалана албай жатышат.

5. Балдардын акча төлөп окуй турган менчик мектептерден окуу мүмкүнчүлүктөрүнүн аздыгы

Албетте, менчик мектептер азыр коомчулук тарабынан табигый көрүнүш катары эле кабылданып калды. Асыресе мындай мектептерде билим берүүнүн сапаты массалык мектептерге салыштырмалуу жогору. Бирок, көпчүлүк балдардын мындай мектептерден билим алуу мүмкүнчүлүгү жок. Ушундан улам, аларда айлык маянасы жогорку кызматкерлердин, ишкерлердин гана балдары окуп жаткандыгы жашыруун эмес. Демек, билим алууда да колунда бар жана жоктордун ортосунда тең салмаксыздыктын өсүп бара жаткандыгы ачык байкалууда.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Национальная программа «Билим». Основные направления // Кут билим: — 1996. — № 13, — с. 25.
2. Указ Президента КР об утверждении основных направлений программы «Доступ к образованию (Жеткинчек)» (от 11 февраля 199 г. № 41.
3. Образование в Кыргызской Республике. Статья сб. Бишкек; 1999.
4. Региональное изучение проблем, тенденций и политики образования (на русск. и англ. яз.) — Б. 1998. 154 с.
5. Сборник нормативно-правовых документов общего среднего, дошкольного и внешкольного образования. Кыргызской Республики. Бишкек 1998. 55 с.
6. Закон Республики «Об образовании» В кн.: Ведомости Верховного Совета Республики Кыргызстан, 1993, № 2 (1014), с. 220 — 248.

КЫРГЫЗ ЭЛИНДЕГИ «ТАРБИЯ» ТҮШҮНҮГҮ ЖАНА АНЫ ТҮЮНДУРГАН ТЕРМИНДЕР

Доц. Акматали Алимбеков

Кыргыз-Түрк «Манас» университети

Кыргыз элинин түшүнүгүндө тарбия көп жактуу, татаал кубулуш. Анын манызын ачып көрсөтүү үчүн кыргыз тилиндеги ага маанилеш жакын сөздөрдө семантикалык талдоого алуу зарыл. Эң оболу «тарбия» деген жалпы түшүнүктүн манызын чечмелеп көрөлү. «Тарбия» дээрлик бардык түрк тилдерине арабдардын «тарбия» деген сөзүнөн кирген. Ал уйгур, азербайжан тилинде «тэрбийэ», башкыр менен татарларда «тэрбие», түркмөндөрдө «тэрбиэ», кара – калпак жана өзбек тилдеринде «тарбия» деп айтылып, айрым тыбыштык гана өзгөчөлүктөргө учураган. Семантикалык мааниси бардык түрк элдеринде бирдей, башкача айтканда, инсанды өнүктүрүү, өстүрүүгө байланышкан педагогикалык кубулуштарды жалпылоо маанисинде колдонулуучу түшүнүк.

«Тарбия» деген уңгу сөзгө—*лоо* мүчөсү жалгаганда инсандын көп кырдуу сапаттарын калыптандыруу, өстүрүү процессин, мыйзам ченемдүүлүктөрүн мүнөздөөчү түшүнүккө айланат. Жалпылап айтканда, кыргыз элиндеги «тарбиялоо» түшүнүгү баланы багуу, кароо, анын акыл – эсин өстүрүү, ден – соолугун чыңдоо, аны өрнөктүү жүрүм – турум адаттарына үйрөтүү дегенди билдирет.

«Тарбиялоо деген түшүнүктөн ажырагыс компоненттеринин бири бул «тартип». «Тартип» – фарс сөзү, кыргыз тилинде «ирет», «ыраттуулук» деген маанисин билдирет. Ал эми «тартиптүү» деген сын атооч сөз инсандын жүрүм – турумун белгилөө ыраатка салынгандыгын, андагы өрнөктүү, үлгүлүү инсандык касиеттерди мүнөздөйт. Демек, «тартиптүүлүк» бул тарбия алгандыкты, тарбиялагандыкты же тарбия ишинин натыйжасын билдирет.

Белгилей кетүүчү нерсе, аталган түшүнүктөр жалпы түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин байыркы көркөм сөз мурастарында учурабайт. Мындай сөздөрдү «Манас» эпосунан да табуу кыйын. Мындан келип чыга турган божомол бул: аталган сөздөр түрк тилинде ислам дини менен кошо кирип, алгач педагогикалык кубулушту мүнөздөөчү синоним сөз катары колдонулуп олтуруп, жаны мазмун менен толукталып, туруктуу жалпылоочу түшүнүккө айланган болуу керек.

Кыргыз тилинде тарбия терминине синонимдеш түшүнүктөр арбын. Алардын баары көп маанилүүлүгү менен айырмаланат. Бул элдин педагогикалык түшүнүктүрдүн маани – манызы баланын ар кыл жаш курагындагы өсүп – өнүгүү өзгөчөлүктөрүнө, ага ылайык камкордуктардын мазмунуна карай улам тереңдеп олтурат. Алсак, «торолтуу» деген сөз жаңы жараган наристенин өсүп – өнүгүүсүн мүнөздөө маанисинде колдонулат. Ал эми «алдейлөө», «бапестөө» деген түшүнүктөр ымыркайды көзөмөлдөп баккандардын аруу сүйүүгө ширелген ар түрдүү камкордуктарын айгинелеп турат. Бирок, ымыркайды торолтуу иши биз адатта ойлогондон алда канча татаал маселелерди өз кучагына алат. Мында эчен бир тарыхый, турмуштук сыноолордо такталган элдин педагогикалык көз караштарынын изи жатат. Эл ымыркай баланын торолушу үчүн алгачкы айлары көбүрөөк уктоо зарылдыгын эске алып, аны көшөлтүү, чыргоолонсо сооротуу максаты менен алдей ырын жараткан. Бирок, алдей ырынын педагогикалык функциясы муну менен эле чектелбейт, ал ымыркайды ар тараптуу өнүктүрүүнүн өзгөчө усул – ыкмасы катары кызмат кылган. Алсак, бешик терметкен киши бешик ырын мукам абаз, жагымдуу обон менен коштойт да, баланы көшөлтүп уктатып жатып эле анын назик угуу сезиминдеги музыкалык туюмун тил татымын ойготот, өстүрөт. Улуттук музыкалык ыргак баланын кабылдоо сезиминен эн алгач ушинтип түнөк алат.

Ошону менен бирге алдей ырында ата – энелердин баласынын келечек тагдыры жөнүндөгү көңүлүнө тынчтык бербеген санаасы да, илгери үмүт – тилектери, ой – кыялы да өзөктүү катары берилет: «Алдей бөбөк, ыйлаба, Ата – энеңди кыйнаба. Жапкан нандын ортосу, Жүрөгүмдүн толтосу. Элин жоодон коргогон, баатыр болоор бекенсин? Эл таалайын ырдаган, акын болоор бекенсин? Алдей – алдей ак бөпөм, Ак бешикке жат бөпөм».

Байыркы кыргыздардын педагогикалык лексиконунда «телчиктирүү» түшүнүгү кенири колдонулган. Бул түшүнүктөн кыргыздардын аңчылык өнөрүнө байланышкан адат – салттарынын изи ачык байкалат. Анткени, бул сөз куш, ителги, бүркүт таптоодо да, баланы жетилтүүгө да көңүл колдонулуп келген. «Уяда эмнени көрсө, учканда ошону алат» деген макал да түпкүлүгүндө алгыр куштар менен адамдын өсүп – өнүгүүсүндөгү жалпы мыйзам – ченемдүүлүктөрдү мүнөздөйт.

Демек, эл кыраан, алгыр куштарды адамдын жан жолдошу, баатырдык идеялы катары гана кабылдабастан, анын өсүп – өнүгүүсүндөгү өзгөчүлүктөрдү кылдат үйрөнүп, балдарды дени сак, сезимтал, шамдагай, эптүү кылып, өстүрүүдө устаттык менен

пайдаланууга далалат кылган. Баланы телчиктирүүнүн усулдары да ушуга негизделген. Алсак, мында ата – эне баланы көкүрөгүнөн сүйрөп, өйдө – ылдый эргитет, онго – солго сызылтып күүлөйт, аны атайылап коркпостукка көнүктүрө баштайт.

Мындай кыймылды ыргактуу уюштуруу иретинде коштолуп айтылуучу ырдын лексикалык курамынан деле табиятка шайкештик жөнүндөгү элдик педагогикалык көз караш ачык байкалат: «Кана, кана шумкар, Кана, кана тулпар. Мына, мына сызды, Мына, мына сызды. Кана, кана тоо, Кана, кана зоо. Мына, мына атаң, Мына, мына энен».

Элдин педагогикалык лексиконунда көп кездешкен «багып өстүрүү» деген этиш сөздөр тарбиялоо иши көп кырдуу, көп жактуу иш – аракеттерге байланыштуу экендигин айкындап турат. Тагыраак айтканда мындан «багып өстүрүү» дегендик, баарыдан мурда, баланы өз чөйрөсүндөгүлөрдөн кем кылбай кийиндирүү, ичиндирүү, алты санын аман өстүрүү, акыл парасатын өркүндөтүү деген элдик педагогикалык туумду билдиргендигин ачык баамдоого болот.

Тарбиялоо маселесине байланышкан элдик түшүнүктөрдү таанып – билип, тактоодо «үйрөтүү», «үйрөнүү» деген сөздөр өзгөчө мааниге ээ. Түз маанисинде «үйрөтүү» тарбиячы, насаатчынын, ал эми «үйрөнүү» деген сөз тарбиялануучунун ишмердүүлүгүн сыпаттайт. Бирок, элдик педагогика эмнелерди үйрөтүүгө жана үйрөнүүгө үгүттөйт? деген мыйзамдуу суроо туулбай койбойт. Сөздүн тегине келсек, анын тамыры байыркы мезгилдерге барып такалат. «үйрөн» деген унгу сөз байыркы түрк тилинде «е» – ой жүртүртүү, ойлоону, «ег» – ой, акыл – эс деген эки сөздөн курамынан турган. Түп маанисин түзмө – түз чечмелегенде башкалардын акылына, кенешине канык, өз алдынча ойлон, акылыны өстүр деген мазмунга ээ. Бул сөз азыркы түрк тилинде «огрен», хакастарда «угрен», уйгурларда «уген», азербайжан, башкыр, татар элдеринде «ойрэн», түркмөндөрдө «оврен», казактарда «уйрен», якуттарда «уорэн» деп айтылып, бирдей маанини, кандайдыр бир өнөргө, адамкерчиликтүү адат – салтарга ээ болуу деген түшүнүктү билдирет. Демек, түрк элдери түп замандан эле адамдын өсүп, өнүгүүсүнөн башкы өбөлгөсү тарбиячы менен тарбиялануучунун ан – сезимдүү, максаттуу иш аракеттерине байланыштуу боло тургандыгын жеткилең түшүнгөн.

Семантикалык мааниси жагынан кыргыз тилиндеги «Көз болуу», «кароо» деген сөздөр да баланы тарбиялоо процессине байланышкан негизги терминдердин катарына кирет. Тике маанисинде бул сөздөр баланы «канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай» дегендей, суук көздөрдөн, ысык – сууктан сактоого, анын пейилиндеги, жүрүм –

турумундагы өзгөрүүлөрдү көз жаздымда калтырбай, ага туура насаат, таалим берүүгө багытталган ата эненин камкор мамилесин билдирет.

Кыргыз элинин тарбиялоонун манызы жөнүндөгү түшүнүктөрүн ар тараптуу аңдап билүүдө «кемелине келтирүү», «баралына келтирүү», «эрезеге жеткирүү» сыяктуу сөздөр да өзгөчө мааниге ээ. Булар бир караганда тектеш терминдер катары туюнтулат. Бирок, элдин тарбия практикасында алардын ар бири өз алдынча түшүнүк, өз алдынча өзгөчө педагогикалык функцияны аткарат.

К. Д. Юдахиндин «Кыргызча – орусча сөздүгүндө» «Барал» эр жеткендик, толук жетилүү (возмужалость, зрелость) деп түшүндүрүлөт. Демек, «Баралына келтирүү», «баралга жеткирүү» деген түшүнүктөр, түрдүгү түп, жигит катары жетилдирүү деген маанини билдирип, көбүнчө уул балдарды тарбиялап өстүрүү процессин мүнөздөйт.

Ал эми «кемелине келтирүү» – деген түшүнүктө адамдын жыныстык өзгөчөлүгү эске алынбайт. Башкача рухий маданият, өнөр жагынан өнүгүп өсүп калыптангандыгынын чен өлчөмү катары мүнөздөлөт.

Кыргыз фольклорундагы «санат», «насыят», «терме», «нуска», «үлгү», «үгүт» ырлары да генезиси, элдин түшүнүгүндөгү колдонулуп келинген ар кандай семантикалык мааниси жагынан, элдик тарбия – таалим деген түшүнүк менен тамырлаш. Алсак, «санат», «насыят айтуу», «үлгү, өрнөк, адеп көрсөтүү», «нуска сөз айтуу» сыяктуу түшүнүктөр жаштардын жан дүйнөсүнө небактан калыптанган, аныкталган абийир ар, адеп ыймандуулуктун жол жобо эреже тартиптерин синирүүгө байланышкан улуулардын педагогикалык иш аракетин туюнтат. Албетте, санат насыят айтуу табыятынан даанышмандык нускасы бар, турмуштук тажрыйбасы мол карыялардын гана энчиси болгон. Ал бара – бара чыгармачылыгын чырайына чыгарып этикалык, дидактикалык жанр катары өркүндөп өнүгүүгө ээ болгон. Демек, санат – насыят айтуу, үлгү көрсөтүү, нуска болуу мазмуну жагынан да, таркалуу чөйрөсү жагынан да бир топ масштабдуу келет.

Кыргыз тилинде адамдын тарбиялангандыгын, маданий көрөнгүсүн мүнөздөп көрсөтүп турган терминдер да арбын. Алардын катарына «каадалуу», «көргөн – өскөн» сыяктуу сөздөрдү кошууга болот. Булар түшүндүрмө сөздүктөрдө «каада», «салт» деген түшүнүктүн түгөйү катары чечмеленген. Ал эми «каадалуу» деген сын атооч сүз адамдын ички тартибин, адебин, жүрүш – турушун сыпаттоо маанисинде колдонулат.

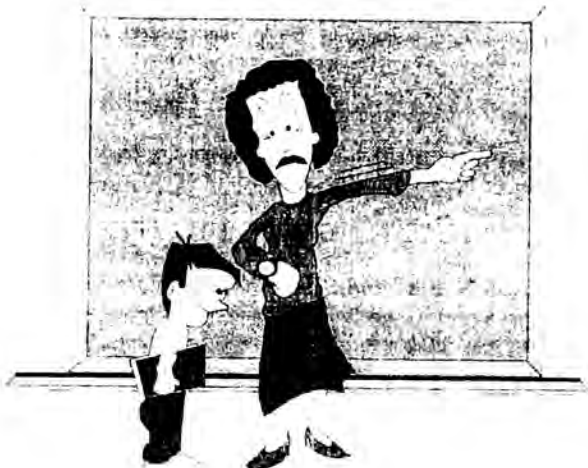
Элде кыз каадасы, уул каадасы, жигит каадасы, келин каадасы, байбиче каадасы, аксакал каадасы ар бири өзүнчө жиктелип айтылат. Дегинкиси «каадалуу» деген түшүнүк ар ким өзүнөн жаш курагына,

турмуштагы ордуна, вазийпасына ылайык адеп-тартипке, акыл тажрыйбага, жүрүм-турум маданиятына ээ болуу кыргыздардын күндөлүк турмушунда көп кездешкен «көргөн-өскөн» деген сүздөрдү да терең педагогикалык мазмун катылган. Ал сөздөр, көбүн эсе акыл-эси менен айырмаланган, жүрүм-туруму өрнөктүү, адептүү нарктуу адамды мүнөздөө иретинде айтылат. Ушуга байланыштуу элдик макалдарда «Көргөн көргөнүн кылат, көсөө түрткөнүн кылат», «Көп жашаган билбейт, көптү көргөн билет» деп айтылат. Ал эми жеке адамдын «көргөн-өскөндөгү», ошол адамдын жашаган чөйрөсүнүн, эл-журттун адеп салтынын, таалим-тарбия жерөлгөлөрүнүн түздөн-түз туундусу. Ошондуктан, элде өрнөктүү адамга мүнөздөмө берээрде «Көргөн-өскөн салттуу, нарктуу элдин кулуну тура» деп, ал эми ыйман-ызааты төмөн адам жөнүндө «Көргөн-өскөн эли ошол болсо, не кылсын» деп андагы айырмалуу сапаттарды, таалим алган эл-журту, урук, уруусу менен тыгыз байланышта карашкан.

Талдоого алынган сөздөрдү тастыкталгандай, кыргыз элинде тарбиялоонун манызы жөнүндө көп кырдуу, ырааттуу түшүнүк берүүчү терминдер, педагогикалык туюнтмалар арбын. Бирок, элдин рухий турмушундагы динамикалык процесстер ал түшүнүктөрдөн маани-манызы менен педагогикалык практикадагы колдонулуш тартибине таасирин тийгизбей койгон эмес. Алсак, азыр «телчиктирүү», «торолтуу» түшүнүктөрү көбүнесе архаикалык педагогикалык термин катары каралып, мал чарбачылыгында гана активдүү колдонулат. Ал эми жогоруда көрсөтүлгөн элдик педагогикалык түшүнүктөрдөн көпчүлүгү, тарбиялоо процессинин айрым бир компонентин сыпаттаган, же көмөчкү түшүнүктөр катары гана кабылданып калгандыгын байкоого болот. Мында, баарыдан мурда, тарбиялоо деген башка тилден кирген сөздүн маныз-мазмуну улам тереңдеп, улам байып олтуруп нагыз улуттук түр-түспөлгө ээ болгонун эске алуу зарыл.

БЕШИНЧИ БӨЛҮМ

ӨЗГӨРГӨН КООМДО ТААЛИМ–ТАРБИЯ ЖАНА МЕКТЕП

Мектеп жана өзгөрүү

Иште жана коом турмушунда байкалган өзгөрүүлөр билим берүү уюмдарын да өзгөрүүгө мажбур кылат. Экономикалык, социалдык жана маданий тармактарда байкалган илгерилөөлөр билим берүү фактысына жөн эле «мектеп» катары караган жана билим берүүнү мектеп менен чектеген доор артта калды. Мектептен сырткаркы мекеме – уюмдарда да билим берүү эн маанилүү ишмердүүлүк катары каралып жатат. Учурда мектептер ишканалар сыяктуу, ишканалар мектеп өңдүү абалга жетүүгө мезгил келди. Бүгүнкү күндө мектептер мурда болуп көрбөгөн олуттуу конкуренция менен бетме – бет келди. Эгерде мектептер өз ролдорун жана билим берүү түшүнүктөрүн өзгөртүшпөсө «клиент» табууда кыйынчылыктарга дуушар болушат. «Клиент» тапса да өнүмдөрүнүн (продукцияларынын) рыноктогу баасы төмөн болуп калат. Коомдон ажырап калуу, маданияттан алыстоо, «жапайылашуу» пайда болот; техникалык жааттан алганда, эмгек шарттарын көнүлгө албастан даярдалган билим берүү программалары боюнча чыгарылган «продукциялардын» рыноктогу баасы төмөн болот. Илимий өнүгүү жана

илгерилөөлөрдүн натыйжасында маалыматтын жөн эле өтүлүшүнө таянган билим берүү түшүнүгү артта калды. Бүгүнкү күндө «маалыматты негизги борборго алган» билим берүү түшүнүгүнүн ордуна «маалыматтардын кандайча жаратылаарын» үйрөткөн билим берүү түшүнүгү келип чыкты. Мунун иш жүзүнө ашырууда окуучу дүйнөсү жана коомдун өзгөрүүсү да роль ойноорун кошумчалай кетишибиз керек (Кауфман жана Захн, 1993, 2–б.).

Билим берүү мекемелери жаны техникалык жана социалдык шарттарга ылайык өздөрүн кайрадан уюштуруулары зарыл. Билим берүүдө жаңылануу түшүнүгү да өзгөрүүдө. Бул билим берүүдөгү стандарттарды жогорулатуу, окуу–тарбиядагы (билим берүүгө) жаны булактарды табуу, ошондой эле бир канча өзгөртүүлөрдү киргизүү менен чектелбейт. Билим берүүдө жаңылануу дегенде негизинен мектептин окуу күнү жана сааттары, материалдык кээ бир мүмкүнчүлүктөрдүн, класстардын чонойтулушу, компьютерге таянган билим берүү, мектепке таянган жетекчилик (School based management), өлчөө жана баалоо системасынын жакшыртылышы, мугалимдердин компетенцияларынын кеңейтилиши сыяктуу чаралар ойго келет. Бирок булардын бардыгы классикалык билим берүү ыкмасына ылайык кабылданып, жана аларды андан ары өнүктүрүүнү максат кылган демилгелер катары кала берүүдө. Бул сын көз караштарды эске алганда тарбиячылар тарабынан «Сумма – сапат – жетекчилик», «Класс – сапатсыз – жетекчилик», «Толук үйрөнүү» сыяктуу ыкмаларга көңүл бурулуп келүүдө. Билим берүү системаларын жакынкы аралык ичинде замандын талабына жараша өркүндөтүлбөсө анда ал коомдук бүткүл системадан сыртта калаары же болбосо четке сүрүлөөрү жөнүндө пикирлер да бар (Бонстинг, 1992). Бүткүл дүйнө жаны билим берүү түшүнүгүнө ылайык билим берүү мекемелерин уюштуруп жаткан кезде, өлкөбүздө жалпы жонунан байкалган мамиле – «Сумма – сапат – жетекчилик» ыкмасы товар чыгарган мекемелерге ылайыктуу, а биз болсо бул ыкма менен адам тарбиялоодобуз, бул бизге туура келбеген ыкма» деген сыяктуу ойлор учурайт.

Коомдук жана экономикалык өзгөрүү менен бирге билим берүү жана таалим – тарбия уюмдарынын да ролдору өзгөрүүдө. Билим берүү менен жаңылануунун процессинин эки тараптуу өз ара таасирленүү дайым болот. Алар төмөнкүлөр:

(а) Билим берүү – коомдогу өзгөрүүлөрдүн таасири астында болот жана ошол өзгөрүүлөргө ылайык өзүн кайрадан уюштуруу зарылдыгы келип чыгат.

(б) Билим берүү – коомдун жаңылануусунда авангарддык ролду аткарат.

Билим берүү уюмдары коом – чөйрө менен конфликтке болбостон тең салмактуу мамилелерди түзүүсү зарыл. Бүгүнкү күндөгү билим берүү уюмдардын эң маанилүү өзгөчөлүктөрүнүн бири – алардын таалим тарбияга багытталышы. Мындан ары жогортон ылдыйга буйрук берүү аркылуу иштөө ыкмасы артта калып бара жаткан уюмдун ар бир мүчөсүн жогору жактагы стратегиянын багыттарына ылайык багыттоо мүмкүн эмес (Сенге, 1993). "Коомдук турмуш" жана "жеке турмуш" түшүнүктөрү бүгүнкү күндө өз күчүн жоготту. Мындай абалда «Кызматка чейинки билим», «Кызматта алынган билим» сыяктуу классификациялар да өз маанисин жоготууда. Булардын баардыгы «үзгүлтүксүз билим алуу» түшүнүгү менен алмаштырылды. Бул жаны түшүнүк ишканалар менен окуу жайларды бири – бири менен дагы да жакындаштырууда.

Өндүрүштүк жана адамдардын иш аракеттери – өз алдынча системалар. Булар көзгө көрүнбөгөн, бирок өз ара байланыш акциялары аркылуу бири бирине көз каранды абалда турат. Бул байланышта: коомдук системаларга мүнөздүү болгон жанылануу жана үйрөнүү кубаттуулугу башка уюмдарга да терең таасир тийгизет.

Хейж жана Поверстин (1992) пикири боюнча өнөр жай аралашкандан (индустриялашкандан) кийинки турмуш ар бир адамдан чыгармачылыкты күтүүдө. Бирок чыгармачылык жаатынан алганда адамдар ортосунда абдан чоң айырмачылыктар бар. Уюмдун же мекеменин турмушу болсо инсандарды окшош ролдорду ойноого мажбур кылат. Мекеме чөйрөсү чамалуу жерлерде адамдардын чыгармачыл болуусу анчалык ыңгайлуу эмес. Өнөр жай коому көбүн эсе физикалык ишмердүүлүктөргө таянат. Маалымат (билим) менен алектенген коомдо болсо иштердин басымдуу бөлүгү акыл ишмердүүлүгүнүн талап кылат. Транспорт мекемесинин ээси жүк ташуучу кишилерди эмес, жүк ташуучу машиналарды колдоно билген адамдарды ишке ала баштайт (Бажанлы, 1995).

Маалыматтык коомдо билим берүү мекемелери да өздөрүн өзгөртүүгө мажбур болот. Билим берүү – баалуулуктарга абдан көп орун берүү менен бирге индивидуалдашууга карай баратат. Өнөр жай коомунда билим берүү маалымат берүү функциясына таянуу менен билимий тапшырмаларды аткаруу менен жүргүзүлүшү керек жана ошондой болуп келе жатат. Маалыматтык коомдо маалымат кенири тарагандыктан айрым учурда окуучулар сандык жана сапаттык жагынан мугалимдерге караганда көбүрөөк билиши мүмкүн. (Бажанлы, 1995). Демек, бул жаны жагдайга бардык тараптар өздөрүн даярдоосу керек.

Мектеп–коомдук уюм

21 – кылым жөнүндөгү аныктамаларда кээ бир футуралист авторлор билим берүү уюмдары өздөрүн өнүктүрүп, жанылануу жолуна түшүү менен гана сактап кала алат деген пикирди айтышат. Ошол эле мезгилде мектептер бир аз ишкана турмушуна жакындап, ал эми ишканалар болсо мектеп сыяктуу иштөөгө өтөт деген да пикирлер бар. Заманбап көз карашында билим берүү – мамлекеттин чектелүү сандагы негизги функцияларынын арасындагы эң маанилүү милдеттеринин бири бойдон кала берет. Ал эми билим берүү дегенде оюбузга дароо мектептер түшөт. Ар түрдүү көз караштагы сын–пикирлерге каралбастан мектеп биздин азыркыт урмушунда баш таркыс уюмдарынын эң алдында турат.

1. Мектеп – көптөгөн максаттарды ишке ашыруу үчүн түзүлгөн социалдык уюм болуп саналат. Бирден ашык адам болгон бардык жердеги топтордун түрдүү талаптары мектептерге жүктөлөт. Ар түрдүү маданий баалуулуктарга ээ болгон коомдук катмарлар мектептерди өзүнө ылайык пайдаланууга аракет кылышат. Себеби мектеп бардык баалуулуктарга ачык жана өнүктүрүүчү шарт болуп эсептелет. «Улуттук билим берүүнүн негизи Мыйзамында» көрсөтүлгөндөй ар бир катмар мектепте өз добушуна ээ болгону ийги.

2. Мектептин пайда болушун камсыз кылган эң негизги фактор – бул индивид менен коомдун муктаждыктары. Мектепте колдонулган программалар замандын шартына жана индивиддин шык – жөндөмүнө, каалоолоруна дал келбесе да, клиент муктаж болгон жайлар катарында турат. Мындай жагдай мектептердин жанылануу жана өзгөрүүгө абдан муктаждыгын көрсөтөт. «Кааласан ал мени, каалагандар бар мага» деген макалдагыдай миңдеген жаштар мектептерге баруу үчүн бири – бири менен атаандашышат. Мындай атаандашуу чындыгында мектептердин абдан сапаттуу билим бергендигин көрсөтпөйт. "Сумма – сапат – жетекчилик" (топтам – калите – йонетим) ээ болгон заманбап уюмдарда өзүнүн жоопкерчилигин сезүү, ошондой эле, максат, структура, процесстердин туруктуу өнүктүрүлүшү негиз катары саналат.

3. Жалпы жонунан алганда, мектеп – белгилүү бир орду бар, белгилүү бир мөөнөт ичинде окуучу жана мугалими өзгөрүүгө дуушар болгон, кенири чөйрөнү камтыган, билим берүү ишмердүүлүктөрүн пландуу жана программалуу түрдө жүргүзгөн, сабак берүү аракети аркылуу окуу – окутуу ишмердүүлүктөрүн уюштурган жалпы жана кесиптик түрлөргө бөлүнгөн уюм болуп саналат.

4. Коомдо үстөмдүк кылган топтордун кызыкчылыгына жооп берген мектептер ошол коомдо үстөмдүк кылган топтордун таасири

астында болоору белгилүү. Кесиптик кошуундар, коомдук уюмдар, ишканалар, түрдүү жамаат жана топтор мектептерге өз максаттарына жараша таасир этүүгө аракет кылышат. Ошондуктан мектептер үстөмдүк кылган топтор менен алака түзүүгө аракет кылуусу зарыл. Ошол эле мезгилде мектеп алардын эч бирине эшиктерин жаппастан, алардын таасирине да кирбестен өз ишмердүүлүгүн жүргүзгөнү дурус, бирок, канткен менен, мектептер коомдук уюмдардын таасирине кабылбай койбойт. Бирок, эгерде мектеп колундагы мүмкүнчүлүктөрдү жакшы пайдаланчу болсо, бардык коомдук уюмдарга таасир берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот.

Ар бир коом билим берүү системасы үчүн белгилүү бир тапшырмаларды жана идеялды таңуулайт жана алар мектептеги жана класстардагы иштердин чордонунда турат. Хоможен (гомоген) коомдорунда көпчүлүк учурда жалпы тапшырмалар бирдей кабыл алынат. Ал эми хетерожен (гетероген) коомунда болсо дискуссиялуу жана карама – каршылыкта турган тапшырмалар (максаттар) да болушу мүмкүн. Функционалдык теориячылар бул максаттардын мектептин багыттаарын, алардын ырааттуу иштешин камсыз кылаарын жана социалдык системага карата чоң көмөк болоорун айтып келишет. Конфликт теориячылары болсо ал максаттардын коомдогу үстөмдүк кылып турган топтордун эле максаттарына жооп берерин ал эми ал топ коомдун бир гана бөлүгүнүн оюн чагылдыраарын, ошондуктан татаал чындыгында жана карама – каршылыктуу башка максаттар коомдогу башка топтор тарабынан колдоого алынарын жакташат (Баллантине, 1998).

Эмиле Дуркхейм улутту бириктирген адеп – ахлактык эрежелердин мектеп тарабынан кабыл алынып, өнүктүрүлөрү жөнүндө пикирди колдойт (Парелуис жана Парелуис, 1987). Дуркхеймдин пикиринче мектептин эң маанилүү функциясы – жаны муундарды социалдаштыруу менен коомдун өндүрүмдүү мүчөсүн тарбиялап чыгаруу. Андыктан улуттук өзгөчөлүктөр мектеп тарабынан корголууга тийиш. Маданий инсандыгыбыздын сакталышында жана өнүктүрүлүшүндө билим берүү уюмдарына чоң жоопкерчилик жүктөлөт (Өздемир, 1990).

Мектептин мазмундук жана уюмдук структурасы белгиленген максатка кызмат кыла тургандай уюштурулушу керек, ал эми белгиленген максаттар эффективдүү түрдө иш жүзүнө ашырылышы абзел. Бул операциялар жүргүзүлгөн кезде бир топ карама – каршылыктар, пайдасыз конфликттер жана түрдүү маселелер пайда болушу да мүмкүн. Коомдогу жана мектептеги системачалар мектептин максаттарынан сырткары көптөгөн башка максаттарга да ээ болушу

мүмкүн. Бул максаттар мектептердин максаттарына дал келиши мүмкүн болгондой эле, аларга карама – каршы келиши да ыктымал. Маселен, мугалимдер эркиндиктерин бир денгээлде кармоого аракет кылган учурда, мектептер үй – бүлөлөргө, коом болсо башка мүчөлөрүнө ачык эшик саясатын жүргүзүп, ошол эле учурда "коргонуу" тосмолорун коюп, мектептин максаттарын жана академиялык эркиндигин сактоого аракет кылышат. Уюм түрдүү милдеттерди мойнуна алган сыяктуу, анын мүчөлөрүнүн да ар түрдүү максаттары бар. Маселен, мектеп жетекчилери жана мугалимдер, баары эле жогорку сапаттагы билим берүүнү каалашат, бирок ошол эле учурда акча, статус жана билим сыяктуу бир топ инсандык каалоолор да болбой койбойт. Окуучулар үчүн болсо мектеп бир милдеттүүлүктү таануулайт жана аны аткаруудан тышкары эч кандай альтернативдик жолдор жок. Окуучулардын адамдык каалоолоруна жараша максаттары да өзгөрүп турат. Уюм – инсан аракеттеринин кызматташуусунан айлануудан жана ишмердүүлүктөрдөн координацияланышынан келип чыккан система. Билим берүү уюмдары адамдардын индивид катары өзүнчө жалгыз чече албаган проблемаларын чечүү үчүн уюштурулат. Ошондуктан жалпы максатты жүзөгө ашыруу үчүн бир жерге жыйналган инсандардын максаттан тайбастан иштей алышы үчүн уюм мүчөлөрүнүн муктаждыктары менен уюмдун максаттары ортосунда дал келүүчүлүк болуш керек. Уюм – адамдардын жалгыз жарым күчүнө караганда таасирдүүрөөк күчкө ээ. Маданиятыбыздагы «Эки кол чабылбаса добуш чыкпайт» деген ыкма модернлештирилген жетекчиликте синержи катары алдыга чыгууда. Мектептерде ар бир катышуучунун: мугалим, окуучу, асыроочу (ата – эне), жетекчи, инспектор ж.б. окуу персоналдарынын орду жана мааниси талашсыз. Аталган элементтердин ар бири башкасынан кем калбаган мааниге ээ. Бул жерде маанилүү болгон нерсе элементтердин бири – бири менен өз ара таасирлешип, бири биринин өксүк жактарын толуктоо менен күчтөрүн бириктирип, андан да таасирдүү күчкө жетишүүсү.

Мектеп ар дайым милдеттүү түрдөгү маданий милдет аткарган уюм болуп саналат. Максат жана методдорун модасы өтүп кетсе да ал эч качан суроо – талаптан түшпөйт. Мектептин бул өзгөчүлүгү кандай гана жанылануулар жана өзгөрүүлөргө болбосун, жаңы доорго жараша аз функциясын жана иштөө ыкмаларын өзгөртүү аркылуу жашоосун улантууда. Мектеп – коом, үй – бүлө, окуучу жана окутуучу сыяктуу түрдүү топтордун карама – каршылыктуу кызыкчылыктарын чагылдырган, көп түрдүү милдеттерди аркалайт. Ушул себептен улам мектептин милдеттерине караганда ал системадагы түрдүү кызыкчылыгы бар топтордун көз карашынан кароо пайдалуу болмок. Бардык уюмдар сыяктуу эле мектеп да көп максаттуу. Башкача

айтканда мектептин максаты жалгыз эле билим берүү жана окутуу эмес. Уюм мүчөлөрүнүн өзүн реализациялоо – үмүт, каалоо жана тилектери да мектептин жалпы максаттарынын ичинде жашайт. Традициялык түшүнүктө мектеп – жаш адамды жетилтүү милдетин аткарган, аны ишке тартууга жана иш чөйрөсүнө даярдоого, анын коомдун социалдык жана маданий баалуулуктар менен сугарууга, коомго арлашуусунда, салттарды үйрөтүүчү, ынанымдарга ээ болуусунда жана коом менен бирге жашоосунда керек болгон жөндөмдөрүн өнүктүрүүчү, жаш адамдын зарыл позицияларын калыптандырууда, аны түрдүү иш тармактарындагы кесипке багыттоочу кенири каражат болуп элестеп жүрөт. Маалыматтык коомдо болсо бул процессти белгилүү бир мезгил жана мөөнөт менен чектөө мүмкүн эмес.

Карама–каршы максаттар жана милдеттер

Коомдогу бардык топтордун мектептен күткөнү мектептердеги иштердин максаттары менен алардын өз баалуулуктарынын дал келген иш. Мунун натыйжасы катары мектептин максаты, түзүлүшү жана функциясы жөнүндөгү маселелер ар дайым талкууларынын келет. Коомдогу индивиддердин, топтордун жана үй–бүлөлөрдөн максаттары сыяктуу темалар да коомдун түрдүү бөлүктөрү тарабынан жүргүзүлгөн дискуссияларда уланууда.

Инсан катары окуучулар да ар кандай карама–каршылыктарга дуушар болушат.

Мектептин академиялык программалары менен кээде үй–бүлөлөрдөгү баалуулук жана адат–салттар карама–каршы келиши мүмкүн. Мындай жагдай түрдүү коомдук таптардын мектептен күткөн иш аракеттерге, түрдүү таптардын көз караштарына же ал таптардын статустарына жараша өзгөрүп турат. Бул абал коомдун ар бир бөлүгүнүн мектептен күткөн үмүтүн чагылдырат. Башкача айтканда, коомдун түрдүү бөлүктөрүнүн мектептерден күткөндөрү да түрдүү. Көптөгөн үй–бүлөлөр балдарынын таалим алуусуна ынтызар, бирок алар үйрөнгөн нерселер үй–бүлөнүн социалдык баалууктары менен карама–каршы келбөөсүн каалашат. Маселен, сексуалдык билим менен милдеттүү диний билим бири–бирине карама–каршы келиши мүмкүн. Заманга жараша иштөө эки тараптын тең бири–бирин жакшы түшүнүүлөрү керек экендиктерин баса белгилешет. Мектеп – коомдук система. Анын өзүнө таандык маданияты, максаты жана структурасы бар. Мектептер чийки заттардан стандарттык буюм–тайымдарды жасаган завод эмес. Мектеп окууну каалаган ар бир баланы кабыл алууга милдеттүү. Ал эми заводдор өзүнө керектүү материалдарды тандап алышат. Мектептердин келген клиентти тандоо сыяктуу укугу

жок. Бул жагдай жалпы билим берүүдөгү өзгөртүүлөрдү татаалдаштыргандай эле, мектептердин өндүрүмдүүлүк жана таасирдүүлүк сыяктуу түшүнүктөрдөн да алыс калышына себеп болууда. Мектепке келген ар бир окуучуну алуу жана тарбиялоо жоопкерчилиги фундаменталдык билим берүү деңгээлинде туура, бирок орто жана жогорку билим берүү деңгээлинде билим алууну каалагандар үчүн кандайдыр бир тандоо стандарттарын колдонсо болоор эле.

Альтернативалуу перспектива жана келечек мектептери

Мектеп – маалыматтык коомдо да маанисин сактап кала берет. Бирок жаны мектеп биз билген салттуу мектептен башкача болуусу керек. Анда эч качан аяктабаган, үзгүлтүксүз билим берүү процессине күбө болот; мындан билим берүү – социалдык аракеттин эн маанилүү каражаты катары өзгөчүлүгү күчөйт (Друккер, 1994). Жаңы билим берүү түшүнүгү билим берүү уюмдарын терең, негиздеринен бери өзгөрүүгө дуушар кылууда. Андыктан билим берүүнүн программасы, окуучу, мугалим, окуу материалдары ж.б. сыяктуу негизги элементтерин жаңы түшүнүккө ылайык карообуз керек. Мектеп өзүнүн салттуу болуулугун сактап калуу менен катар, өзү алып жүргөн түшүнүктөрдүн сыртына чыгууга да мажбур болот.

Жаңы окуу түшүнүгү мектептердин структура жана функциясынын тереңден өзгөрүүсүнө себеп болду. Инсандардын кантип билим алышаарын, окуп – үйрөнүүнүн окутуу – үйрөтүүдөн айырмалуу нерсе экендигин, эки адамдын бирдей деңгээлде үйрөнө албастыгын, жөндөм жана түшүнүк касиеттеринин башка – башка болоорун билүү керек. Биз, адамдар, бири – бирибизден айырмаланабыз. Мындай түшүнүктү негиз катары ала турган болсок, анда класстык системаны жактоо мүмкүн эмес. Андай болсо 21 – кылымда кандай билим берүү ийгиликке ээ болот? Бул суроо бардык карама – каршылыгы менен алдыбызга коюшууда.

Маалыматтык коом бардык мүчөлөрүнүн окуп жана жаза билүүсү, арифметикалык амалдарды аткара алуусу менен эле эмес, инсандан компьютердик амалдар менен жабдылган жана саясий, социалдык, тарыхый системалар менен тааныш болууларын да шарт катары карайт. Маселен, Францияда ар бир мугалим жана окуучу персоналдык компьютердин ээси болуу керектигин жана муну кантип камсыз кылуу жолдорун талкуулашууда. Анын үстүнө маалыматтын чексиз деңгээлде кеңири жайылтылышынан улам маалыматтык коомдо жашагандар ошол маалыматтарды өздөштүрүштүрүү усулдары менен да тааныш болуусун шарттайт (Друккер, 1993).

Бул маалыматтык коомдо мектептер олуттуу өзгөрүүлүгү туш келет дегендикти билдирет. Чон адамдар (взрослые) да билим алууга жана үйрөнүүгө олуттуу денгээлде муктаж болушат. Ал үчүн билим берүү жана окутуу уюмдары сапатын өзгөртүш керек. Чон адамдардын бара – бара өсүп бара жаткан окууга болгон талабын канааттандыруу үчүн ишканалар түздөн түз окутуу – билим берүү ишмердүүлүгүнө катышышат. Мурда жалан гана балдарга жана жаштарга багытталган мектептер эми чон адамдар үчүн да программаларды даярдоого аргасыз болушат. Маалыматтык коом софистикалык маалыматтардын адамдарга көбүрөөк берилишин зарыл кылат. "Билимдүү киши" аныктамасы да маанилүү чекте өзгөрөт. Салттуу аныктамадагы маалымат запасына ээ болгон адамдардын ордун маалыматтарды алуу ыкмаларын билген адамдар эзлешет. "Өмүр бою билим" лозунгу 21 – кылымдын эң маанилүү лозунгуна айланат. Мектептин социалдык позициясында жана ролунда да маанилүү өзгөрүүлөр жүрөт. Мектеп маанилүү билим булагы болуу менен бирге азырынча граждандыкка жетиле элек жаштар менен алектенүүдө. Бул инсандардын азырынча коом алдындагы жоопкерчилиги жок жана алар эмгек күчү деп саналбайт. Маалыматтык коомдо мектеп чон адамдарга да билим берүүчү уюм абалына келүү менен өзгөчө жогорку билимдүү чон адамдарга да тиешелүү болот (Друккер, 271 – б.). Бул болсо мектептин коомдук функциясын дагы кеңейтет жана ага карата талаптарды жогорулатат.

Билим берүүдө жаны фалсафасына жана ыкмаларына ылайык – тарбиячылар өздөрүн тыянак чыгаруучу киши катары гана эмес, эми жардам берүүчү, колдоочу киши катары ортого чыгат; сабак берүүчү адам эмес багыттоочу жана жол көрсөтүүчү инсан катары мааниси күчөйт; мугалимдер – класс ичинде абстракцияланган эмгекке караганда үй – бүлөлөр, окуучулар, жетекчилер, ишканалар жана бардык коом менен биргеликте иштеген адис катары даана көрүнөт (Бостингл, 1992, 5 – б.).

Маалыматтык коом керек (талап) кылган билим берүү системасын азырынча толук бойдон эч бир өлкө кура элек болсо да маалыматтык коомдо билим берүү негизги эскиздери төмөнкү өзгөчүлүктөрдү өз ичине камтыйт (Друккер, 1994; Ханди, 1998).

- Биздин муктаждыгыбыз болгон мектеп жогорку денгээлде универсалдык окуп – жазууну үйрөтөт; бул түшүнүк бүтүн окуп жана жаза алат дегенден башка – андан да жогору турган иш. Маалыматтык коомдо инсан минималдуу окуп жазуучулукка, ал эми компьютер колдонуу жөндөмү жана социалдык – маданий жактан негизги маалымат жана жөндөмдөргө ээ болуу зарылдыгы келип чыгат.

• Мектеп адамдардын өзүнүн өнүгүүсүнө болгон ишенимин күчөйт. Азыр көп сандаган балдар ийгиликсиз окуучулук жылдарынан кийин өзүн эч нерсе жарабас адам катары кабылдашууда. Өзүнө болгон урматтоосун анчейин керексиз маалыматтар үчүн жоготкон инсандардын андан кийинки турмуштары абдан татаал болот. Өзүнө болгон урматты жана ишенимди жоготкон адамдар, балким, бир жумуш таба алышар, бирок аны андан ары өнүктүрүү менен конкуренцияга туруштук бере алышы күмөн. Хайдинин которгонуна ылайык (1998, 229–б.) Нелсон Мандела жумушка киришүү темасында төмөнкүлөрдө белгилеген болчу: "Эн чон коркунучубуз – жөндөмсүз болгондугубузда эмес, аны баалоонун (өлчөмдүн) алдында алсыз болгондугубузда. Өзүбүзгө өзүбүз мындай суроо берип көрөлүчү: «Мен көзүм бажырайып суктандырган, таланттуу жана жан ишенбес жөндөмдүү болсом ким болоор элем?» Анда мындай жооп келип чыгат: «Асылында андай болбосом деле башкалардан эмне кемчилдигим бар? Сен да, мен да Кудайдын бир баласыбыз. Кудайдын ичибиздеги керемет сулуулугун тышка чыгаруу үчүн туулганбыз. Бул керемет кээ бирөөлөрүбүздө гана эмес бардыгыбызда бар!». Мектеп ар бир инсандын ичинде бар болгон талант жана сулуулукту ортого чыгаруу үчүн уюштурулат.

• Ар бир денгээлдеги жана ар түрдүү жаштагы окуучуларды окуп – үйрөнүүгө шыктандырып жана окууну улантуу эрежесине (тартибине) акылыбызды көндүргөнүбүз ийги. Мектеп белгилүү көз караштарды гана калыптандыра алат. Ал эми ар бир адам кайсыл бир ишке гана мыкты. Келечектин мектебинин ролу ошол адам бул мыкты болгон сапатты таап ортого чыгарууда жатат. Турмуштун ат жарыш эмес, марафон экендиги унутулбаганы жакшы.

• Мектептин эшиги жогорку билим алган адамдарга да, кандайдыр бир себептер менен жаш кезинде жогорку билим ала албай калган инсандарга да ачык болушу керек.

• Инсан мазмундук жагынан да, процесстик жагынан да билим берген ар кандай мектептерге муктаж болот.

• Окутуу мындан ары мектептердин монополиясында калбайт. Билим берүү бүткүл коомго таасир этүү үчүн жана түрдүү уюмдардын билим алуу максатын пайдаланышы керек; бул жаатта фирмалардын, коомдук уюмдардын, жана башка жалан эле киреше максатын куубаган ар бир мекеме – уюмдардын да көптөгөн билим берүү кызматтарын уюштуруп, каалоочуларга сунуш кылышаары күтүлөт. Мектептен сырткары болгон мындай уюмдар да билим берүү жана окутуу курстарын кенири жайылтышы зарыл. Мектептер иш берүүчүлөр менен мындан да көбүрөөк биргелешип иштөөчү жайларга айланат (Друккер, 194).

6-таблица: Эски жана жаны ыкмалардын (подходдордун) билим берүү уюмдарына мамилелери (көз караштары)

Эски ыкмалар	Жаны ыкмалар
Маалымат – туруктуу (категорично)	Билим – убактылуу.
Билим берүү энциклопедиялык маалымат берүү үчүн окутулат.	Билим берүү темаларды өз тереңдигинде түшүнүү үчүн окутулат.
Билим келечекте колдонуу үчүн берилет.	Билим жаны маалымат жаратуу үчүн берилет (алынат).
Билимдин таратуучусу – мугалим.	Окуу ишмердүүлүктөрүнүн уюштуруучусу – мугалим.
Класста чечим чыгарууга бир гана мугалим укуктуу.	Чечимдер башка мугалимдер менен биргеликте чыгарылат.
Окуучуну нормалдуу бөлүштүрүүгө ылайык баалоо	Толук үйрөнүүгө багытталган баалоо
Контроль кылуучу – мугалим.	Уюштуруучу, лидер, окуучунун талаптарына кызмат кылган жана ишти аткарган адам – мугалим.
Мугалим борбордук орунда.	Окуучуга басым жасалат.
Программа бир эле китеп боюнча даярданат	Өсүп келе жаткан курактын жоопкерчиликтерине басым ылайык иштелип чыккан компетенциялар
Жетекчилер контроль кылуучу катары	Уюштуруучу, лидер, окуучунун муктаждыктарына кызмат кылган жана ишти жасаган киши – жетекчи.

Булак: National Quality Academy. **Quality Training for Instructors Workshop**. Macbet Conference, Indianapolis, Indiana, June 12–15, 1994; Йүксел Өзден. Окуу жана окутуу. Pegem, Анкара, 1997.

АЛТЫНЧЫ БӨЛҮМ

МУГАЛИМ ЖАНА АНЫН МИЛДЕТТЕРИ

«Мугалимдер түбөлүктүүлүккө таасир этишет; бу таасирлердин кайсы жерге түгөнөрүн өздөрү да эч качан билишпейт».

Хенри Уард

Эн жогорку сапаттагы билим берүү системасы болбогон өлкөдө мыкты жашоо да болбойт. Ошол эле учурда сапаттуу мугалимдери болбогон мектепте билим берүүгө мыкты жетишкендиктердин болушу кыйын. Программаларды өзгөртсө болот, өтө көп каражаттарга ээ болуу да мүмкүн, физикалык чөйрөнү жаңыласа болот, окуу сааттарын узартуу да кыйын эмес, бирок сапаттуу мугалимдер болбосо, аталган өзгөрүүлөр кааланган таасирди жарата албайт.

Бир улуттун, коомдун инсандын турмушунда өзгөрүүлөрдүн болушу качып кутулбас нерсе. Маселе бул өзгөрүүлөрдөн кааланган багытта болушунда жатат. Мектептердин негизги милдети – балдардын, жаштардын жана чон адамдардын окуусуна жардамчы болуу. Бала, жаш адам жана чон кишилерибиздин, б.а. жарандарыбыздын мугалимдердин каалаганы эмне? деген суроо туулат. Окуу жаатынан алганда мектептерибиздин максаттары төмөнкү үзүндү менен түшүндүрүлүшү

мүмкүн: "Түркиянын билим берүү системасынын асыл максаты бир жагынан түрк жарандарынын жана түрк коомунун бакыбаттуулугун жана бактылуулугун арттыруу; экинчи жагынан алганда улуттук биримдик жана бүтүндүк ичинде экономикалык, социалдык жана маданий кайра жаралууну колдоо, ошондой эле аны тездетүү менен, акыры түрк улутунун заманбап өркүнияттын (цивилизациянын) жаратуучу, жасоочу, тандамал чөйрөсүн түзүү" (Улуттук билим берүүдөгү карама – каршылыктар, 1998, 8 – б.).

Балдарыбыздын, жаштарыбыздын жана чон кишилерибиздин үйрөнүүсү зарыл болгон нерселер – улам өзгөргөн жумуш чөйрөсүнө кирүү, конкуренцияга аралашуу жана илгерилөөлөрдү камсыз кыла турган маалымат, жөндөм жана позицияларына ээ болуу. Зарыл болгон бул сапаттарды окуучулар бир гана өсүп өнүгүүгө жөндөмдүү мугалимдерден (окуучулардын пикиринде, ой жүгүртүүсүндө, логикасында, чыгармачылыгында, мамилесинде, кыймыл – аракетинде, позициясында жана аңдап билүү сыяктуу аракеттерине багытталган (б.а. кааланган), ылайыктуу жана эсте калуучу (б.а. узак убакытка чейин унутулбаган) өзгөрүүлөрдө жарата алган) башкача айтканда жогорудагы сапаттарга ээ мугалимдер аркылуу гана өздөштүрө алышат.

Эми төмөнкү суроо келип чыгат: мугалим окуучуларынын эсинде калуучу үчүн (унутулбаган) жана кааланган багытта өзгөрүшүн камсыз кылыш үчүн кайсы милдеттерди аткарышы зарыл?

Мугалимдин милдеттери кайсылар?

Ар бир мугалимдин негиз катары тутунган төрт милдети бар: окутуу, башкаруу, жетектөө жана өзүнүн кесиптик (предметтик) тармагы боюнча окуучуга насаатчылык кылуу. Мугалимдин бул негизги төрт милдети төмөндө кыскача чечмеленди:

1. Үйрөтүү милдети

✓ Мугалим – класстагы топтун мүчөсү катары жана инсан катары окуучулардын окутуучусу болуп саналат. Мугалим – окуучулары үчүн лидер, жол көрсөткүч, модель жана башка бир көз караштан алганда алардын асыроочусу.

✓ Мугалимдин негизги иши – окутуу (үйрөтүү), окуучулардын иши болсо үйрөнүү. Бул түшүнүктөн алганда мугалим – окуучулардын окуп үйрөнүүсүн оңойлоштура турган окуу ишмердүүлүктөрүн жүзөгө ашырат жана аны баалайт. Эгер билим берүү (окутуу) процессинде бир өксүктүк жана чыңалуу бар болсо, мунун маанилүү бөлүгүн мугалим түзгөн болуп чыгат. Анткени окуучулардын класс чөйрөсүндө жакшы же жаман, кыйыр же түздөн – түз кандай тажрыйбаларды үйрөнүшөөрү

жана натыйжада эмнелерди өздөштүрөөрү көпчүлүк учурда мугалимдин аракетине байланыштуу болот. Окуучуга түздөн түз анча көзөмөлдөнбөгөн жерде да (маселен, компьютердин жардамы менен жүргүзүлгөн окууда) мугалим окуучулар үчүн ишмердүүлүктөрдө таңдайт, уюштурат жана окуучулардын окуп үйрөнүүсүн багыттайт.

✓ Окутуу – бул асылында окуу процессин багыттоо дегенди түшүндүрөт. Мугалим – окуучулардын окуп үйрөнүүсүнө жол көрсөткөн адам. Бул процессте иштелүүчү эң керектүү нерсе – үйрөнүүнүн максаттарын аныктоо жана окуучуларды ошол максаттарды көздөй багыттоо.

2. Жетектөө жана башкаруу милдети

✓ Мугалим бир эле учурда жетектөөчүнүн да позициясын ээлейт. Окутуу милдетин аткарган мугалим бул милдетти аткарган учурда окутуунун программасын пландоо, жетектөө жана жүргүзүү процессине да катышкан болот. Программа башталгыч мектептин экинчи классы, орто окуу жайынын гуманитардык сабактары, лицейде математика сабагын же кесиптик – техникалык сабактар сыяктуу болушу мүмкүн. Мугалим баарынан мурда класстын лидери.

✓ Мугалимден мектептин окутуу, үйрөтүү ишмердүүлүктөрүн башка мугалимдер жана жетекчилер менен биргеликте пландоо кызматташуужолу менен жана ишке ашырышы күтүлөт.

✓ Бул милдеттердин башка маанилүү багыты – окутуу жагдайынын жана окутуу каражаттарынын пландалышын, уюштурулушун жана сакталышын камсыз кылуу.

✓ Мугалим программаны окуучулардын денгээлине жараша уюштуруп, аны күн тартибине ылайыктоо менен мектептин жаратуу программаны жана ишмердүүлүгүнө катышат.

3. Кесиптик предмет тармагынын адистик милдети

✓ Ар бир мугалим – окута турган предметинин тармагы менен байланышкан билим жана жөндөмдөрдүн булагы болушу зарыл. Өз тармагын мыкты өздөштүрбөгөн, ал тармактын перспективаларын билбеген, ал жааттагы негизги маселелерди жана алардын ортосундагы байланыштарды терең байкабаган мугалим таасирдүү болушу мүмкүн эмес.

✓ Мугалим окуп үйрөнүү менен предмет тармагындагы маалыматтарды жана жөндөмдөрдү (навык) учурга жараша ылайыкташтырышы керек. Кызматчы билим берүү программалары мугалимдин бүгүнкү күн тартибин андай алышын, жашап жаткан

учурду анализдей билишин, окуучунун келечекке даярданышына жардамчы болуу максатында ал билимдерин уюштура алышын талап кылат. Мугалим кызматчы билим берүү ишмердүүлүктөрүнө катышуусу лаазым жана билгендерин башка кесиптештери менен бөлүшкөнү ийги.

4. Окуучуга насаатчылык милдети

✓ Таасирдүү мугалим — керек учурда окуучулары менен жолдоштук мамиле кура билген киши. Кээ бир учурларда мугалим үй — бүлөнүн да милдетин аркалайт, же болбосо аны аркалоого мажбур. Мугалимдер каалабаган учурда деле өз тармагы кайсы гана предмет болбосун окуучулардын көптөгөн проблемалары менен бетме — бет келет. Жол көрсөтүүчүлүк (насаатчылык) кызматынын принциптеринин бири — билим берүү ишмердүүлүгүнөн окуучуларга тиешеси бар бардык адамдардын биргеликте жана кызматташтыкта жүргүзүүдө жатат. Кызматташууну каалаган мындай кишилердин алдынкы сабында мугалимдер турат. Өзгөчө баштапкы билим берүү деңгээлинде окуучунун көз алдында авторитет катары кабылданган мугалимдин ролунун мааниси дагы да артат (Эркан, 1999).

✓ Мугалим карьера менен байланышкан тынчсыздануулары бар окуучуларга да жол көрсөтүүчүлүк даярдыкта болгону жакшы. Мугалим окуучуларына индивидуалдуу түрдө кызыгып, ар бир окуучунун кызыкчылык жана таланттарын ача билүүгө жана өнүктөрүүгө аракеттениши абзел.

✓ Мугалимдин окуучулары менен болгон мамилесиндеги кээ бир таасирдүү аракеттер (жүрүм — турумдар) төмөнкүлөр:

➤ Окуучуларына жакшы көрүү менен мамиле кылат жана аларды түшүнө билет.

➤ Окуучулар менен болгон мамилелерде назик жана дос катары мамиле кылат.

➤ Окуучуларга билим берүүдө гана эмес инсандык проблемаларында да жардам берет.

➤ Окуучунун ишмердүүлүктөрүн багыттайт жана кааланган багыттагы аракеттерди мактоого алат.

➤ Окуучулардын жасай алган иштемдеринин эн мыктысын мактоо аркылуу шыктандырат.

➤ Окуучулардын жактыруу жана башка көз караштары жөнүндө маалыматка ээ болот.

➤ Окуучуларга жылмаюу менен мамиле кылат жана керек учурда чогуу күлөт.

► Мугалим – активдүү утуучу.

► Мугалим – көңүл буруу менен колдоочулук сапатка ээ жана окуучуларга өздөрүн ишенимдүү алып жүрө турган жагдайды түзөт.

► Окуучуларга алардын проблемаларын өз алдынча чечүүгө көмөктөшөт жана жасалган иштерди баалайт .

Мурдагы бөлүмдөрдө мугалимдин төрт милдети жөнүндөгү түшүнүктү жана ал милдеттердин эң негизгиси «инсанды өзгөргөн дүйнөдөгү жашоого даярдоо» максатынын ишке ашуусунда кандайча эң жакшы жардам бере ала турганын кенири караганбыз.

Түшүндүргүч эмес, мугалим болуңуз!

«Мугалим» менен «түшүндүргүч» катары кабылданган адамдын ортосунда кандай айырма бар? Бул эки түшүнүктүн ортосундагы айырма – алардын өз окуучуларын окуп үйрөнүүсүнө жардам берүү процессиндеги кандай ролдорду аткаргандыгы менен байланыштуу.

«Түшүндүргүч» – окуучуну асылында бир соргуч (губка) катары көрөт. «Соргуч окуучунун» – милдети өзүнө туура келген бардык маалыматтарды «соруу». Окуучунун билими б.а. кааланган маалыматтарды үйрөнгөн – үйрөнбөгөнү экзамендин жардамы менен өлчөнөт. Эгер окуучу окутулган билимдердин басымдуу көпчүлүгүн эстей алса «түшүндүргүч» өзүн ийгиликтүү мугалим деп санайт. Бул берүү жана алуу процессинде окуучуда кандай өзгөрүү болгонуна, «сорулган» билимдердин кандай ишке жарай тургандыгына көп деле маани бербейт. Окуучунун энциклопедия сыяктуу болушун каалайт.

Буга карама – каршы, «мугалим» болсо окуучунун «басып жүргөн энциклопедия» болушун каалабайт. Чыныгы мугалим маалыматтын өзүнүн чектелген бир баалуулугу бар экенин, негизги маанилүү болгон нерсе окутуу – окуу процессинин олуттуу натыйжасы болгон окуучунун маалымат менен эмне иш жасай ала тургандыгын билет. Жумуш берүүчүлөр ишчилерине ээ болгон маалыматы үчүн эмес, бул маалыматтын натыйжасында кыла ала турган иши үчүн акы төлөйт. Чыныгы мугалим окуу процессинин натыйжасы катары окуучуда пайда болгон өзгөрүүлөрдөн «калуучу (унутулбас) жана багыттагы өзгөрүүлөр» болушу үчүн аракет кылат. «Кааланган» термини маанилүү бир түшүнүктө берет. Кай бирде «түшүндүргүчтүн» аракетинин натыйжасында окуучу өзгөчө бир темадан көңүлү калышы да мүмкүн. Сабактын аягында окуучу «бул тема боюнча башка эч нерсе билгим келбейт», «бул темадан тажадым» деши мүмкүн. Мындай окуучуда «кааланбаган» өзгөрүү жаралган болуп чыгат.

Чыныгы мугалим пландоо, үйрөтүү – үйрөнүү жараяндарында окуучунун көптөгөн талаштарын эске алуу менен окуучуда кааланган өзгөрүүлөрдү жарата алат. Эң маанилүүсү болсо окуучу «өмүр бою» үйрөнүүнүн маанисин түшүнөт. «Коомдо ийгиликке жете алуунун, күрөшө билүүнүн жана илгерилей алуунун» жалгыз жолу – окууну иш жүзүнө ашыра билүү экендигин аңдайт.

Кыскартып айтканда, анык мугалим окуучуну аракеттеринде адат болуп калуучу жана кааланган өзгөрүүлөрдүн жүзөгө ашышы үчүн керектүү болгон процессти иш борборуна коет.

МУГАЛИМ ЭЭ БОЛУУГА ТИЙИШ БОЛГОН ҮЧ САПАТ

1. Ичинде (бөлүгү) болуу

- Билим берүү чөйрөсүндө эң маанилүү элементтердин бири мугалим экендиги шексиз. Мектепте болгон бардык нерсеге мугалим жоопкер. Мугалим "мен милдетимди аткардым", "окуучулар же жетекчилер мени түшүнбөй жатышат" деген сыяктуу ж.б. оной жолдорду тандабайт.

- Класста проблемаларды чечүүдө айтылган жана айтылбаган аракеттерди (сабакка көңүл бурбоо, тартынып, кысынып отуруу) байкоого алат.

- Класста жана окуучулар арасында ичинде эмнелер болуп жаткандыгын сезет. Окуучулардын өзгөчө абалын жана мамилелерин байкайт. Окуучулардын маанилүү жана проблемалуу күндөрүнүн олуттуулугуна маани берет.

- Окуучулардын реакциясын көңүлгө алуу менен ылайыктуу кийлигишүүлөрдү жана эскертүүлөрдү жасайт.

- Логикалуу түрдө окутуунун жана окуунун, ошондой эле теманын маңызын, инсандарды жана окуучуларын түшүнө билет жана бул билгендерин класстын тартибин сактоо үчүн колдонот.

- Сезимдерге маани берет; окуучуларды ызаттайт жана аны өзүнүн аракеттери жана сөзү аркылуу билдирет.

- Керек учурда тамаша сүйлөйт; жан дилден берилип түшүндүрөт.

- Окуучулар менен индивидуалдуу да, группалык түрүндө да жакын мамиле түзө алгандыктан суроолорду жана талдоолорду кайрадан түшүндүрүп бере алат.

- Предмет тармагындагы жаны өнүгүүлөрдөн артта калбайт.

- Максаттуу түрдө аракет кылат; кыймыл – аракеттерин жана кыймылдуулугун класстын чөйрөсүнө ылайык бөлүштүрөт (отуруу, туруу же басып жүрүп түшүндүрүү сыяктуу).

- Мектеп чөйрөсүндө кандай процесстер жүрүп жатканынан кабардар. Айлана – чөйрөдө же окуучулардын чөйрөсү менен байланышкан, окуучуларга таасирдүү боло турган темалардан мисал келтир алат.

- Мектеп, чөйрөсүнө жана окуучулардын таржымалына жана өмүр баяндарына кызыгат.

- Башка мугалимдер жана айлана – чөйрөсүндөгүлөр менен мамиле түзөт; кесиптештеринин эн мыкты жактарын үйрөнүүгө аракет кылат.

2. Ээлик кылуу

- Сабагына жана темасына мыкты даярданбаган б.а. ээ болбогон мугалим канчалык сонун ниеттүү болбосун, окуучулардын, жетекчилердин жана бала асыроочулардын ишенимине жана колдоосуна жете албайт. Өз тармагын мыкты билген адис катары сабактарында окуучуларынын кызыгууларын ойготуп, аны туруктуу сактай алат.

- Темасын мыкты билген б.а. ээ болгон мугалимдер баш – аламандыкка кабылышпайт. Класстагы дискуссиялардан тартынбайт. Мындай талкууларды акылдуулук менен жетектейт жана онойлоштурат.

- Кыймыл – аракеттеринде олуттуу жана ырааттуу. Окуучулардын арасында бөлүнүп – жарылууга мүмкүндүк бербейт.

- Болуп жаткан жараяндарга олуттуу карайт. Окуучуларынын кыймыл – аракет, жүрүм – турум жана реакцияларын болжой алат. Өзү реакция көрсөтүүдөн мурда өз сезимдерин контролдойт.

- Максаттуу түрдө аракет кылат; сөз айтпастан да мамиле кура билет.

- Суроо жана талдоолорго сөз менен да, сөзү жок да реакция көрсөтөт.

- Ымдоолорду (жесттерди) эффективдүү колдонот.

- Ар бир окуучуну тынчсыздандырбай турган, бирок баары кыйналбай уга ала турган добуш тону менен сүйлөйт.

- Түшүнө тургандай багыттамаларды жана сүйлөмдөрдү колдонот. Максаттары ачык жана түшүнүктүү.

- Окуучулардын аттарын билет жана аларды колдонот.

- Класста болуп өткөн мурдагы окуя жана талдоолорду эстейт жана аларга шилтеме берет.
- Сабактарына даярдык менен келет. Кенири сабак планын даярдай алат.
- Керектүү окутуу каражаттарын даяр абалда сактайт.
- Окуучуларынын ийгиликке жетишерине ишенет.
- Окутуу ишине олуттуу мамиле кылат.
- Өзүн сүйүктүү, кадырлуу жана өз ишин мыкты жасаган адам катары кабылдайт.
- Кесиптик эреже жана адеп – ахлактык баалуулуктарды көңүлүнөн чыгарбайт.
- Максат жана ийгиликтерде группалык жоопкерчиликке шык берет.
- Окуучуларынын тажрыйбаларынан да пайдаланат.
- Каталарды жана сын пикирлерди эске алат.

3. Таалим-тарбия ишинин чордону окуучу деп билүү

- Мугалимдик кесип – окуучулар болгондо гана иш жүзүнө ашырыла турган кесип. Бир темир уста же болбосо жыгач уста жалгыз деле өз кесибин иш жүзүнө ашыра берет. Мугалим болсо эффективдүү болуу үчүн ар бир окуучусу жөнүндө маалыматка ээ болгону ийги.
- Окуучунун талап – муктаждыктарын аңдап билет.
- Жумалык (unite) жана күнүмдүк сабак пландарын окуучунун талаптарын канааттандыра тургандай даярдайт.
- Окуучулардын сабакты жана предметтин программалык тапшырмаларын туура аңдап билүүсүн камсыз кылат.
- Мыкты угуучу
- Жактыруу, кызыгуу жана үйрөнүүгө ыңгайлуу атмосфера түзөт.
- Окутууну окуучуларга түшүнүктүү жүргүзүлөт.
- Мазмуну жактан олуттуу мисалдар бере алат.
- Бардык окуучулардын билим алуу процессине катышуусун камсыз кылат.
- Окуучуларга жаттоонун ордуна маселе чечүү жолу менен билим берүүнүн практикалык жөндөмдөрүн үйрөтүүгө аракет кылат.

- Ар бир окуучуну жекече таанууга далалат жасайт. Мектеп ишмердүүлүктөрүнө катышат; окуучулары менен өз ара таасирдешүүдө болот.
- Анда – санда окуучулардын өздөрүнө окуп – үйрөнүү процессин багыттоого жана контроль жасоого мүмкүндүк берет.
- Окуучулар ээ болгон мыкты сапаттарды аныктайт жана окуучулардын көңүлүн ошол сапаттарга бурат.
- Билимдин иш жүзүнө ашырылышына шык берет.

МУГАЛИМДИН МЕКТЕП ЖАНА АНЫН ЧӨЙРӨСҮНДӨГҮ РОЛУ КАҢДАЙ?

Мектеп системасынын ичинде болмой

1. Мектеп жетекчилигинин иштөөсүн аныктанып, андан пайдаланыңыз жана мектептин мүчөлөрүнүн бири катары жалпы ишке салым кошунуз. Директордун кайсы жардамчысы кайсыл иштерге жоопкер экендигин билгениниз жакшы. Педагогикалык комитет кимдерден түзүлгөнүнө ж.б. көңүл бөлүнүз. Өз предметинизден сырткаркы ролдоруңузга да маани бериниз. Функцияны билбей туруп аны өнүктүрүү жана алга карай илгерилөө мүмкүн эмес.

- Ар бир башчынын милдеттери жана жоопкерчиликтери жөнүндө маалыматка ээ болуңуз.

- Керек учурда тартынбастан мугалим жолдошторуңуздан жана башкаруучулардан жардам сураныз. Абал контролуңуздан чыгып кеткенге чейин күтүп отура бербениз. Алар сизге окутуу жоопкерчилигиниздин ишке ашышына жардам берүү үчүн ошол жерде жүрүшөт. Жардам суроо – сиздин начар мугалим экениңизди көрсөтпөйт. Тескерисинче, мугалим болууну каалаганыңызды туюнтат.

2. Мектебиниздин эрежелерин, токтом (инструкция ж.б.) жана саясатын билиңиз жана аларга көнүңүз. Мыйзам (эрежелер) бардык мектептерде канчалык окшош болбосун, ар бир мектептин өз маданияты жана өз атмосферасы болорун унутпаныз.

- Көпчүлүк мектептер жаны мугалимдерине мектеп ичинде колдонулган эрежелерди, инструкция, токтомдорду жана саясатты түшүндүрөт же алардын жазылган көчүрмөсүн берет. Ал тургай кээ бир мектептер жаны мүчөлөрү үчүн ориентациялык программаларды уюштурушат. Эгер андай документ албаган болсоңуз, мектеп

жетекчилеринен сураныз. Мектептин миссиясы жана тутунган көз карашын билүү менен өз ролдорунузда жана кайсыл жаатта активдүү салым кошо ала турганыңызды аныктайсыз.

- Эгер бир эреженин, токтомдун беренесин, болбосо мектеп саясатын түшүнбөсөнүз жетекчиниздин түшүндүрүп берүүсүн сураныз. Түшүнбөгөн учурда суроо берүүдөн тартынбаныз. Алгач түшүнүп алсаңыз андан ары боло турган проблемалардын алдын алган болосуз.

3. Мугалим жолдошторунуз менен жакшы мамиледе болуңуз.

- Мектепте сизден башка да жаны мугалимдер болот. Алардын да сиздики сыяктуу эле маселелери жана тынчсыздануулары бар. Алар менен таанышыңыз, ысымдарын жана предмет тармактарын билип алыңыз.

- Мектептеги тажрыйбалуу мугалимдер менен да жакшы байланыш түзүңүз. Алар да "жаны мугалим болууну" баштарынан кечиришкен. Алардын сиз менен бөлүшө турган көп нерселери бар.

- Мектептеги мугалимдер менен алардын эски – жаны талаш – тартыштарына кирүүдөн качыңыз.

- Мектептеги ар түрдүү иш – чараларда жардамчы болуу үчүн даяр болуңуз жана өз каалооңуз менен катышыңыз.

- Мектептин "салттарын" үйрөнүү үчүн аракет кылсаңыз ал сиздин мектепте мугалим катары тезирээк кабылданып кетишинизге шарт түзөт.

- Мектептин салтуу ишмердүүлүктөрүнө канкенде эң жакшы салым кошо ала турганыңызды аныктап алыңыз. Анткени ар бир педагогдун салымы кошо ала турган таланты жана жөндөмү сөзсүз бар. Мындай иш башка мугалимдер жана жетекчилер тарабынан ыраазычылык менен тосуп алынат.

- Кээ бир ишмердүүлүктөр окуу сабактарынан сырткаркы убактарда жасалат. Бул иш – аракеттерге класстык сабагыңыздын сапаттарына терс таасирин тийгизбей тургандай, колунуздан келишинче катышуу сиздин профессионалдык милдетиниздин бир бөлүгү болуп саналат.

Мектептин чөйрөсүндө болмой

1. Мектеп – чөйрө жамааттарына аралашуу

- Кээ бир мектептер үй – бүлөлөр менен мугалимдерден турган колдоочу топторду уюштурушат. Мындай топтун бар же жок экендигин аныктап алыңыз, бар болсо максаттарын билиңиз.

• Эгер бул топтордун максаттарына ылайык салым кошорунузга ишенсениз, эч болбосо бирөөсүнө катышыңыз. Мындай топтордун кызыкчылыгына кантип эң жакшы кызмат кылаарыңызды аныктап алыңыз.

2. Жергиликтүү ишкерлер менен жакшы мамиледе болуңуз.

• Көптөгөн ишкерлер мектептерди колдоону каалашат, бирок кээ бир мектептерге кандайча жардам берүү керектигин билишпейт.

• Ишкерлер менен жакшы мамиле куруу аларга окуунун муктаждыктарын, окуучуларды тарбиялоо үчүн мектеп эмне иштерди жасоону кааларын жана ишканалардын, ошондой эле өлкөнүн жакшы тарбияланган жарандардан кандай пайда көрөрүн түшүндүрсөңүз болот.

• Көптөгөн ишканалардын ээлери окуучуларыңызга ишканаларын көрсөтүүгө мүмкүндүк беришет. Мындай жол менен окуучулар айлана – чөйрөсү, түрдүү кесиптик карьералар жөнүндө көбүрөөк маалыматка ээ болушмак.

• Түрдүү ишкерлер менен жакшы байланыштарды кургандан кийин алардан окуучуларыңыз өздөштүргөн билимдерин анын ишканасында практика жүзүндө ишке ашыра алыштыбы, жокпу сураныз. Окуучуларыңыз жана үй – бүлөлөрү сиздин бул аракеттеринизге ыраазы болушат. Арийне, мындай аракеттерге ишкана ээси да ыраазы болбой койбойт.

ЖОГОРКУ БИЛИМ БЕРҮҮ КЕҢЕШИ: МУГАЛИМДИН КОМПЕТЕНЦИЯЛАРЫНЫН ТИЗМЕСИ*

1. Предмет тармагы жана тармактык билим берүүгө байланышкан компетенциялар.

1.1. Предметтик тармак маалыматы

1.1.1. Предметтерге байланыштуу билим берүү программасынын алдыга койгон денгээлин, маалымат бирдиктеринин бар экенин көрсөтүү.

1.1.2. Предмет тармагына байланышкан теорияны, принцип жана түшүнүктөрдү түшүнө ала тургандай формада ишенимдүүлүк менен үйрөтүүгө мүмкүн экендигин көрсөтүү.

* Жогорку билим берүү уюму, улуттук билим берүүнү өнүктүрүү долбоору, мугалимдин кызматка кирүүдөн мурдагы билими боюнча эмгектердин ичинде даярдалган мугалимдин компетенцияларынын тизмеси.

1.2. Тармактык билим берүү боюнча маалыматтуу

1.2.1. Окуучулардын көп кездешкен жетишпестиктерин жана туура эмес өнүккөн түшүнүктөрүн байкоо.

1.2.2. Окуучулардын темага байланышкан суроолоруна ылайык жана жетиштүү жоопторду түзө билүү.

1.2.3. Окуучулардын дене, акыл, сезим жана социалдык өнүгүүсү окуп – үйрөнүү процессине таасир этээрин билүү.

1.2.4. Предмет тармагынын билим берүү программаларына байланышкан маалыматтарына ээ болуу.

1.2.5. Предмет тармагына тиешелүү окутуунун өзгөчө ыкмаларына, методдоруна жана техникаларына байланыштуу маалыматтарга ээ болуу.

1.2.6. Предмет тармагына тиешелүү маалымат технологиясынан пайдалануу.

1.2.7. Предмет тармагына тиешелүү ден соолук жана коопсуздук чараларын көрүү.

2. Окутуу – окуу процессине байланышкан компетенциялар

2.1.1. Пландоо

2.1.1. Максаттарды, тапшырмалык аракеттерди ачык билдирүү.

2.1.2. Тапшырмалык аракеттерди ишке ашырууга багытталган окуу – окутуу ишмердүүлүктөрүн уюштуруу.

2.1.3. Тапшырмалык аракеттерге ылайык окуу каражаттарын жана материалдарды тандоо, даярдоо.

2.1.4. Окуучулардын инсандык, руханий, этикалык жана социалдык – маданий өнүгүүсүнө көмөк болуучу иш – чараларды пландоо.

2.1.5. Пландоодо инсандык өзгөчөлүктөрдү эске алуу.

2.1.6. Тапшырмалык иштерди аткарганга ылайык баа берүү формасын аныктоо.

2.2. Окутуу процесси

2.2.1. Өтүлгөн теманы мурдагы жана кийинки темалар менен байланыштыруу.

2.2.2. Окуучуларды шыктандыруучу иш – чараларын иштеп чыгуу.

2.2.3. Теманы окуучулардын денгээлине ылайыктап сунуш кылуу.

2.2.4. Окуучулардын жашына, мурдагы билим денгээлине жана таланттарына ылайык метод жана техникалардан пайдалануу.

2.2.5. Тиешелүү окуу каражаттарын жана материалдарды колдонуу.

2.2.6. Убакытты эффективдүү пайдалануу.

2.2.7. Окуучулар менен өз ара таасирдешүү ичинде болуу жана аракеттерди татыктуу баалар менен белгилөө.

2.2.8. Окуучулардын сабакка аралашуусун камсыз кылуучу иш – чараларды (индивидуалдык, эки – экиден, топ боюнча иштөө, демонстрация, саякат, байкоо, эксперимент, дубал гезити ж.б.) жүзөгө ашыруу.

2.2.9. Окуучуларга алар алган билимдерин турмуш менен байланыштыра турган мүмкүнчүлүктөрдү жаратуу;

2.2.10. Окуучулардын денгээлине ылайык, темага кызыгуусун ойгото турган жана ой жүгүртүүгө түртө турган суроолорду берүү.

2.2.11. Тема менен байланышкан терминдерди ылайыктуу формада тизмелөө жана жакшы тандалган мисалдарды келтирүү.

2.2.12. Окуучулардын максаттык аракеттерине жетүү денгээлдерин баалай билүү.

2.3. Класс жетекчилик

2.3.1. Окуучуларга класста өздөрүн эркин сезе турган ишенимдүү окуу чөйрөсүн уюштуруу жана аны алып баруу.

2.3.2. Сабакты өз максатына ылайык жана ишенимдүү жүргүзүү.

2.3.3. Ката кетирүүлөрдөн жана тоскоолдуктардын алдын алуу.

2.3.4. Окуучулардын сабакка кызыгуу жана шыктануусунун туруктуулугун сактоо.

2.3.5. Окуучуларга аракеттерине жараша кайра билдирүү жасоо;

2.3.6. Мактоо жана башка санкцияларды ылайык учурда жана эффективдүү колдонуу.

2.4. Мамиле (байланыш)

2.4.1. Түшүнүктүү түшүндүрмөлөрдү жана багыттагаларды берүү.

2.4.2. Класс ичинде эффективдүү байланыш – мамилени камсыз кылуу (окуучу – окутуучу; окуучу – окуучу; окутуучу – окуучу мамилелерин түзүү).

2.4.3. Мектеп жетекчилери, кесиптештер, мектептеги башка персоналдар, бала асыроочулар жана башка тиешелүү билим берүү уюмдары менен мамиле түзүү.

2.4.4. Үндүн тонун эффективдүү колдоно билүү.

2.4.5. Сөз менен же болбосо дененин кыймылын (жест) таасирдүү формада колдонуу (тике турган абал, мимикалар, кол жана манжалар ж.б.).

3. Окуучулардын үйрөнүүлөрүн көзөмөлдөө, баалоо жана белгилөө

3.1. Окуучулардын өнүмдөрүн (продукцияларын) кыска мөөнөттө белгилөө жана натыйжаларын окуучулардын өнүгүүсүн камсыз кыла турган сунуштарды камтыган белгилер (ноттор) менен берүү.

3.2. Жасалган иш – чаралар (экзамен, тапшырма, байкоо) аркылуу камсыз кылынган өнүгүүнү белгилөө жана натыйжаларын ырааттуу аралыктар менен окуучуларга билдирүү.

3.3. Окуучулардын үйрөнүүсүн баалоодо туруктуулуктун маанисин түшүндүрүү жана практикалоо.

3.4. Жетишпеген окуучулардын маселелерин чечүүдө тажрыйбалуу мугалимдердин көз караштарынан пайдалануу.

3.5. Окуучулардын академиялык өнүгүүсүнө улуттук өлчөмдөрдү колдонуу менен баалоо.

4. Кошумча кесиптик компетенциялар

4.1. Түрк улуттук билим берүү системасынын максаттарына жана принциптерине ылайык мугалимдик милдети аткаруу.

4.2. Кесиби менен байланыштуу мыйзам жана токтомдордо белгиленген укук жана жоопкерчиликтерди билүү.

4.3. Кесиптик кеңеш жана сын көз караштарга ачык болуу.

4.4. Кесиптик жааттан өзүн баалоо жана билим денгээлин өнүктүрүү тармагында туруктуу аракет кылуу.

4.5. Жыйналыш, кызмат ичиндеги окуу – тарбия, окуу каражаттарын даярдоо сыяктуу мектеп ишмердүүлүктөрүнө жана мектептин бардык иш – чараларына катышуу.

4.6. Инсандык жана кесиптик турмушунда жана билим берүүдө өрнөк болуу.

4.7. Өз кесибине чын жүрөктөн берилүү жана ар бир ишин каалоо менен жасоо.

ЖЕТИНЧИ БӨЛҮМ

КАДЫРЛУУ МУГАЛИМДЕРДИН ИНСАНДЫК
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

«Эффективдүү билим берүү эмнени туюндурат?» деген суроого ар түрдүүчө жооп берүүгө болоор эле. Көпчүлүк адамдардын пикири боюнча мыкты мугалимдер деп бардык нерсеге маани берген, башкаларга да жардам берүүгө ынтызар, окуучуларынын бактылуу болушуна жакындан кызыкдар, өз тармагы боюнча абдан билимдүү, жетекчилери жана башка мугалим жолдоштору менен жакшы мамиле түзө алган, ишин өз ыктыяры менен аткарган, сезимтал мугалимдер саналат. Бул сапаттарга ээ болуу менен бирге таасирдүү (олуттуу) мугалимдер окуучуларынын окуп – үйрөнүүсү үчүн жардамын аябаган, алардын үйрөнүүлөрүн женидеткен да мугалимдер болушат.

Бул бөлүмдө таасирдүү мугалимдердин инсандык сапаттарын изилдөөгө алууга аракет кылабыз. Андай мугалимдердин өзгөчөлүктөрүн үч топко бөлүү менен тыянактоого болот:

3. Шыктандыруучу өзгөчөлүк

- Берилүүчүлүк
- Жакындык жана тамашакөйлүк
- Ишенимдүүлүк

2. Ийгиликке өзүн арноочулук

- Жогорку ийгиликти күтүүчүлүк
- Стимул берүүчүлүк жана колдоочулук

3. Кесипкөй (профессионалдык) мамиле

- Олуттуулук жана системалуулук.
- Адын алуучулук жана ийкемдүүлүк.
- Билимдүүлүк

Шыктандыруучу инсандык сапат

Таасирдүү мугалимдер шыктандыруучу жана стимул берүүчү сапатка ээ. Шыктандыруучу сапатка ээ болгон мугалимдердин 3 өзгөчөлүгү бар:

- 1) кесибине берилгендик
- 2) окуучуларга жакындык
- 3) юмордук сезим менен бирге өзүнү ишенимдүүлүк.

1. Кесибине берилгендик

Ишине берилген мугалимдер — окуучуларына ишенген, аларды ызаттаган, аларга үйрөтүлгөн темаларды мазмундуу жана ырааттуу кылып жеткире билген, ишин сүйгөн мугалимдер. Берилген мугалимдер окуучуларга тапшырмаларын кемчиликсиз аткаруу жаатында жардамчы болушат, аларды жигердендирет жана окуучулардын окуп — үйрөнүүдөгү ырахаттуу ишине лидерлик кылат. Берилгендикти аныктоо кыйын болгону менен мугалимдин берилгендигинин 2 белгиси бар:

Өз предмет тармагын сүйүү

Энергиялуулук (физикалык динамизм).

Кесибине берилген мугалимдерге адатта шар кыймылдуу, шыктандыргыч, сергек жана ачык мүнөз катары аныктама берилет. Бул мугалимдердин кыймыл-аракетинен өзгөрүүнү предметине жана окуучуларына арнагандыгы байкалат.

Берилгендик сүйлөшүүдөн, жүз маанайынан, кол жана манжаларынын кыймылдарындагы белгилерден билинет. Берилген мугалимдер сабак беришкен учурунда класстын ичинде кыймылдуу болушат. Теманын маанилүү жерлерине басым коюу үчүн кол, манжа жана баш мүчөлөрүн колдонушат. Бардык окуучулар менен көз контактында болушат. Аларды сабакка активдүү катышууга шыктандырат жана бардык окуучулардын реакциясын билип, аларды окутууда кайра пайдаланат. Ишине берилген мугалимдер окуучулардын окуп үйрөнүүсүнө жардамчы болушат жана шартка ылайык жөнгө салынган ылдамдыкта жүргүзүшөт. Үнүн өзгөртүү менен окуучулардын кызыгуусун ойготот жана маанилүү жерлерде басым жасоо үчүн тыным алууларды колдонот. Жүзүндөгү өзгөрүүлөр тез — тез жана таасирдүү, айтылгандарды бышыктоочу сапатка ээ.

Бирок унутпай турган бир нерсе: сиз окуучуларыңыз сизди берилип (жаңдуу жана ырахаттуу) уккан учурда гана берилип сабак өтөсүз. Бирок окуучуларыңызга жана сабактын темасына өзүңүздө берилген катары санашыңыз эле сизди окуучулардын берилип окуткан мугалим

катары кабылдашаарына кепил боло албайт. Кандай мугалимдин аракеттери окуучулардын өз мугалимдерин берилген мугалим катары кабылдоосуна себеп болот. № 7 таблицада окуучуларга берилген жана кайдыгер мугалимдерди айырмалоочу аракеттер чагылдырылды. Бул аракеттердин эч бири өз – өзүнчө алганда жетишээрлик эмес, алардын толук жыйындысы гана окуучулардын мугалимдерди берилген окутуучу катары кабылдоосуна себеп болот.

7 таблица: Берилген жана кайдыгер мугалимдин аракети.

Кесибине берилген мугалимдер	Кесибине кайдыгер мугалим
Өзүнө ишенет жана жанга жакын сезилет.	Кызуу кандуу жана ачуулуу
Теманы окуучуларга ылайык абалга келтире алат.	Механикалык түрдө кыймылдайт. Сабакты окуучулардын кызыгуу же талаптары менен байланыштырбай өтөт.
Сабактын маанилүү жерлерине басым жасоо же бекемдөө үчүн ар түрдүү жана кыймылдуу жесттерди колдонот.	Адатта сабак бою бир жерде отурат же турат.
Чыгармачыл билим берүү жана башка түрдүү ыкмаларды (метод жана техникаларды) колдонот.	Бар болгону бир же эки альтернативалык билим берүү ыкмасын колдонот.
Сабак берген учурда теманы драматизациялайт жана өзүн сабакка арнай билет.	Кайдыгер, сабакка өзүн арнабайт
Бардык окуучулар менен көз контагын кураат.	Окуучулар менен көз контагын куруудан качат.
Оозеки түшүндүрүүнү кызыктуу кылуу үчүн керек учурда үнүнүн тонун өзгөртүп, тынымдарды жасайт.	Монотондуу түшүндүрөт.
Сабырадуу	Сабырсыз
Окуучулардын тапшымаларын толук жана жетиштүү денгээлде аткаруусун талап кылат.	Окуучулар туура жооп берүүтө жетишпесе да ага маани бербей уланта берет.
Кааланбаган багыттагы аракеттерди дароо байкайт жана түзөтөт.	Окуучулардын милдет жана аракеттерине маани бербейт.
Убакытты эффективдүү пайдаланат.	Убакытты текке кетирет.
Тамашаны түшүнөт, окуялардын күлкүлүү жерин байкоого жөндөмдүү.	Адатта кемчилик издейт.
Кызыгуу жана көңүл бурууну камсыз кылып жана аны сабак бою сактоого аракет кылат.	Окуучулардын маңдайынан сейрек жылат.

Окуучуларга жакындык жана юмор

Мугалим – билип же билбей жасаса да класстагы атмосфераны өзгөрткөн, ролдорду аныктаган, окуучулар ортосундагы инсандык байланыш нуктарын багыттаган адам. Мугалимдин окуучуларга жакындыгы жана юморду колдоно билиши – окуучулардын маанайын

көтөрүүчү, алардын жан дүйнөсүндө бейпилдик орноткон жана таалим – тарбиялык жагы бар, класста өндүрүмдүү жагдайдын түзүлүшү үчүн манилүү элемент катары саналат. Жакындык жана юмор ишенимдүү жана өндүрүмдүү чөйрөнүн түзүлүшүнө салым кошуп, мындан келди, окуп – үйрөнүүнүн ийгиликтүүлүгүн арттырат.

Жакындык: Мугалимдин чын көңүлдөн мамиле кылышы окуучулары менен болгон мамиледе маанай көтөрүүчү касиетинен байкалат. Оң таасирдүү класстык мамилелерди түзө алган мугалим аракеттери төмөнкүлөр: биринчиден, окуучуларыңызга жолдош катары мамиле кылыңыз, алардын алдында олуттуу позицияны карманыңыз, окуучуларыңызга айырмалап, бөлүп мамиле кылбаныз. Аларга кайсы бир ишти жасоо багытында ачык – айрым, берилүү менен үйрөтүңүз жана алардын академиялык ийгиликтери үчүн көп эмгектениңиз. Экинчиден, окуучуларыңыздын өздөрү менен болгон мамиленизде адилет болбосонуз, ашыкча сынчыл болбосонуз, же катаал мамиле кылсаңыз, ошондой эле мугалим менен окуучунун ортосундагы өз ара таасирдешүүнү азайтсаңыз окуучулар менен болгон жакындыгыңыз да азаят.

Окуучуларга жакын болуу сезимин тарбиялоо үчүн эмне жасай аласыз? 8 – таблицада окуучуларыңызда жакындык сезимин өнүктүрө турган кээ бир сунуштар камтылган.

8 – таблица: Жакындык сезими

1. Окуучуларыңыздын инсандык ийгиликтери, көрүнүштөрү же болбосо башка адамкерчилик усулдары жөнүндө талдоолорунузду класс ичинде айтпаныз.
2. Көбүрөөк жылмайыңыз.
3. Жасалма мамиле кылбаныз. Инсандык сапатыңызды, жактырып – жактырбаган нерселеринизди, алтургай ойлорунузду да ачык айтыңыз. Окуучуларыңыз менен алардын жан дүйнө бейпилдигин бузбай турган физикалык жакындык түзүңүз. Окуучуларыңызга физикалык жакындыкта болушунуз окуучулардагы ишенимдүүлүк жана ачык – айрымдуулук сезимин өнүктүрүү үчүн колдонулса болот.
4. Окуучулардын сизге кылган мамилелеринде ачык – айрым болууга стимул бериңиз. Класстын ичинде өз ара мамилелердин басымдуу көпчүлүк бөлүгүн академиялык темалар менен чектеңиз, бирок окуучуларыңыз менен академиялык эмес темаларда сабактан тышкаркы учурларда сүйлөшүүгө болоорун белгилеп өтүңүз.
5. Окуучуларыңыздын пикирлерин, сезимдерин жана ойлорун ачык айтууга стимул бериңиз жана аларды өз билем берүү тажрыйбанызда колдонунуз.
6. Окуучуларыңызга окуу материалдарын толук үйрөнүүлөрү үчүн жардам жана убакыт бериңиз.

7. Окуучуларыңыздын жактырууларын, мамиле – алакаларын жана маалыматты кабылдоону үйрөнүп жаткан кезде алардын өз алдыларына коюшкан бийиктиктерин төмөндөтө турган «алардын ичиндеги эле бирөө» болуудан качыңыз.

Юмор: Окуучулар тарабынан көп учурда белгиленип жүргөн таасирлүү мугалимдик сапат – бул юмордук сезимдин бар болушу. Мындай мугалимдер билим алууну көңүлдүү кылат. Юмор – ортодогу чыңалууну жоготот, мугалимдин окуучуларга жана өзүнө болгон ишенимдүүлүгүн ачыкка арттырат, бири – бирине ишенген чөйрөнү түзөт, ошондой эле тартип бузууларды азайтат. Айрыкча, юмор таасирдүү колдонгон учурда окуп – үйрөнүүнү да бышыктап, көпкө чейин эсте калууга себеп болот.

Юморду таасирдүү колдонуунун даярдыксыз, максаттуу жана пландуу да түрлөрү бар. Юмордук сезим – күлкүлүү иш болгондо күлө билүү талантын туюндурат. Мектептеги адаттагы эле күндөрдө күлкү келээрлик көптөгөн окуяларга жана «кырсыктарга» күбө болобуз. Мындай нерселерге күлүүдөн, өзгөчө өзүнүзгө – өзүнүз күлүүдөн качпаңыз. Жанылбас мугалим болбойт. Маселен, мугалим сайдамды төбөкөзгө тескери жайгаштырып, же издеген сайдамын көпкө чейин таппай калышы мүмкүн. Мындай абалга күлгөндөн жакшысы жок. Буларды бир бүтүндүк ичинде караныз жана олуттуу окуядай кабылдоонун кажаты жок. Бирок, окуучуларыңызга тамаша жолун тандап алган учурда этият болуңуз. Мыскылдын түрү болгон тамаша окуучуларыңызга ажырым жасоону көргөзүп, кайдыгер мугалим экендигиңизди же окуучулардан ыраазы эмес экендигиңизди билдирип коюшу да мүмкүн. Өзүнүз болгонуңуздай, табигый аракет кылыңыз, бирок окуучулар тарабынан кабылданып, туурай турган өрнөк аракеттерге айлансын.

Класста колдонулган тамашалардын көпчүлүгү даярдыксыз болуу менен бирге анын таасирдүү колдонулуусу, ошол эле учурда максаттуу да болгону жакшы. Сабактарыңызды пландоо учурунда теманын көңүл ача турган жагдайларын да ичине ала турган план жазыңыз. Жакыңдык жана юмор кааланган натыйжаларга жетүүдө колдонулган каражат болуу менен бирге өз – өзүнчө алганда акыркы максат эмес. Орду менен колдонулган учурда окуучулардын окуусун онойлоткон бейпил чөйрөнүн жаралышына жардам болгону менен чын жүрөктөн бирок ашыра юмор колдонгон мугалимдер кээде үйрөнүүнү оорлотуп жиберилиши да мүмкүн. Мындан, жылуу мамиле жана юмордун колдонулушу табигый жана чектүү болгону дурус деген пикир келип чыгат.

Ишенимдүүлүк: Окуучулар таасирдүү мугалимдерине ишенишет жана алардын ишенимдүү адам экенине ынанышат. Бирок маанилүү болгон нерсе — сиздин окуучуларыңыздын көз алдында ишенимдүү болушунуз. Мугалимдин билим, тажрыйба, таалимдүүлүк денгээли же позициясына карабастан (булардын баары ишенимдүүлүгүңүзгө таасир этээри шексиз) окуучуларыңыз сиз жөнүндө ошондой пикирде болгон учурда гана ишенимдүүсүз.

Өзүңүздү окуучуларыңыздын көз алдында ишенимдүү алып жүрүү үчүн эмне кылышыңыз керек? Бул үчүн эсте тута турган 3 элемент бар: 1) кишилигиниз (инсандыгыңыз), 2) окуучуларга берген маалыматтарыңыз (билиминиз) жана 3) кыймыл — аракеттериниз (Фишер, 1980). Инсандыгыңыз өзгөчө жаш окуучулардын (предмет тууралуу маалымат же ийгилик багытында мотивациялары жогору) дүйнө кабылдоолоруна таасир этет. Андай болгон менен, бул шарттар сиздин инсандыгыңызга окуучуларыңыз аны сезип турган мөөнөт ичинде гана ишенимдүүлүк салым кошот. Сиз берген маалыматтардын (билимдин) мазмуну да сиздин ишенимдүүлүгүңүзгө таасирин тийгизет. Окуткан теманыз жана окуучуларыңыздын жактыруусу менен талап — муктаждыктары ортосунда байланышты түзүү жаатында канчалык ийгиликтүү болсоңуз, ишенимдүүлүгүңүз да ошончолук артат. Анткен менен эң маанилүүсү — сиздин мамилениз. Ишенимдүүлүк — окуучуларыңыз менен болгон байланыштарыңызда ачык — айрым жана түз болуп, аларга бирдей мамиле кылышыңыздын, окуучуларыңыздын талдоо жана сындоолорун кабыл алып көңүл бурушунузду, окуучулардан күткөн ийгиликти же теманын ылайыктуулугун туура аныкташыңыздын, берген билиминиздин сапатынын жана окуучуларыңыздын ийгиликтери менен мамилелерине кызыгышыңыздын, алар менен курган алакаңыздын натыйжасы.

Ийгиликке жетүүгө берилгендик

Таасирдүү мугалимдер окуяларга оптимисттик көз караш менен карашат. Алар адатта окуучуларынын үйрөнүү жөндөмдөрүнө, өздөрүнө, ошондой эле окуучуларынын ийгиликке жетүүсүнө жардамчы боло ала турган өздөрүнүн да жөндөмдөрү бар экендигине ишенишет. Мындан да маанилүүсү — таасирдүү мугалимдер бул сезимдерин окуучуларга жеткире билишет жана окуучуларындагы оң позицияларды да калыптандырышат. Кыскача айтканда, таасирдүү мугалимдер окуучулары жөнүндө зор үмүттөргө ээ жана окуучуларынын ийгиликтүү болууга кайраттандырат жана стимул берет.

Чоң үмүттө болуу: Таасирдүү мугалимдер – өздөрүнүн жана окуучуларынын да чоң ийгиликтеринен үмүткөр адамдар. Мындай мугалимдер ишенимдүүлүктө сактоо менен бардык окуучулардын толук сабакты өздөштүрөрүнө жана өздөрүнүн да мындай окуу процессин уюштурууга таланттуу экенине ынанышат. Ырасында да, мугалимдин үмүттөрү үйрөнүүдө маанилүү таасирге ээ. Изилдөө эмгектеринде мугалимдердин үмүттөрүнүн артышы менен окуучунун үйрөнүүлөрүнүн да жогорулаганы байкалган.

Мугалимдин окуучудан күткөн үмүттөрүнүн окуп – үйрөнүүгө кандай салым кошкондугу азырынча өтө эле ачык эмес, бирок Гуддун (1981) пикиринче, мугалимдердин өздөрү жана окуучулары жөнүндөгү үмүттөрү мугалимдердин позицияларына, натыйжада окуучулардын окуп – үйрөнүүсүнө өз таасирин тийгизет. Маселен, сиз эгер Акматов Ташматтын белгилүү бир материалды өздөштүрүп кетерине ишенбесениз, ал окуучуга азыраак убакыт бөлүп же жардам берген учурда илгерилешине ишенген башка окуучуларыңызга Акматов Ташматка бөлгөн убакыттан көбүрөөк убакыт жумшайсыз. Мындан, бул учурда Акматов Ташматтын азыраак академиялык жардам алганы жана анын жетишпей калуу ыктымалдыгы көбүрөөк экени түшүнүктүү болот.

Окуучулар өздөрү жөнүндө мугалимдин үмүттөрүнүн жип учтарын билип алууга абдан жөндөмдүү келишет. Эгерде кайсы бир окуучудан жетишүүнү үмүт кылбасаныз, бир гана ал окуучу эмес, башкалары да муну байкап калышат жана өз үмүттөрүн жана кабылдоолорун ошого ылайыкташтырышат. Кыскача айтканда, окуучулар дайыма мугалимдин мамилесин байкап турушат жана бул мамилелердин аркасында жаткан үмүттөр жана позицияларды билүүгө аракет кылышат. Натыйжада кайсы бир окуучудан анча үмүт кылбаган мугалимдин позициясы ошол окуучу тарабынан да кабылданып, ал окуучу муну өзүнө синирүү менен өзү жөнүндөгү үмүтүн да төмөндөтүп жиберет. Мындай нерсе, албетте, окуучунун окуп – үйрөнүүсүнө терс таасирин тийгизет.

Окуучулар мектепке келген күндөн баштап өздөрүнө бекем ишенүү менен сабактан ийгиликке жетишүү үмүтү менен башташат. Бирок тез аранын ичинде өзү жөнүндөгү түшүнүктөрүн мугалимдин үмүтүнө жараша өзгөртөт. Кыскача айтканда, мугалимдер окуучуларынан эмнени үмүт кылса ошого жетишишет.

Ушул себептен улам мугалим окуучуларына алардан чоң үмүттү экендигин жана аларга дайыма жардам берерин билдирүүсү керек. Окуучуларыңыз үчүн реалдуу максаттарды алдыңызга коюшунуз жана аларды ачык-айрым түрдө жеткиришиниз, ошондой эле ар бир окуучуга жетишкен окуучу болуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылууга аракеттенишиниз керек. Асылында сиздин милдетиниз – окуучуларыңыздын баарынын көпчүлүк учурда ийгиликке жетишүүсүн камсыздоо. Бул, өзгөчө, өзүнө-өзү академиялык ишеними аз окуучуларга пайдалуу. Мектепте (окууда) ийгиликке жетишүүнүн кыйын экендигин көп ойлонгон же болбосо жетишкен окуучу болооруна ишенбеген окуучуларга эң аз дегенде 80–90%га аткара ала турган тапшырмалар берилиши керек, сабакты ушуга ылайык долбоорлорлошунуз зарыл. Мындай ыкма окуучунун өз талантына ишенүүсүнө түрткү жана кыйын тапшырмаларды аткарып көрүүгө стимул берет. Ал тургай өзүнө-өзү бекем ишенген окуучулар да көпчүлүк учурда андан да жакшы жетишкендиктерге ээ болулары келишет. Бирок 75–85 пайыздык ийгиликке жетишүү мындай окуучулардын да шыктануусун жана үйрөнүүсүнүн артышын камсыз кылышы мүмкүн.

Туруктуу өзүнө өзү ишенүү менен оптималдуу жетишкендик ортосунда да терс пропорцияналдуу мамиле бар. Б.а. ишеним жана шыктын артышы менен абдан жогорку ийгиликке болгон умтулуу да азаят. Башкача айтканда шык жөндөмү аз, же болбосо ийгилигине ишенбеген окуучулар ийгиликке жетишүүгө көбүрөөк кызыкдар болушат. Анткен менен жетишпеген окуучу өзүн жетишкен окуучу катары сезери менен, же өзүнө болгон ишеним арткан чактан баштап бере турган тапшырмаларыңызды да ошого ылайыктап түзүшүңүз лаазым. Окуучулардын жетишүүгө болгон каалоосу жана мотивациясын сактоо үчүн окуу материалдарын улам татаалдаштырып жүрүп отуруу керек.

Бардык окуучулар кайсыл бир тармакта башка тармактарга караганда чоң ийгиликтерге жетише алышат. Окуучулар өз жөндөмдөрүнө ишенген сабактарда сабакка активдүү жана мажбурлоосуз катышышат. Мугалим окуучуларынын күчтүү жана алсыз жактарын жакшы билиши керек, алсыз болгон тармактарын да байкап, ал тарапта көбүрөөк жетишүүгө мүмкүнчүлүк берилсе жакшы болот. Окуучуга мурдатан ийгиликке жетишип келген тармактарда ийгиликке оңой жетүүсүнө бир аз мүмкүнчүлүк берилгени ийги. Таасирдүү окутуу – окуучунун шык деңгээли менен тапшырманын кыйындык даражасынын ортосунда теңдеме жасоону талап кылат.

Таасирдүү мугалимдер бир гана окуучулар жөнүндө эмес, өздөрү жөнүндө да бийик үмүттөргө эгедер. Мугалимдердин өздөрү жогорку сапаттык стандарттарды сабакка жакшы даярдоо, сабак убактысын эффективдүү колдонуу жана олуттуу кайра билдиримдерди жасоо сыяктуу мамиле – аракеттерди ичине алат. Таасирдүү мугалим өз предмет тармагында устат, өзүнө ишенген, салкын кандуу, таза жана жарашыктуу кийинген, сүйлөгөнү кесибине ылайык жана кесиптик компетенциясын дайыма өнүктүрүүгө аракет кылган мугалим.

Жогоруда белгиленгендей, үмүттөрүбүз көпчүлүк учурда кыйыр түрдө, сөзүнүзгө караганда аракетинизден көбүрөөк белгилүү болот. Андай болсо, окуучуларыңыздан бийик үмүттө экенинизди аларга кантип жеткиресиз? № 9 – таблицада окуучулары жөнүндө бийик жана төмөн үмүттө болгон мугалимдердин типтүү аракеттери салыштырылды.

9-таблица: Мугалимдин (окуучусунан күткөн) үмүттөрү

Окуучуларынан азы күткөн мугалимдер	Окуучуларынан бийик үмүттүү мугалимдер
Окуучуларды максаттардан кабардар кылбайт жана тапшырмалары түшүнүктүү эмес.	Окуучуларына сабак тапшырмалары тууралуу жетишээрлик маалымат берет.
Түшүндүрмөлөрү толук жана түшүнүктүү эмес.	Кенири, ырааттуу, жакшы даярданган түшүндүрмөлөрдү берет.
Мазмун менен окуучунун кызыгуусу жана талаптары ортосунда анча байланыш курбайт.	Мазмун менен окуучунун жактыруулары жана талаптары арасындагы байланышты жакшы кура алат.
Абдан бийик, абдан төмөн же катаал стандарттарды түзүп, колдонот.	Кабылдоого мүмкүн болгон стандарттарды колдонот жана аларды учурга ылайык абалда пайдаланат.
Жардам бербейт.	Окуучуларга кайсы жерде кантип жардам берүү керектигин пландайт жана өз учурунда жардам берет.
Тартип жана милдеттеринде ырааттуу эмес.	Тартип жана милдеттеринде ырааттуу.
Окуучунун аракеттерине маани бербейт жана стимул бербейт.	Окутууда окуучунун жумшаган аракеттеринен пайдаланат.
Кабагы дайыма бүркөө, аз жылмаят.	Көбүнчө жылмайып жүрөт жана окуучулар менен көз контактын курат.
Окуучулар сабакка сейрек аралашат же активдүү аралашуу кээ бир гана окуучулар менен чектелет.	Окуучулардан өзү менен тез – тез жана бирдей деңгээлде реакцияда болууларын талап кылат.
Окуучуларга суроого жооп берген кезде	Окуучуларга суроого жооп берерден мурда

ойлонууга абдан аз мүмкүнчүлүк берет же такыр бербейт.	ой жүгүртүүсүнө мүмкүнчүлүк берет.
Жаңылыш же жетишсиз жоопторду кабыл алат, оңдобойт жана оңдоттурбайт.	Окуучуларга ката жана жетишсиз жоопторун оңдоого жардам берет.
Окуучуну тез – тез сындайт.	Сейрек сындайт.
Окуучулардын өздөштүрүүлөрү жөнүндө кээде гана жана айкын эмес кайра билдиримдерди жасайт.	Көлөмдүү, тез – тез жана айкын белгилери менен окуучулардын окуу натыйжасын кайра өздөрүнө билдирип турат.
Окуучунун эмгектенүүсүнө тез – тез кийлигишет.	Окуучунун эмгектенүүсүнө чанда гана кийлигишет.

Стимул берүүчү жана колдоочу: таасирдүү мугалимдер окуучуларына стимул берген жана аларды колдогон, окуучуларын кандайдыр бир нерсеге аракет кылууга, бирөөгө жагууга жана ийгиликтерге жетүү талаптарын эске алган мугалимдер. Орнштейн (1990) шыктандыруучу мугалимдерди окуучуларынын жөндөмдөрүнө бекем ынанган жана окуучуларын ызаттаган адамдар катары белгилейт. Мындай мугалимдер окуучуларын инсан катары өздөрүн олуттуу сезүүгө үйрөнүүгө колдоо көрсөтөт; алардын туура жоопторуна гана эмес, окуучунун аракетине жана потенциалына дагы көңүл бурат.

Стимул берүү өзгөчө жаны тема же түшүнүктүн алгачкы үйрөнүү баскычында кыйналган же болбосо окууга каалоосу болбогон, анча жетишпеген, тартынчаак, же болбосо кеч түшүнгөн окуучулар үчүн маанилүү роль ойнойт. Окуучуларыңызга кантип стимул бересиз? Баарынан мурун класстагы ыңгайлуу атмосфера окуучулардын ишенимдүү жана эркин болушуна, жаны же мурда өтөлбөгөн темага, тапшырмага каалоосунун пайда болушуна жардам берет. Окуучуларыңыз өздөрүнө сиз берген тапшырмалардын (алардан сиз үмүт кылган аракеттердин) реалдуу жана маанилүү экендигин, аны аткарууга жардам бере турганыңызды ошондой эле муктаж болгон учурда анын сизге кайрыла ала тургандарын билдиргениниз жакшы. Окуучуларыңызга кыйналгандарынан улам аткарбай коюуга чейин жеткен милдеттерди (тапшырмаларды, суроолорду, маселелерди ж.б.) чечүүгө жардам бергениниз ийги. "Жасай аласын, буга чейинки жетишкендиктерин мыкты болчу, мындан ары сага үйрөгүңүн кажаты жок", "мунун канчалык кыйын экенин билем, бирок сенин аткара алаарына да ишенем", "келгиле, мындан кийинки баскычты чогуу жасайлы", "артка чегинбе, натыйжага жетүүгө аз калдын" же болбосо "сенин бул ишти аткара ала турганына менен ишенимим зор" сыяктуу шыктандыруучу сөздөр окуучуларга алардын аракеттерин

байкаганыңызды, коюлган тапшырманы окуучуларыңыздын аткара ала турганына ишенгенинизден кабар берет.

Кесипкөйчө иш-аракет

Таасирдүү мугалимдер башка сапаттар менен бирдей эле кесипкөй мамилелерге (жүрүм – турум, кыймыл – аракетке) ээ. Алар олуттуу, пландуу жана ынтызар, бирок окуучулардын ийгилигине жардамчы болуу үчүн керек учурда ийкемдүү да боло алышкан мугалимдер болуп эсептелет.

Олуттуу, системалуу: Таасирдүү мугалимдердин жалпы сапаттарынын бири окуу жайдагы милдеттерин аткарууга ынтызар, олуттуу жүрүм – турумдагы мугалимдер болгондугунда. Алардын мындай аныктамасын алгач укканда окуучулар адатта көңүл кош, өздөрүн кыйнай турган иштерди жасоого мажбур кылган "түрү суук" адамды элестетишет. Анткен менен "адамды ырайынан аныктоо кыйын". Чындыгында изилдөө эмгектеринде окуучулар олуттуу жана системалуу мугалимдерди өздөрүнө жакыныраак жана көңүлгө жагымдуу адам катары сезишкени аныкталган.

Окуучулардын иши – окуп – үйрөнүү. Ал эми системалуу мугалим болсо, окуучунунун окуп – үйрөнүүсүнө эң көп жардам боло турган ишмердүүлүктөргө жол ачкан мугалим. Эгер мугалим окуучуларынын окуп – үйрөнүүсүнө пайдасы тийбеген ишмердүүлүктөр менен алектенип, көбүрөөк күч жана убакыт кетирсе, ийгиликке жетпейт. Олуттуу мугалим – жоопкерчиликти сезген, ырааттуу, максаттуу, берилген чекте иштеген системалуу мугалим.

Максаттуу: таасирдүү мугалимдер аракеттерин окуучулардын окуп – үйрөнүүлөрдөгү максаттарына жетүү үчүн жумшашат. Алар ачык маанай, адамды түшүнө билген, реалист жана айкын максаттарды тутунган, аларын окуучулар менен бөлүшкөн адам. Сабактарын окуучуларды таасирдүү жана системалуу түрдө үйрөнүүдөгү максаттарына жеткире тургандай пландайт жана жүзөгө ашырат. Мындай мугалимдер туруктуу түрдө окуучулардан тапшырмалардын реалдуулугун жана окуучулардын өздөрүнө тажрыйба топтоодогу проблемалары жөнүндө окуучулардын реакцияларын белгилейт жана бул маалыматтарды сабактарды кайрадан уюштуруу максатында колдонот. Мындай мугалимдер окуп – үйрөнүүгө маани берет жана муну окуучуларына өзүнүн сөздөрү жана жүрүм – туруму менен сездирет. Таасирдүү мугалимдердин дагы бир маанилүү сапаты – окуу сабактарын өтө дыкат пландашканында жана пландалган бардык иш – чараларды туура жана толук ишке ашыргандыгында жатат. Максаттуулук – белгилүү бир окуу максаттарына багытталган толук жана системалуу түрдө сабакты пландоо жана практикаланышын керек кылганы менен, мындай мугалимдер ийкемдүү эмес деген түшүнүктү

бербейт. Мугалим окуучуларынын кайсы бир теманы түшүнбөгөнүн же болбосо пландалган окутуу иш – чараларынын эффективдүү иштебегенин байкаары менен иш – чараларды кайрадан түзүп чыгуусу керек. Мындан, максаттуу мугалимдер пландалган иш – чаралардын окуучулардын максатка жетүүсүнө эмне үчүн жардам бербегендигин, кандай альтернативалык иш – чаралардын жардамы экендигин, ошондой эле кайсы альтернативдик иштерди практикалоону мурдатан пландаштырыш керектигин алдын ала ойлоноштурушат.

№ 10 – таблицада системалуу жана системасыз мугалимдердин сапаттары салыштырылат.

10-таблица: системалуу жана системасыз мугалимдердин аракеттери

Системалуу мугалимдер	Системасыз мугалимдер
Түшүнүктүү академиялык максет жана тапшырмаларды кармашат.	Академиялык окуу максаттарын түзүүдө ийгиликсиз.
Окуучуларды сабактын максаттары жана тапшырмаларынан кабардар кылат	Окуучуларды сабактын максаттары жана тапшырмаларынан кабардар кылбайт.
Сабактарын окуучулардын окуу максатына жетүүсүн оңойлoto тургандай пландайт.	Жетиштүү план түзбөйт же сабакты максат багытында жүргүзбөйт
Максаттардын мүмкүнчүлүккө ылайык экендигин окуучулардын реакциясынан байкайт.	Максаттардын мүмкүнчүлүккө ылайыктуулугу жөнүндө окуучулардын көз караштарын укпайт же ага көңүл бөлбөйт.
Убакытты эффективдүү колдонот, максатка багытталган иш – чараларды уюштурат.	Убакытты максатка багытталбаган иш – чаралар менен текке кетирет.
Темага олуттуу мамиле кылат.	Теманы оңой деп ойлойт жана оюнга айлантат.
Кесипкөй (профессионалдык) имидж түзөт.	Окуучулардын эле бири катары сезилет.
Бардык окуучулардын окуу ишмердүүлүгүнө катышуусун камсыз кылат.	Көпчүлүк учурда жакшы окуучулар менен гана алектенет.
Классы жана окуу каражаттарынын жетишпестигин минимумга түшүрө тургандай уюштурат.	Класстын ички физикалык чөйрөсүн уюштурууда ийгиликсиз.

Ыңгайлаша билген/ Ийкемдүүлүк: Окутуунун натыйжасын так болжолдоого болбогон процесс болгону менен таасирдүү мугалимдер өздөрүн түрдүү абалда жана шарттарга адаптация кыла тургандай даярданышат.

Ушул түшүнүктөн алганда ийкемдүүлүк же башкача айтканда ыңгайлаша билүүчүлүк – мугалимдин өзгөрүүнүн керек же керек эмес экендигин байкап, ар кандай өзгөрүүгө адаптациялана билишин туюнтат. Ошондуктан окуучулар менен иштеп жактан кезде сиз жана окуучуларыңыз алектенген ишке ан–сезимдүү түрдө байкоо салып турушунуз керек. Түрдүү, сөз менен айтылган жана айтылбаган ишараттардан ийкемдүүлүктүн натыйжасында керек же керек эмес иш аракеттерди аныктай аласыз. Окуучуларыңыз сөз менен айтылбаган, бирок таң калуу, кысынуу, шашуу, коркуу сыяктуу кыймыл–аракеттерди көрсөтүшү мүмкүн: окуучуларыңыз сиз берген суроого жооп бербей же берилген тапшырманы каалоосуз аткарганы башталат. Булардын кайсынысы гана ортого чыкпасын проблеманы байкап жана максаттуу түрдө окутуунузду тиешелүү багытта адаптацияласаныз болот. Кыскача айтканда, так иштелип чыкпаган сабак планына туш келүүдөн сактанганыңыз жакшы. Андан кийинки баскычта бир канча секунда ичинде окутуунуз максатка жетүүсүнө жардамчы боло тургандай потенциалдык альтернативаларды аныктап алышыңыз керек. Андан кийин алардын бирин тандап, жүзөгө ашырууну баштаган ылайык.

№ 11 – таблицада ийкемдүү ыңгайлаша билген мугалимдердин сапаттары берилди. Таблицадан байкаганыңыздай сунуштардын кээ бирлери кийин өзгөртүлчү план муктаждыгын азайтуу үчүн жагдайга ылайык өнүгүүгө багытталган план түзүүгө ыңгайлаштырылган. Жогоруда белгиленгендей, эң мыкты планды деле кай бир учурларда класска жана окуучуларга ылайык абалга келтирүү үчүн өзгөртүү зарылдыгы келип чыгат.

11–таблица: Ийкемдүүлүк жана ыңгайлаша билүүнү өнүктүрүү

1. Максаттарыңызды, тапшырмаларыңызды же эмнени иштөөнү каалаганыңызды ачык–айрым түрдө аныктап алыңыз жана булар жөнүндө окуучуларды да кабардар кылыңыз.

2. Окууну пландаган учурда окуучуларыңыздын кызыгуулары, талаптары жана өзгөчөлүктөрүн көңүлгө алыңыз.

3. Сабагыңызды окуучуларыңыз үчүн кызыктуу боло тургандай жана максатталган окуу продукциясына жете тургандай пландаштырыңыз.

4. Пландалган окууну жүзөгө ашырууда сабагыңыздын ылайыктуу же ылайыксыз экендигин аныктоо үчүн дайыма окуучуларыңыздын айтылган жана айтылбаган аракеттерине байкоо салыңыз (мисалы, таң калган жана корккон көз караштар, суроолорунузду жоопсуз калышы жана тапшырмалардын аткарылбашы, сабакты түшүнбөгөндүгүн көргөзгөн окуучулардын суроолору жана пикирлери).

5. Сиз пландалган сабак ылайык эмес экендиги байкалганда мунун себептерин билүүгө аракет кылыңыз жана альтернативаларды дайынданыз.

6. Керек учурда альтернативалык иш – чараларды жүзөгө ашырыңыз жана анын эффективдүүлүгүн көзөмөлдөнүз.

Билимдүү (маалыматтуу): Таасирдүү муталимдердин эң маанилүү сапаттарынын бири – окутууну көздөгөн тармагында устат болгондугунда. Алар предметтерин абдан жакшы билишет десек да болот. Бирок предмет тармагынын маалыматы өзүнчө маанилүү болгону менен, эффективдүү сабак жаатынан алганда жетиштүү эмес. Предмет тармагына тиешелүү маалыматтардан да маанилүү болгон нерсе – муталимдин предмет тармагына тиешелүү маалыматтарды окута билүү таланты (педагогикалык формация) жана аны окуучулары жөнүндөгү маалыматтар менен бириктире билүүсүнө байланыштуу болот. Предмет тармагын жакшы билүү жана өздөштүрүлгөн маалыматтар муталимдин предметтик окууну окуучулардын деңгээлине жараша сабак өтүүсү үчүн керек. Сабак өтүү жөндөмү жана өздөштүрүлгөн маалымат муталимге окуучуларынын даярдыгына туура келген теманы тандоого жана аны реализациялоого жардам берет.

СЕГИЗИНЧИ БӨЛҮМ

ҮЙРӨТҮҮ–ҮЙРӨНҮҮ ЖАНА МУГАЛИМДИН АРАКЕТТЕРИ

«Жакшы мүнөз–өзгөчө талант гана эмес, аргактоого арзыган сапат дагы. Талант – кайсы бир чекке чейин гана берилген белек, анткен менен жөндөн–жөн жакшы сапат бериле койбос. Анын ар бир бөлүкчөсүн жаратып алуу – биздин мойнубуздагы иш жана ал үчүн ой жүгүртүү, тандоо, өжөрлүк жана чечкиндүүлүк зарыл».

Джон Лузер

Бул бөлүмдө мугалимдин биринчи маанидеги милдеттери арасында орун алган окутуу милдетин жана окутуунун окутуу–окуу процессиндеги багытталган иш аракеттерин кенири карап чыгабыз.

ҮЙРӨНҮҮНҮН КЭЭ БИР НЕГИЗГИ ПРИНЦИПТЕРИ

1. Окуп–үйрөнүү–умтулуудан келип чыгат

Эч ким окууга каалоосу болбосо, окуп–үйрөнө албайт. Окууну каалоо окуучунун жан дүйнөсүндө жаралганы ийги. Окуу бул каалоо же умтулуу, коркунуч же муктаждык, кызыгуу же максат, маани берүү же сыр чечүүгө далалаттангандан келип чыккан бир түрткүдөн же болбосо башка бир мотивден башат алат. Окуп–үйрөнүүнүн маанилүү бир бөлүгү – адам, ал каалоосун же талпынуусун канааттандыруу үчүн аракеттенген учурда гана иш жүзүнө ашат. Ушул себептен окутуучу окуучунун окууга болгон кызыгуусуна жардамчы болуу үчүн окуучунун каалоосунан же талпынуусунан натыйжа чыга тургандай ишмердүүлүктөргө мүмкүнчүлүк түзүүсү зарыл.

Ийгилик – бул түрткү берүүчү таасирдүү күч. Аны колдоо жана мактоого алганыбызда гана окуп–үйрөнүү оной болот, эгер жазаласак, анда ийгиликке жетпей калаарыбыз шексиз.

Кызыгуу – окуп – үйрөнүүгө шык берүүдөгү маанилүү бир элемент. Ал окуучулардын үйрөнгөн нерселеринин пайдалуулугун түшүнгөн учурда дагы да артат. Инсан өзү үчүн маанилүү болгон нерселерди абдан тез жана мыкты жасоону калоо менен (унутулбас түрдө) үйрөнөт.

Бир организм аракетке даяр болуп, бирок ишке киришпей калса, же аракетке даяр эмес болгон учурда кыймылга келтирсен ага бул оор келет. Ошол себептен окуучуларды окуп – үйрөнүүгө даярдоо үчүн ылайыктуу мезгил тандалып алынганы жакшы.

2. Окуп – үйрөнүү – жөндөмгө таянат

Инсандар ой жүгүртүү, кишилик сапат, көрүнүш жана тажрыйбалар жаатынан алганда бири биринен айырмаланышат. Бул айырмачылыктар акыл, физикалык бышып жетилүү, социалдык аракет, кыймылдуу жөндөм, позиция, стимул, табит, коркунуч жана үмүт сыяктуу түрдүү психологиялык абалдарды жаратат. Натыйжада ар бир адам ар кандай түрткүлөргө (стимуляторлорго) жараша реакцияларды көрсөтөт. Мындан, бирдей эле түрткүгө берилген реакциялар да түрдүүчө болот деген ой келет. Ушул себептен улам, мугалим бир группадагы окуучуларга кандайдыр бир нерсени үйрөткөн учурда группанын бир бөлүгү башкаларына караганда ийгиликтүүрөөк болот. Окуп – үйрөнүүнүн ылдамдыгында жана дарсты кабылдоо жагынан алганда абдан ар түрдүү айырмалар болушу мүмкүн.

Сезимдеги чыңалуунун (өзүн ыңгайсыз сезүү) жок болушу да окуп – үйрөнүүнүн натыйжалуулугун арттырат. Окуучунун чыңалуусун азайтуу үчүн мугалим жолдош катары мамиле кылып, окуучунун ишти жасай алаарына ишенип, ынаандырып, окуучу кандай болсо аны дал ошондой кабылдап жана ага ишенимдүү чөйрө түзүшү керек.

3. Окуп – үйрөнүү мурдагы жана азыркы тажрыйбага таянат

Окуп – үйрөнүлгөн бардык нерсе түздөн – түз окуучунун тажрыйбасына жана анын жыйындысына таянат. Жаны тема окуучу тарабынан ар дайым анын мурдагы бар маалымат жана тажрыйбасынын жарыгы алдында талданат жана жанысына кошулат.

4. Окуп – үйрөнүү окуучунун активдүү катышуусуна таянат

Инсан өз аракети менен үйрөнөт. Адамдар өздөрү жасашкан же көрүшкөн мамилелерди узагыраак убакытка чейин эсте сакташат. Жасоо жана жашоо менен баштан кечирүү аркылуу окуп – үйрөнүү узак мөөнөттүү жана толук үйрөнүүнү жаратат. Окуп – үйрөнүү процессинде бир эле учурда эки же андан көп эсте сезүү органдары колдонулган кезде өздөштүрүү женилдейт жана калуучу изге ээ болот.

Окуучулар ой жүгүртүү менен бирге көздөрү менен көрүшкөн, колдору менен кармашкан, кулактары менен угушкан, булчуңдары менен оорлугун сезген кезде андан дагы мыкты өздөштүрүшөт.

5. Окуп-үйрөнүү – маселе чечүү менен бышыкталат

"Маселе чечүүгө таянган" билим берүү ыкмасы окуп-үйрөнүүнү өнүктүрөт. Мындагы маанилүү нерсе – бул окутуу процессинде теманы түшүндүрүүнүн ордуна суроо берүү жана изденүүгө чон маани берилет. Мындай ыкма окууну "предмет – борбордук" кылбастан, "окуучу – борбордук" болушуна шарт түзөт.

Ар күн жашообуздун бардык тармактарында татаалдыгы жана мааниси жагынан түрдүү проблемаларга бетме – бет келебиз. Маселе чечүү жана чечим чыгаруу иши таңда биз ойгонгон көз ирмемден башталып түнкү уйкуга кирген кезге чейин уланат. Маселелерди чечүү – чечим чыгаруу таланты менен кошо туулбайбыз. Мына ошондуктан математика менен коммуникация иштемдери (навык) кандай үйрөтүлгөн болсо бул жөндөмдө да окуучуларга дал ошондой түрдө үйрөтүүгө болот.

Маселенин чечилишинде – окуучуга керектүү маалыматты табуу, маселени талдоо жана анализ жасоо үчүн көмөк берип, ар түрдүү варианттарда ой жүгүртүү жолдорун аныктоосуна мүмкүнчүлүк түзүүгө керек.

6. Окуучунун реакциясын эске алуу менен окуп-үйрөнүү таасирин арттырат

Мугалимдин кайра билдирими (реакциясы) окуучуларынын эмнелерди үйрөнүп жана аны кандай денгээлде жасай ала турганын аныктоону камсыз кылган маалымат катары каралышы керек. Бул реакциянын түпкү максаты окуучуну шыктандырууда жатат. Окуучулар окуп-үйрөнүүдө өздөрү байкашкан алга жылуулары жаатындагы маалыматка ээ болушкан болсо, мындай маалымат окуучуга берилбеген учурдагы караганда ийгиликтүү болгону байкалган. Бышыктаган же баа коюу менен белгиленген (реакциянын натыйжасы катары) кыймыл – аракеттердин өздөштүрүүнүн артуу ыктымалын жаратканы белгилүү. Мугалимдин кайра билдирими (реакциясы) окуучунун окуп-үйрөнүү ишмердүүлүгүндөгү аракетинин артынан дароо берилген учурда окуп-үйрөнүү абдан эффективдүү болот. Мугалимдин реакциясы окуучунун кыймыл – аракети менен байланыштуу болгону ийги.

7. Бейформал билим берүү чөйрөсү окуп-үйрөнүүнү арттырат

Ашыкча эрежелерди колдонгон билим берүү чөйрөсү кээ бир окуучуларды чыналууга (напряжению) алып келет. Ошондуктан

азыраак формалдуу же азыраак структураланган билим берүү чөйрөсү кээ бир окуучулардын нервдик чыңалууларын азайтышы ыктымал. Бул жерде маанилүү болгон нерсе окуучунун кааланган багыттагы аракетти үйрөнүүсү. Муну окуучу биз билген же биз үйрөнгөн эле жалгыз жол менен эмес, башка да түрдүү жолдор менен үйрөнүшү мүмкүн.

Мугалимдин негизги максаттарынын бири окуучуларынын бейпилдигин жана кабылдоо сезимин калыптандыруу. Мугалим окуучуларынын окуп-үйрөнүү чөйрөсүн окуучулар кысынышпай сүйлөшкөн, жооп беришкен, дискуссияларды жараткан жана башка таасирдүү чөйрө катары кабылдоосун жолго коюуга аракет кылыш керек. Бейформал жана демократиялык чөйрө эффективдүү окуп-үйрөнүүнү камсыз кылган шарт болуп саналат.

8. Жаңылык, ар түрдүүлүк жана тобокел – билим алууну арттырат

Таасирдүү билим берүү ишмердиктеринин негизинде окуучулардын кызыгуусун ойготуу жана аны үзгүлтүксүз улантуу жатат. Окуучулардын билим алууга кызыгууларын жандуу бойдон кармап туруу үчүн жаңылык, ар түрдүүлүк жана тобокелдүү кырдаалдардан да мыкты пайдалана билүү керек.

а) Жаңы жана шык берүүчү эксперимент мактоого арзыйт. Балдар жаңы жана түрдүү эксперименттерди жактырышат жана мактоосуз эле жаңы тажрыйбалар аларга бактылуулук сезимин тартуулайт.

б) Үйрөнүү тажрыйбасында болуучу ар түрдүүлүктөр окуунун өндүрүмдүүлүгүн арттырат. Жалгыз бир нерсе менен дайыма алектенүү жан дүйнөдө чыңалуу жаратып, сезимдик тармак жаатынан алганда өндүрүмдүүлүгүн азайтат.

в) Окуучулар ийгиликке жетүүсү мүмкүн болуп, бирок анын толук түрдө ишке ашаарын оорлоткон кырдаалда жоопкерчиликтерди өз моюндарына алууга шыктанышат.

9. Окуп-үйрөнүү-инсан өзүнөн үмүт кылынган жаңы аракеттин кандай экендигин билген учурда артат.

Окуучуларыңыз сиз алар ээ болуусун каалаган жөндөмдөр менен түрөлүшпөйт. Эгер окуучуларыңыздын билбеген нерсесин билүүсүн кааласаңыз анын эң мыкты жолун – аларга үйрөтүү. Сабактын пландары окуучунун өндүрүмдүүлүгүнө (окуучунузду жасоосу керек болгон тапшырмаларды сабактын соңунда аткарылганы) негизделиш керек. Мугалим бул тапшырмаларды окуучулар менен бөлүшүп, окуучуну андан күтүлгөн аракет өзгөрүүсүнөн кабардар кылыш керек. Натыйжада окуп-үйрөнүү тез жана эсте кала турган болот.

Мугалимдин окуучуларга толук түрдө эмнени жасоо жана аны кандай жасоо, натыйжадагы өнүм кандай болушу керектигин көрсөтүүсү окуучулардын каталарын өз учурунда баамдап, аларды түзөлтүүгө шарт түзөт. Кыскача айтканда, мугалим сабактын башында окуучуларына "сабактын аягында мобундай натыйжага ээ болушунар керек" – деп ой бөлүшүүсү лаазым.

ҮЙРӨНҮҮ ПРОЦЕССИНДЕГИ ТӨРТ БАСКЫЧ

а) Шыктандыргычтардын аныкталышы жана сунуш кылынышы

Шыктандыргыч (стимул) – сылап – сыйпоо, жыттоо, көрүү, угуу, даам татуу сыяктуу сезимдерибиздин бирин же баарын таасирге келтирген нерселердин жыйындысы. Ошондуктан шыктандыргыч мугалим тарабынан берилген суроо же бир түшүндүрмө болгон сыяктуу эле фотосүрөт, добуш, даамы татылуучу нерсе жыттоого боло турган химиялык материал, болбосо кармап көрө турган кездеме да болушу мүмкүн. Шыктандыргычтар тандалып алынгандан кийин окуучуларга тааныштырылышы керек. Бул учурда билим берүүнүн методдору жана техникалары маанилүү фактор болуп саналат.

б) Шыктандыргычтардын алынышы

Мугалим шыктандыргычтарды окуучулар көрө, уга, кармап ала тургандай жана керек болсо даамын татып, жыттай билүүгө мүмкүн болгондой формада сунуш кылышы керек. Окуучунун сабакка активдүү катышуусу (аралашуусу) мугалим түшүндүргөн жазуу тактайында ж. б. көрүүчү каражаттар менен сунуш кылынган түрткүлөргө көңүл бөлүү менен камсыздалат. Мугалим окуп – үйрөнүү чөйрөсүнөн окуучулардын сабакты өздөштүрүүсүнө салым кошкон же кошпогонун өзү үчүн аныктап алышы лаазым. Класста тиешелүү температура, көрүү жана жазуу үчүн жетээрлик жарык, ылайыктуу окуучулардын саны, бейпилдикти бузуучу добуштардын жоктугу жана мугалимдин сөзү окуучуларга даана угула тургандай шарттын болуусу зарыл. Сабак окуучунун көңүлүн жете тургандай өтүлүшү керек.

в) Шыктандыргычтардын кабылданышы

Кабылдоо – шыктандыргычка маани берүү дегенди туюндурат. Маани берүү – бул кабылдоо. Шыктандыргычтын кабылданышы мурдагы тажрыйбалар, азыркы шарттар жана кыймыл – аракеттер аркылуу аныкталат. Окуучуларыбызды улам жакындан тааныган сайын, алардын аракеттери ан – сезимибизге каттала берет. Ошол эле учурда

окуучулар сабак учурунда өздөрүн психологиялык жактан бейпил сезүүлөрү керек. Окутуу техникаларын да ичине алган окутуу чөйрөсү окуучу өзүн эркин сезүүсүнө жана сунуш кылынган шыктандыргычтарды оноюраак кабылдашына жардамчы болот.

г) Кабылдоолорго таянып аракетке киришүү

Окуучу шыктандыргычты туура кабылдап жана мугалим окуучу кабылдаган шыктандыргычты кайталоосу же практикаланышы камсыз болгон учурда окуп – үйрөнүү иш жүзүнө туура ашырылган болуп саналат. Үйрөнүү процессиндеги бул 4 – баскыч бир эле учурда сабак планындагы "практикалоо" баскычын туюнтат.

ОКУУЧУНУ БОРБОРГО КОЙГОН ТААЛИМ–ТАРБИЯ

Бул ыкмада окуучу класста жана лабораторияда ишмердүүлүктөн борбордо турат дегенди билдирет. Предмет экинчи денгээлдеги мааниге ээ болот. Фактылар жана маалыматтар мезгилдин өтүшү менен өзгөрүп турат. Түшүнүктөр жана принциптер туруктуу. Окуучу турмуш, кесип, үй – бүлө жана коом мамилелерге, улуттук жана инсандык талаптарга тиешелүү кээ бир негизги түшүнүктөрдү жана принциптерди түшүнүүгө жана кабылдоого милдеттүү. Окуучу түшүнүк жана эрежелердин өздөштүгөн кезде жаны кабыл алган маалыматтар дайым бул негизги түшүнүк жана принциптердин рамкасында синирет жана өмүр бою үйрөнгөн тажрыйбага кошулат. Окуучу борбордук билим берүүнүн эн алгачкы шарты окуучулардын өзгөчүлүктөрүн билүү. Окуучулар көп багытта бири биринен айырмалуу болушат. Маселен:

- фактыларды жана мамилелерди түшүнүү, эске тутуу жөндөмү;
- физикалык, сезимдик жана социалдык жетилүүсү;
- окууга болгон арзуусу;
- жасай турган ишке концентрациялануу жөндөмү;
- жекече же группа менен иштөө сапаты;
- булчуң координациясы;
- окуу жана тыңдоо таланты;
- өз оюн жазып да, сүйлөп да түшүндүрө билүүсү;
- физикалык же конкреттүү нерселердин таасиринде болуу же абстракциялаштыруу жана жалпылаштыруу кудурети;
- үйрөнүү ылдамдыгы жана таланты;

Бул факторлорду окуучулардын "кириш аракеттери же" үйрөнүүнүн башында алардын өздөрүндө бар болгон операциялык аракет катары аныктоо десе болот. Окуучулардын аталган аракеттерин аныктоо мугалимдин эң маанилүү бирок дайым аткарууну талап кылбаган милдеттеринин бири. Окутуунун кайсы жерден башталып кайсы жерден бүтүүсү керектигин ойлонбой туруп баштоо бардык аракеттердин текке кетүүсүнө себеп болушу мүмкүн. Окуучуларга кандай иштемди үйрөтүүнү каалаганыңызды тандай алганыңыз менен окуучунун ишти баштаганга чейинки өзүндө бар болгон жөндөмүн тандай албайсыз. Ар бир окуучунун жогоруда аталган, башкача айтканда педагогикада "кириш аракеттер" деп аталган бул жөндөмдү аныктап албасаныз, бардык окуучуларга бири – бирине окшош адамдар сыяктуу мамиле кылууга аргасыз болгон жагдайга келип такаласыз. Арийне, окуучулар кайсыл бир жактан бири – бирине окшош. Бирок кириш аракеттери жагынан алганда алар сөзсүз түрдө айырмалуу болушат.

Классты жетектөө же окуп үйрөнүүгө түрткү берүү жагынан мугалимдерди эң көп кыйынчылыкка дуушар кылгандар – өткөөл курактагы окуучулар. Өткөөл курак кезиндеги окуучулардын маселелерин жана карама – каршылыктарын түшүнүү – окутуу – окуу процессинин класс же лабораторияда стресстердин азыраак болушуна жардамчы болот. Төмөндө өткөөл курактагы окуучулардын изилдөөдөгү сөз кылууга арзый турган маселелери жана негизги проблемалары берилди:

Жашоо жана жетилүүнүн реалдуу маселелери

- Дос күтүү жана тентуштук топтор менен мамиле куруу маселеси;
- Класстагы достордун ишенимине кирүү жана алардын колдоосуна ээ болуу маселеси;
- Үй – бүлөдө өз ордун табуу маселеси;
- Үй – бүлө куруу жана үй – бүлө жоопкерчилигине байланышкан пландарды түзүү маселеси;
- Каршы (башка) жыныстагы адам менен мамиле түзүү маселеси;
- Жыныстык жетилүү маселеси;
- Өткөөл куракта пайда болгон физиономиялык өнүгүүдөгү ар түрдүүлүк маселеси;
- Дене жана руханий саламаттуулук маселеси;
- Үй – бүлөдө өз алдынчалыкка жетишүү жана чон адам статусуна ээ болуу маселеси.

- Өз тобу, ата – энеси жана өзү жашаган чөйрө тарабынан ал тутунган баалуулуктардын кабылдануу маселеси;
- Диний өмүр жөнүндө суроо жана шек саноолоруна жооп табуу маселеси;
- Инсандык керектөөлөрүн канааттандыруу максатында акча табуу маселеси;
- Индивидуалдык ийгиликти самоо сезимин канааттандыруу маселеси;
- Мугалимдер менен бекем мамилелерди түзүү жана мектепке, ошондой эле өзүнүн каалоолоруна адаптациялануу маселеси;
- Кийим жана башка буюмдарды жана сатып алуу маселеси;
- Бош убактыларын кызыктуу өткөрүү турган иш (занятие) жана жолдоштору менен бара турган жай тандоо маселеси;
- Коом тарабынан өзүн кабыл алдыруу маселеси;
- Адамдар менен жакшы мамиледе болуу маселеси;
- Кесип тандоо жана ордуна ээ болуу маселеси;
- Келечектеги билим алуу менен байланышкан, пландоо маселеси.

Жогоруда сөз болгон өткөөл курактагы окуучулардын маселелеринин акыркы экөөсү (кесип тандоо жана жумушка ээ болуу маселеси, ошондой эле келечектеги билим алуу менен байланышкан эмне жасоону аны маселеси) жөнүндө деталдуу түрдө ой жүгүртүп көрөлү. Бул эки маселени чечүүдө ийгиликке жетүү үчүн жаштарыбыз белгилүү негизги жөндөмдөргө ээ болуусу жана инсандык таланттарын өнүктүрүүсү зарыл. Бул негизги жөндөм – сапаттар жана инсандык шык – жөндөмдөрдө "Билим берүүнүн негиздери" катары өзүнчө карап чыгабыз. Алар:

1. Негизги жөндөмдөр

а) **Окуу** – жазуу түрүндөгү материалдардагы маалыматтарды табат, түшүнөт жана чечмелейт.

б) **Жазуу** – жазуу аркылуу ой, пикир, маалымат жана кабарларды жеткирет. Кат, справочник, рапорт, график, схемалар сыяктуу документтерди камтыйт.

в) **Арифметика / математика** – негизги эсептөөлөрдү жасай алат жана практикалык маселелерге ылайык келген математикалык операцияларды тандайт.

г) **Тыңдоо** – оозеки кабар ж.б. кыйытма (намеркторго) кабарларга көңүл бөлүп, өзүнө алып баалап, талдайт жана жооп берет.

д) **Сүйлөө** – пикирлерди уюштуруп, сөз аркылуу байланыш кура алат.

2. Ой жүгүртүү жөндөмү

а) **Чыгармачыл ой жүгүртүү** – жаны пикирлерди жарата алат;

б) **Чечимге келүү** – максаттарды аныктайт, аларды чектейт, альтернативаларды жаратат, тобокелдерди көңүлгө алат, баа берет жана эң мыкты альтернативаны аныктайт;

в) **Маселе чечүү** – маселелерди тактайт, аракет планын түзөт жана жүзөгө ашырат;

г) **Акылды жандандыруу** – символдорду, сүрөттөрдү, графиктерди, предметтерди жана башка маалыматтарды уюштурат жана операциядан өткөрөт.

д) **Кантип үйрөнүүнү билүү** – жаны жөндөмдөрдү үйрөнөт жана практикалоодо эффективдүү окуу техникаларын колдонот;

ж) **Логикалык ой жүгүртүү** – эки же андан көп сандагы предмет арасындагы байланышка таянуу менен бир эреже же принцип ойлоп табат, ошондой эле маселени чечүүдө буларды колдонот.

3. Инсандык сапаттар

а) **Жоопкерчилик** – максатка жетүү багытында чон аракеттерди жумшайт жана чечкиндүүлүк көрсөтөт;

б) **Өзүн өзү урматтоо** – олуттуу адам экендигине ынанат жана өзү жөнүндө он көз карашка ээ болот;

в) **Социалдуулук** – топ ичинде түшүнүктүүлүктү, достукту, ынгайлашууну, сезимталдуулукту жана сылыктыкты көрсөтөт;

г) **Өзүн өзү башкаруу** – өзүн туура баалайт, инсандык максаттарды түзөт, өзүн өзү контролдоону колго алат;

д) **Достук / тууралык** – адеп – ахлактуу мамиледе болот.

Тыянак ой: Адам баласын түшүнө билүү – мугалимдин эң маанилүү сапаттарынын бири.

ОКУУЧУНУ БОРБОРГО КОЙГОН ТААЛИМ–ТАРБИЯНЫН ТЕХНИКАЛАРЫ

1. Окуучунун кызыгуусун ойготуу жана анын сакталышы

✓ Окуучуларга алардын талап – муктаждыктарынын чегинде сабактын маанисин жана максаттарын түшүнүүсүнө көмөк көрсөткөн

учурда окуучулардын сабак менен байланышкан мурдагы тажрыйбаларын жана маалыматтарын жаңы маалыматтар менен байланыштыруусуна да жардам кылыңыз. "Белгилөөдөн белгисизге карай окутунуз".

✓ Окуучунун сабакка кызыгуусун окуучунун түрдүү каалоолоруна, баалуулуктарына, окуучунун өзгөргөн сабакка катышуусунан орун берүү менен ойготунуз. Бардык окуучулардын сабактын белгилүү бир учурларында активдүү катышуусуна мүмкүнчүлүк берилиш керек. Сабакка активдүү катышкан окуучуларга оң мамиле жасаныз. Айрыкча, сабакты тындабагандарды аныктап, алардын да сабакка активдүү катышуусуна түрткү бериниз.

2. Окуучунун ой жүгүртүүсүнө шарт түзүү

✓ Сабакта окуучунун активдүү болушу үчүн суроолорду бериниз. Көпчүлүк учурда тажрыйбасыз мугалимдер окуучулардан "түшүндүргүч эмес, мугалим бол" деген принципке ылайык окуучулар сабакта активдүү боло тургандай, окуучулардын аракеттерин билдире турган суроолордун ордуна темаларды түшүндүрүп туруп алышат.

✓ Жаттоого басым жасоонун ордуна окуучунун ой жүгүртүүсүнө жана сын көз менен карашына, чечим чыгарышына, ошондой эле проблемалык абалдарды изилдөөсүнө жардамчы боло тургандай суроолорду колдонунуз. Жогорку денгээлдеги суроолор (синтез, баа берүү ж. б.) окуучуга пикирлерди эстөөнүн ордуна аларды чечмелей билүүсүнө жардамчы болот.

✓ Изилдөөгө багытталган суроолорду колдонунуз. Бул суроолор окуучулар "дароо жооп бере тургандай" болбош керек. Окуучулардан ылайыктуу жана логикалык жоопторду талап кылыңыз. Окуучунун дароо берген жообу багытында ал жөнүндө ой жүгүртүүсүн талап кылып, башка окуучуларды да дискуссияга аралаштырыңыз.

✓ Окуучуларга суроолордун үстүндө ой жүгүртүүсү үчүн убакыт бериниз. Класста дискуссиялар учурунда пайда болгон жымжырттыктан же унчукпоолордон коркпонуз. Жымжырттык да класста таасирдүү каражаттардын бири. Мисалы, бир окуучунун суроосунан кийин жымжырттык өкүм сүрүп калса, бир көз караш же ишарат менен башка бир окуучуга ошол суроону багыттоо түрүндө колдонууга болот.

3. Окуу каражаттарын колдонуу

✓ Сабакка ылайыктуу окуу каражаттарын (көрүүчү, угуучу каражаттар, мисалдар, фильмдер, рекомендациялык (референс) китептери, брошюралар, жазуу тактайы, төбөкөз сайдамдарын ж.б.) колдонууз.

✓ Таңдалып алынган окуу каражаттарын эффективдүү пайдаланыңыз.

✓ Класстагы бардык нерселер окуу каражаттары катары кызмат кылышы мүмкүн. Буюмдарды иреттүү жана ырааттуу жайгаштырыңыз. Ылайыктуу жана бейпилдик берүүчү окуу чөйрөсүн түзүңүз.

4. Окуучулар менен эффективдүү байланыш түзүү

✓ Инструкция жана түшүндүрмөлөрүңүз ачык болсун. Окуучулар жаңылыш түшүнүшкөн учурда түрдүү сөздөр жана пикирлер менен түшүндүрмөнүздө түшүнө турган деңгээлге жеткириниз. Окуучулардын жаңылыш түшүнгөнүн окуучулардан сурабастан билүүгө аракет кылыңыз.

✓ Класстагы окуучулардын суроолорун жана пикирлерин сабак түшүнүктүү болуш үчүн өздөрүнө карата колдонууз. Окуучунун жоопторун жакшы маанайда кабылданыз.

✓ Сабак учурунда окуучуларга өз учурунда жаңылыш жерлеринен кабардар кылыңыз. Туура дагы, туура эмес дагы жоопторго ылайыктуу кайра билдирүүлөрдү жасаныз.

✓ Окуучулардын өздөрү бири – биринин жөндөмдүүлүктөрүн жана өндүрүмдүүлүктөрүн баалоолоруна жардамчы болуңуз.

✓ Окуучуларыңыз кабылдай ала турган жазуу жана оозеки билдирүүлөрдө пайдаланыңыз. Сүйлөгөн сөзүңүз түшүнүктүү жана грамматика жагынан туура болушу лаазым. Жазганыңыз да окула тургандай болгону жакшы.

5. Классты эффективдүү башкаруу жана окуучулар арасындагы мамилелерге жол көрсөтүү

✓ Класстагы ишмердүүлүктөрдүн түрдүү жана ылайыктуу ыңдамдыкта илгерилөөсүн камсыз кылыңыз.

✓ Оозеки жана сөз менен айтылбаган билдирүүлөрүңүз окуучулардын кааланган багыттагы аракеттерин бышыктоосу абзел. Окуучуларга назик мамиле кылыңыз. Окуучулар менен мамиледе адилет жана нейтралдуу болуңуз. Жаңылыш же туура аракеттерди белгилөө үчүн оозеки билдирүүлөрдү жасаныз. Окуучулардан күтүлгөн аракеттерди ачык – айрым айтыңыз. Ылайыктуу аракетти колдонуз же

бышыктаныз. Маанисиз аракеттерди көнүлгө албаңыз. Окуучунун ылайыксыз аракеттерине да тез жана адилет кийлигишүү жасаңыз. Класстагылардын бардыгына ылайыксыз аракеттерди жасаган окуучуларга гана кийлигишиниз.

✓ Сиз менен окуучулардын жана алардын өздөрүнүн арасында жакындык жана достук белгилер болгону жакшы. Окуучуларга бири – биринин пикирин адептүү түрдө четке кагып же илберинки кабылдоосун үйрөтүңүз. Шылдыңдоочу жана мазактоочу сөздөрдү колдонбонуз. Айрыкча, көп убакыт жана түшүндүрүүнү талап кылган окуучуларга сабырдуулук менен мамиле кылыңыз. Окуучуларга алардын проблемаларын түшүнгөнүздө өз мамилениз аркылуу көрсөтүңүз.

✓ Иш планыныңызды мыкты даярданыз, сабак убактысын ылайыктуу колдонуңуз. Сабакты дароо баштаныз. Кечигүүлөрдөн жана тиешесиз темалардан качуу керек.

6. Окуучуларга үйрөнгөн нерсесин бышыктоо жана жүзөгө ашырууга мүмкүндүк берүү

✓ Окуучуларыңызга сабакта үйрөнүшкөн нерсесин практика жүзүндө көрүүгө шарт түзүңүз. Муну "натыйжага жетүү" деп атасак да болот. Натыйжа – сабактын мазмунунун маанисинен да олуттуу жагдай. Ал окуучуларга класста түшүндүрүлгөн мурдагы маалымат менен жаңысынын ортосунда байланыш курууга жардамчы болот жана окуучуларга алар жетүүнү каалаган ийгилик сезимин бере алат.

✓ Изилдөө жана жүзөгө ашыруу ишмердүүлүктөрү – окутуу – окуу процессинин бир бөлүгү болушу керек.

7. Окутулган нерсени сындан өткөрүү

✓ Окутулган мазмун менен баалоочу суроолор ортосунда дал келүү болуусу керек. Башкача айтканда, окутуу – окуучуларда кааланган аракет өзгөрүүсүнө багытталышы шарт. Баалоо техникалары, беренелери мазмун жагынан да, окуучунун жөндөмдүүлүгү жагынан да максаттар менен дал келиши зарыл.

ТӨРТ СУРООЛУУ ТААЛИМ–ТАРБИЯГА ЖАНАШМАЛАР

Төрт суроо окуучуларыңыздын окууга болгон умтулуусун ойготууга жардамчы болушу үчүн колдонулушу керек. Бул суроолор окуучулар тараптан алганда сабакты терең өздөштүрүүгө болгон талпынуусун өнүктүрүүгө көмөк болот.

1. "... канчалык даражада маанилүү?" деген суроо окуучулардын окутуунун программаланган предметин үйрөнүүгө болгон умтулууларынын пайда болушуна түрткү болот. Предметтин темасынан

жана сабактын натыйжасы катары өнүктүрүлө турган иштемдерден, позициялардан жана түшүнүктөрдөн (компетенциялар) окуучулар алган билимдеринин өз жашоолорунда канчалык мааниге ээ экендигин түшүнө алгыдай болушу кажет. Бул суроонун дискуссияланышы окуучулардын сабакка активдүү катышуусуна шарт түзөт.

2. **"... менен байланышкан кайсы маселелерибиз болгон эле?"** деген суроо окуучуну сабакка түздөн түз аралаштырат. Окуучуларга талкууланган темага байланышкан өз тажрыйбаларын бөлүшүү үчүн мүмкүнчүлүккө ээ кылат. Теманы талкуулоого катышуу окуучулар тарабынан алганда, өздөштүрүүдөгү кызыгууну жана ийгиликти арттырат.

3. **"Бул маселелерди чечүү жана алдын алуу үчүн эмнелерди билишибиз жана жасай алышыбыз керек?"** деген суроого жооп берүү да окуучуну сабак темасына түздөн-түз аралаштырат. Бул суроо окуучуларга маселелерди чече билүү, же мисалга ала турган болсок, бир окутуунун тигил же бул техникалык каражатын туура иштете билүүсү жана белгилүү бир операцияны жасай алуу үчүн кайсы иштемдерге, тутумдарга жана түшүнүктөргө муктаж экендигине ой жүгүртүү мүмкүнчүлүгүн берет. Суроолуу билим берүү ыкмасы негизинен сабактын мазмуну менен байланышкан макетти камсыз кылат. Окуучунун эмнелерди билүүсү же жасай билүүсү керектиги тууралуу айтыла турган нерселер шексиз түрдө мугалим түзгөн сабак программасына киргизилген элементтер менен жакындан байланыштуу болот. Окуучулар мугалим тарабынан пландалган мазмундун 70%га жакын бөлүмүн божомолдой алышат. Окуучунун жооптору сиз үйрөтүү үчүн даярдаган **жөндөмдөрдү** (иштемдерди) кандайдыр бир чекте чагылдырышы керек.

Бул үч суроо сабактын билим берүү ыкмаларынын эң негизги бөлүмдөрүнүн бирин түзөт. Бул суроолор окуучулардын сабакты терең өздөштүрүү сезимин ойготот. Анткени окуучулар сабактын өнүгүшүндө түздөн түз роль ойношот. Бул суроолор асылында окуучулардын ар бир сабактын, ал тургай окуу жылынын башталышында балдардын акылында турган **"бүтүн мага мугалим үйрөтүүнү каалаган нерселерди эмне үчүн үйрөнүшүм керек?"** деген суроонун жообун камсыз кылып турушу зарыл.

Жогорудагы суроолор жазуу тактайына жазылып, окуучулардын катышуусу менен өздөштүрүлүшү абзел.

4. **Проблеманы чечүү же аны жоюуну билишиңиз жана жасай алышыңыз үчүн кандай маалыматтарга муктажсыз?"** бул суроо окуучулардын билимдери жана жасай алуулары керектигине ынанышкан **"нерселер"** менен байланыштуу болуу менен, дагы башка

белгилүү бир маалыматтарды камсыз кылат. Окуучулардын жооптору мурдагы үч суроого беришкен жооптордун айырмаланып турат. Бул суроо мугалим тарабынан сунуш кылган мазмундун үйрөтүүнү баштоо үчүн "киришүү" суроосу катары эсептелет. Бул суроо ой жүгүртүү процессиндеги туруктуулукту жаратат.

Белгилүү маселелерди окутууну баштоодон мурун окуучулардын үчүнчү суроого берген жоопторун байкоо өткөрүшүңүз керек. Окуучулардын билүүлөрү же жасай алуулары керек болгон "нерселер" жөнүндөгү суроолор мазмуну жагынан абдан кенири же болбосо спецификалык мааниге ээ болушу да мүмкүн. Ал "нерселерди" өнүктүрүү же бириктирүү жана андан кийин гана алардын окутулушун ылайыктуу бир формада тизмелешибиз лаазым.

ОКУТУУЧУ—ОКУУЧУ БАЙЛАНЫШТАРЫН КАНТИП ЖӨНГӨ САЛУУ КЕРЕК?

"Бир адамдын жогорку деңгээлде ишти жасоо жөндөмүн көргөзүүшүн кааласаңыз, анда анын алсыз жактарын же каталарын белгилөөдөн качыңыз. Мыкты иштерди жасоосун кааласаңыз, күчтүү жактарына басым жасап жана улам өжөрлөнгөн формада ал таралтарынын өнүктүрүлүшүнө көңүл буруңуз".

Стивен В. Ванной

Мектептерде муталимдер эч качан каалашпаганы менен окуучулардын бир топ терс иш аракеттери менен бетме—бет келишет. Окуучулар ортосундагы маселелер, муталим—окуучу мамилесиндеги терс жагдайлар мектептер чечүүгө мажбур болгон маселелердин башында турат. Албетте, мектептеги проблемалардын негизи булагын окуучуларга байланыштуу экени шексиз. Муталим, жетекчи жана башка персоналдардын көптөгөн туура эмес аракеттери да окуучуларга терс шыктандыргыч катары кызмат кылышы белгилүү. Б.а. окуучунун кааланбаган аракеттеринин бир себеби муталим, жетекчи жана башка персоналдардын жүрүм—турумдары, кыймыл—аракеттери болушу мүмкүн.

Окуучунун эрежеге сыйбас жүрүм—турумунун жалпы себептери

- Муталимдин жүрүм—турум, кыймыл—аракеттери, мектеп чөйрөсү, үйдөгү жагдай окуучунун кааланбаган аракеттеринин пайда болушунда же ал аракеттерге тоскоолдук коюлушунда, өз ара мамилелерде маанилүү роль ойнойт.
- Муталимдик кесипти жаңы баштагандар жана жаңы класска кирген тажрыйбалуу муталимдер үчүн деле окуу жылдын алгачкы апталарында терс көрүнүштөр окутуучу—окуучу мамилелеринде болуп турушу мүмкүн.
- Окуучулардын мектептеги эрежелер жана тартиптерге баш ийбеши, өз алдынча жүктөлгөн милдеттерди туура аткарбай коюулары, "муталим—окуучу—чөйрөсүндөн" мамилелердин туура эмес чечилиши кааланбаган аракеттердин артышына жана акыр соңу келип, окуучулардын аз үйрөнүүлөрүнө жол ачат.

Позитивдүү мугалим менен окуучунун алакаларын калыпка салуу

1. Мугалимдин жүрүм-туруму жана кыймыл-аракети окуучулардын окуп-үйрөнүүсүнө таасир тийгизет.

• Мугалимдин кишилик сапаты да, жүрүм-турумдары да окуучулардын жүрүм-турумдарына таасир тийгизет. Ошол себептен улам мугалимдер жүрүм-турумдары, кыймыл-аракеттери менен (билим берүүсү) окутуулары дал келген жагдай түзүүгө аракет кылуусу керек. Билим берүүгө ылайык класс чөйрөсү окуучунун жүрүм-турум, кыймыл-аракеттеринен улам пайда болгон проблемаларды жоюуга көмөк болушу мүмкүн.

Башталгыч билим берүү мектебинин бир окуучусунун "Эн жактырган сабагын кайсылар?" деген суроого берилген жооп төмөндө кутуча ичинде берилди:

"Абдан жактырган предметтерим – математика, түрк тили жана гуманитардык сабактар. Анткени, бул сабактардын мугалимдери башка сабактардын мугалимдерине караганда жакшыраак жана түшүнүктүүрөөк, ошондой эле сабакты да жакшы түшүндүрүшөт. Эч жактырбаган сабагым болсо – англис тили. Анткени, ал сабактын мугалими сабакты да жакшы түшүндүрө албайт, окуучуларга да тоотпой мамиле кылат".

• Окуучунун аракеттерине оң таасири болгон мугалимдин кээ бир белгилүү мамилелери:

➤ Окуучуларды ызаттаныз. Кээ бир окуучулардын өзүнө-өзү ишеними аз болгондуктан ылайыксыз аракеттерди жасоолору же болбосо окуудагы жетишпестиктери болуштары мүмкүн. Окуучунун мугалим өзүнө маани бергенин байкоосу анын он (туура) аракеттерди жасоосуна түрткү берет.

➤ Окуучуларга сабакта тартынбастан суроо берүүлөрүнө уруксат бериниз. Жакшы окуган, эмгекчил окуучулар менен гана алектенип, башкаларына көңүл бурбай койбонуз.

• Мугалимдин сөз менен туюнтулган мамилелеринин окуучунун аракеттерине оң таасири бар:

➤ Өтүлгөн сабактарды бышыктоочу маалыматтарды жана суроолорду берүү;

➤ Окуучулардын айткан сөздөрүн же суроолорун кабыл алуу, түшүндүрүү;

➤ Проблеманын чечилишине багытталган түшүндүрмөлөрдү жасоо же суроолорду берүү окуучулардын маанайын бузбаган мугалимдин ролун чагылдырат.

2. Класстагы аракеттердин стандарттарын (калыптарын) түзүнүз

Мугалим катары класстагы окуучулардын аракеттерине кайра билдирим (реакция) жасаган учурда (айтылган жана айтылбаган) ж.б. ишараттар менен реакция көрсөтүүгө аракет кылыңыз. Кыймыл – аракетиниз окуучулардын жынысына, үй – бүлөсүнө, социалдык жана экономикалык статусуна окуучунун эмгекчил жана жалкоо болушуна ылайык өзгөрүлүшү керек эмес. Мугалимдин адилет болушу окуучунун көптөгөн кааланбаган аракеттеринин алдын алат.

- Окуучулар индивидуалдуу же топтук түрдө иштеген кезде өздөрүнүн мугалим эмнени үйрөнүүнү үмүт кылганын жакшы билиши кажет.

- Класс же лаборатория үчүн сунуш кылынган кээ бир практикалык аракеттер:

➤ Өзүнүз калыптандырган аракет стандарттарын колдонуу менен мамиле түзүнүз. Аракет стандарттарынын аныкталышында окуучулардын көз карашын да эске алыңыз.

➤ Аракет стандарттарынын кандай кабылданганын байкаңыз. Аракет калыптары өздөштүрүүгө мүмкүн болбогон же катардагы эле калыптардан болбошу керек. Кээ бир стандарттар окуучулар үчүн түшүнүксүз болушу да мүмкүн. Ошол үчүн стандарттарды да маал – маал кайра карап чыгыңыз.

➤ Билим берүү – натыйжаны эске алуу менен аракеттерди он багытта калыптандырган, түрдүүчө ой жүгүртүшкөн адамдарды тарбиялоону максат кылат. Аракет стандарттарыңыздын билим берүү максаттарынын ишке ашышына канчалык таасирдүү болгонуна байкоо салыңыз.

3. Мотивация берүүчү иш-чараларды жана шарттарды түзүнүз

Ийгиликтүү мугалим – окуучулардын турмуштук максаттарын ишке ашыруу үчүн мотивация кылуулары керектигин аңдап билген, жана анын ишке ашуусун камсыздоого аракет кылган мугалим. Өзүн сабакка (окутууга) арноо, сабырдуу жана окуучулары менен ысыкымалада болуу – таасирдүү мугалимдердин сапаттарынын бирөөсү.

- Кээ бир башка сунуштар:

➤ Окуучунун жасаган ишине кызыгыңыз; керек учурда жардам көрсөтүңүз.

➤ Ашыктырбаңыз; темаларды окуучулардын кабылдоо деңгээлине ылайык ылдамдыкта сунуш кылыңыз.

➤ Түрдүү методдорду жана материалдарды колдонуңуз.

➤ Сабагыңызды дыкат планданыз жана ар бир сабакка жакшы даярданыңыз.

➤ Окуучуларга тапшырмаларды (сабакты, теманы ж.б.) жана алардын маанисин түшүндүрүңүз.

➤ Окуучулардын дискуссия же тапшырма, ошондой эле группа түрүндөгү ишмердүүлүктөрү менен окутуу – окуу процессине активдүү катышууларын камсыз кылыңыз.

➤ Окуучуларга алардын аракеттери жөнүндө кайра билдирим жасаныз (кабардар кылыңыз).

➤ Окуучуларга алардын иштери кандай бааланаары жөнүндө маалымат бериниз.

Терс аракеттерге бөгөт коюучу кээ бир кошумча сунуштар:

1. Окуучуларыңыз менен достук мамиледе болуңуз

- Алардын пайдасына эмгектенип жатканыңызды билдиниз;

- Ар бир окуучунун инсандык проблемалары жана тынчсыздануулары менен жакындан таанышыңыз;

- Бардык окуучуларга бирдей жана ызаттоо менен мамиле кылыңыз;

2. Класстын маанайлык деңгээлин жана байланышын арттырыңыз.

- Бүткүл классты ичине алган ишмердүүлүктөрдү уюштуруңуз. Мисалы, тармактык саякат.

- Группа түрүндө биргелешип чечим чыгаруу жана группанын ичиндеги жоопкерчиликти өз моюндарына алууга мүмкүнчүлүк бериниз.

- Ар бир окуучудан эмнени күткөнүңүздү ачык – айрым билдиниз.

3. Окуучулар менен мамиледе жана түрдүү жагдайларда ырааттуу мамиледе болуңуз.

4. Жаңылыш аракеттерди адамдын инсандык сапаты катары караңыз.

- Жаңылыштык кетирген окуучунун өзүнө эмес, аракетине нараазы болгонунузду билдириниз.

5. Окуучулар менен эффективдүү байланыш түзүңүз

- Ырааттуу жана иреттүү сүйлөнүз;

- Окуучуларга өздөрүн көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк бериниз;

6. Жаңылыш аракеттердин себептерин аныктаныз.

7. Эрежелер, белгилүү кээ бир шарттар алдында окуучу өз аракеттерин өзгөртүшү мүмкүн.

- Окуучулар эрежелерди билүүгө тийиш;

- Окуучулардын эрежелерди калыптандыруусуна мүмкүнчүлүк бериниз (мындай жагдай аларга өз алдынчалыкка ээ болуу сезимин берет).

- Таасирдүү билим берүү үчүн гана керектүү эрежелерди калыптандырыңыз.

Кыска, бирок, ичине көп нерсени камтыган эреже: *Эч ким мени окуп үйрөнүүнү каалаган адамга билим берүүмгөн баш тарттыра албайт. Эч ким окууну каалаган адамдын окуусуна тыюу сала албайт.*

8. Окуу чөйрөсүн максатка ылайык уюштуруңуз

- Классты, ательени же лабораторияны окууга ыңгайлуу абалга келтириниз;

- Таза, жагымдуу чөйрө ишенимдүүлүк жана тартиптүүлүк сезимдерин тартуулайт;

Тыянактап айтсак: аракет маселелерин колго алууда негизги принцип – объективдүү жана ырааттуу болуп, индивидуалдуу мамиле кылуу.

ОКУУЧУЛАРДЫН САБАККА КАТЫШУУЛАРЫН КАМСЫЗ КЫЛУУ ЖОЛДОРУ

Түздөн – түз түшүндүрүү ушул убакка чейин эн көп колдонулган окутуу ыкмасы катары кала берүүдө. Кээ бир адамдар мындай ыкмада өтүлгөн сабактардан, айрыкча, мугалимдин уюштурган сабагы пландуу жана ырааттуу сунуш кылынса, көп нерсени үйрөнүүгө болот. Түшүндүрүүгө негизденген сабактардын көптөгөн пайдалары бар: маалыматтар таасирдүү формада жеткирилет, көп окуучу окуган класстарда байланыш куруу үчүн жакшы жол катары саналат, каалоо – жактыруу, толкундануу сыяктуу күчтүү сезимдерди ойгото алат. Бир гана жери, түздөн – түз түшүндүрүү методдору да кээ бир маанилүү проблемалардан кур эмес: көптөгөн адамдар үчүн багытталган сабак канчалык динамикалуу же көтөрүнкү болбосун, эгер угуучу пассивдүү болсо, үйрөтүү анча деле ийгиликтүү боло бербейт.

Окутуу чөйрөсүндө окуучулардын кызыгуусун ойготкон жана муну жүзөгө ашыра алуунун сыры — окуучулардын жигердүү катышуусун камсыз кылууда жатат. Муну иш жүзүнө ашыруунун жолдору төмөндө берилди. Окуучунун катышуусун сабакка активдештиргенинде гана окуучулардын көңүлдөрүн буруп, мазмундуу түшүндүрүп, идеяларды инсандык шарттарга ылайыктап, түшүнүүгө жардамчы боло аласыз. Натыйжада окуучулар көбүрөөк маалыматка ээ болушат.

1. Көрүү–угуу материалдарын колдонуңуз. Окуу – процессине катышкан сезүү органдарынын саны канчалык көп болсо, ошончолук мыкты үйрөнөбүз жана көпкө унутпайбыз.

2. Окуучулардын чечкиндүүлүк сезимин калыптан- дырыңыз жана суроолорду бериниз. Окуучулардын өздөрүнүн суроо берүүсү аркылуу алардын суроо берүү чечкиндүүлүк сезимин калыптандырыңыз. Окуучуларды олуттуу адам катары кабылданыз жана аларга дыккат тындап жооп бериниз.

"Агайымды такыр жактырбаймын. Жооп берүү үчүн кол көтөргөнүбүздө бизден сурабастан, адатта, дубал түбүндөгү кыздардан сурайт. Анын үстүнө окуучулар ортосунда ажырым жасайт. Дубал түбүндө отурган кыздарга: "Силер аракетчил окуучусунар",— деп, аларды урушпайт. Биз суроо берсек, бизди тилдейт" (Бир мектептин 8—классынын окуучусунун айтканы)

3. Конспектилүү ишине жол көрсөтүңүз. Конспектилүү ишине көмөк көрсөтүүнүн эң оной жолу — окуучуларга сабактын макетин (эскизин) чийип түшүндүрүү.

4. Дискуссияга стимул бериниз. Дискуссияны бир сүйлөм менен, кандайдыр бир суроо же маселени күн тартиби катары алып баштасаңыз жакшы болот. Дискуссиянын методдорун 4—6 киши ортосунда кичинекей талкуулоочу топ, болбосо 2 кишинин бетме—бет маеги, же 6—10 кишиден түзүлгөн эки группанын өз ара талкуусу түрүндө, башка окуучулардан ошол группалардын айланасында тегерек түзүп, тындоонун түрдүү формаларын уюштурууга болот.

5. Окуучулардын жазуу түрүндө активдүү катышуу— сун камсыз кылыңыз. Сабак башталаарда, сабак учурунда же сабак сонунда окуучулардын бир суроо, пикир же көз карашын жазуу түрдө билдирүүлөрүн талап кылыңыз. Бул жазылуу жооптор окуучулар тарабынан жашыруун сакталышы, топтор менен пикирдешүүлөрү же мугалимге кайра берилиши да мүмкүн. Бул жердеги негизги максат — окуучулардын ой жүгүртүүлөрүн ачыкка чыгарууга, сабактын мазмунун индивидуалдаштырууга жана жазуу жөндөмдөрүнүн өнүгүүсүнө көмөк болуу.

6. Баалуулуктарга ачык—айкындык берүүчү көнүгүүлөрү колдонунуз. Баалуулуктарга ачык—айрымдуулук берүүчү көнүгүүлөр катышуучуларга өз баалуулуктарын, ынанымдарын, позицияларын аңдап билүү, альтернативаларды жана натыйжаларды көңүлгө алуу, ошондой эле теория менен практика ортосундагы дал келүүлөрдө изилдөө жана өз баалуулуктарын башкалар менен бөлүшө билүүлөрүнө жардам берет.

7. Ролдорду аткаруу же окшоштурма техникаларын колдонунуз. Кайсыл бир сабактын алдында, учурунда же сонунда жалпы жагдайды түзүңүз жана ролдорду ойной турган окуучуларды тандаңыз. Белгилүү бир проблема жана айкын аныкталган ролдорго ылайык жагдай түзсөнүз да болот же бул бейформал болушу да мүмкүн.

8. "Маселе чечүү" сабагын уюштуруңуз. Сабакты баштаардан мурда чечүү жолун издөөнү талап кылган маселеден кеп козгоңуз. Сабак кеп болгон маселеге жооп таба ала тургандай уюштурулса,

окуучулар бериле турган маалыматтарга муктаж боло башташат жана тыңдоого кыйла ыңтызар абалга келишет.

9. Инсандын эргүү учурун пайдаланыңыз. Инсандын эргүүсү — кандайдыр бир предмет же маселе жөнүндөгү ой жүгүртүүлөрүнөн келип чыгат. Инсандык эргүү учурун пайдалануу менен сабак мезгилинде же сабактан мурда окуучуларга активдүү аралашуу (ичинде болуу) сезимине үйрөтүп, ошол эле учурда окуучулардын аракетин баалоо мүмкүнчүлүгүнө да ээ болосуз.

10. Жардамчы материалдарды даярданыз. Сабактын материалдары (ксерокөчүрмө, макет, ж.б.) окуучулардын негизги пикирлерине байкоо салууга, мазмунду тыянактоого, пикирлерди калыптандырууга жана маалыматтарды практикалоого жардамчы болот.

11. Бейформал (формасыз) тесттерди колдонуңуз. Кыска "тесттер" окуучулар үчүн да, муталимдер үчүн да окутуунун ийгилиги жөнүндө кабар берет. Окуучулардын өзүн-өзү текшерген (жооп бергенден кийин өз каталарын таап белгилешкен же сынак баракчасынын арт жагына белгилеп коюшкан) "кыскача тесттери" окуучулар үйрөнүшкөн жана эсине түшүрүшкөн өлчөөлөрүнө (бааларына) же болбосо сабак башталаардан мурда теманы талкуулоого жардам болот. Мындай тесттердин окуучунун ийгилигине таасири бар экенин ачык билдириңиз. Эгер мындай тесттер алардын ийгиликтерине таасир тийгизе турган болсо, мындай кыскача өзүн өзү контролдоону (тестти) окуучулар кантип жана качан жасоолору керектигин билгени жакшы.

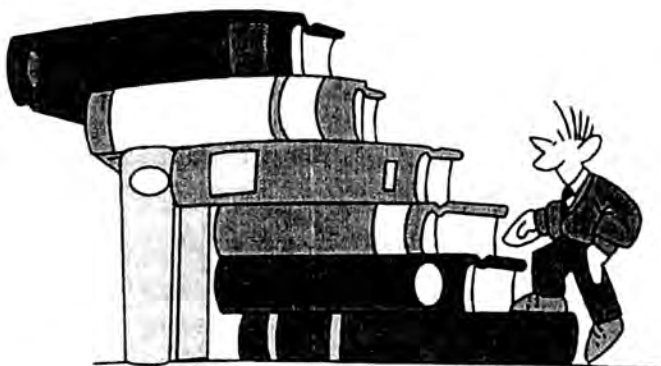
12. Багытталган угуу ишмердүүлүктөрүнө стимул бериниз. Сабактан мурда окуучуларды белгилүү бир темаларды тыңдоого багыттаныз (сабактан мурда классты топторго бөлүп), жана ар бир топко дыккаттык менен тыңдоолору керек болгон белгилүү бир тема бериниз ("эмне?" "кантип?" "эмне үчүн?"). Багытталган угуу ишмердүүлүктөрү ошол эле учурда топтор ортосундагы дискуссияларга да негиз боло алат.

13. Түшүнүк схемасын жаратыңыз. Бир теманы сунуш кылган учурунунда же андан кийин окуучулардан сабактын негизги түшүнүктөрүн схема формасында көргөзүүлөрүн өтүнүңүз. Бул окуучуларды эффективдүү үйрөнүү стратегияларын калыптандырууга жардам берет. Айрыкча окуучулардын сабакты көңүл буруп тыңдоолорун же сабакта активдүү болууларына шарт түзөт. Бирок мунун эффективдүү болуусу үчүн окуучуларга мындай техника мурдараак үйрөтүлүүсү керек жана окуучуларга түшүнүк схемасын жаратуулары керек болоорун сабакты баштоодон мурда билдиришиниз абзел.

14. "... үйрөндүм" жана "... кызыгуудамын" сөздөрүн колдонууларын сураныңыз. Бул жөнөкөй сүйлөм – корутунду көнүгүү окуучулардын өздөштүрүүсүн баалооңузда сиздин ишинизди жеңилдетет. Сүйлөмдөр сабак учурунда же сонунда жазылышы да мүмкүн, окуучулар өздөрүндө алып калышы, мугалимге бериши же башка окуучулар менен ал тууралуу пикир бөлүшүшү да ылайыктуу боло берет.

15. Кошумча эмгектерге багыт бериңиз. Сабактын сонунда ишмердүүлүктөргө (көбүрөөк ой жүгүртүү, окуу, башка булактардан колдонуу, практикалоо ж.б.) багытталган сунуштарды бериңиз.

ОКУУГА ЖАНА АТКАРУУГА ТҮРТКҮ БЕРГЕН МУГАЛИМДИН ЖҮРҮМ-ТУРУМУ

Мугалим окуучулардын окууга шыктанууларына таасир берүүчү көптөгөн аракеттерге ээ. Төмөндө билим берүүчүгө зарыл деп саналган белгилүү аракеттер берилди:

1. Катышуучулардын өзүнө болгон урматтоосун калыптандыруу.

Окуучулардын үйрөнүүдө өздөрүнүн таланттарына болгон ишенимин жарата турган класс чөйрөсүн уюштурууз. Изилдөөлөр инсандардын өз жөндөмдөрүн аңдап – билүүлөрү өздөрүн өнүктүрүүгө түрткү бергендигин көрсөтүүдө. Катышуучулардын окуп – үйрөнүүгө болгон таланттарына болгон ишеними канчалык арткан сайын үйрөнүүгө болгон кызыгуулары, өздөштүрүүлөрү жана ийгиликтери ошончолук артат.

Төмөндө окуучулардын өздөрүнө болгон ишенимдерин арттыра турган кээ бир таалимдик аракеттер (мамилелер) белгиленди:

Кандай гана пикир болбосун, аны чанбаныз;

Окуучулардын идеяларын колдоого алыңыз;

Окуучулардын ойлорун жактаныз;

Чыгып сүйлөгөн окуучунун атын атоо менен мурдагы пикирлерине шилтеме бериниз;

Группадан өз тажрыйбаларынан мисал келтирүүлөрүн сураныңыз;

Өз тажрыйбаныздан бөлүшүңүз;

Жанылыштык кетирип коюшунуз мүмкүн экендигин мойнуңузга ала билиңиз;

Танапис учурунда, сабактан мурда же сабактан кийин окуучуларыңыз менен болууга убакыт бөлүңүз;

Өз түйшүктөрүңүз эмес, окуучулардын түйшүктөрүнө басым жасаңыз;

Класста ишенимдүүлүккө басым коюңуз;

Эрежелер жана принциптердин себептерин толук ачып бериниз;

Сабакты өз учурунда баштаныз;

Айкын мисалдардан келтирүүнү сураныңыз;

Кайсы бир көз караштарды түшүндүргөнүңүздө мисалдарды келтириниз;

"Кандайча?" же "Эмнеден мындай жыйынтыкка келдин?" суроолорун бериниз;

Окуучулардан үстүртөн жана жалпы пикирлердин ордуна өз көз карашын ачык айтуусун өтүнүңүз;

Далил келтирүүлөрүн сураныңыз. Окуучулар бир нерсени колдоп же сындаган учурда жалпылоолорду кабыл албаныз;

Кайсы бир аракетти колдоого алганыңызда себебин түшүндүрүңүз.

2. Окуучулардын аракеттерин колдоо (сыйлык берүү), шыктандыруу

Колдоого алуу — аракеттердин кайталануу жана бышыкталуу ыктымалдыгын көбөйтөт. Үйрөнүүнүн бышыкталышы — 3 баскычтуу процесс. Биринчиси — үйрөнүү процессин онойлоткон айкын жана байкоого мүмкүн болгон кандайдыр бир аракетти аныктап алыңыз (суроого жооп берүү, суроо берүү, көңүлүгө катышуу, тапшырманы бүтүрүү сыяктуу).

Экинчиси — катышуучулар жана башкалар тарабынан алганда аракеттин үйрөнүү процессине кандай оң таасири болоорун түшүндүрүү (суроонун теманы ачып берүүгө жардамчы болуусу сыяктуу).

Үчүнчүсү — аракеттерди колдогон сезимдерди белгилениз (маселен, "пикиринизди колдоймун", "жардам бергениңиз үчүн рахмат" сыяктуу).

Колдонушунуз мүмкүн болгон айтылуучу жана айтылбоочу бышыктамалар төмөнкүлөр:

- Окуучунун пикир же мисалдарына шилтеме бериниз;

- Мүмкүн болушунча окуучуларыңызга атын атап кайрылыңыз;
- Бирдей пикирде болсонуз мимикаларды колдонуңуз;
- Окуучуңуздун пикири же жоопторунун кайсы бир бөлүгү туура болсо, жанылыштыгын түзөтүүдөн мурда туура жагын белгилениз;
- Мүмкүн болушунча өз сөзүңүздөн ордуна окуучулардын сөздөрүн колдонуңуз;

3. Тапшырмаларды жана байкоо жүргүзүү даталарын аныктоо жана байланышты улантуу

Айкын белгиленген, баалоого мүмкүн болгон окуу максаттары окуп – үйрөнүүдө таасирге ээ. Окуу тапшырмалары өлчөнө (баалана) турган, көз менен байкала турган жана качан өздөштүрүлөөрү белгилүү болуусу абзел. Катышуучулардын жогорку жөндөмдөргө ээ болуулары үчүн төмөнкү сунуштарды көңүлгө алыңыз:

- Окуучулар окуу тапшырмаларын иш үстүндө практикалоосу үчүн убакытты аныктаңыз;
- Окуучулар менен бирдикте белгилүү байкоо жүргүзүү мезгилдерин аныктаңыз;
- Кайсыл жөндөм денгээлин качанга чейин аткарылышын күтөөрүңүздү ачык белгилениз;
- Тапшырмада белгиленген илгерилөө жөнүндө белгилүү учурларда рапорт берип туруңуз;
- Пландалган байкоо жүргүзүүнү өз даталарында аткарып, ишенимдүүлүктү жогорку денгээлде кармаңыз;
- Белгилүү критерийлерди колдонуу менен тапшырмаларга байланыштуу аракеттерге баа коюңуз;

Мурдараак белгиленгендей, окуучулар көпчүлүк учурларда таалимчи аракеттерди байкоо менен жаны калыптарды өздөрүнө кабыл алышат. Таалимдик аракеттерден жалпы сапаттарды бөлүп алуу менен аларды иш жүзүндө колдоно алышат. Иш жүзүнө ашырылган билим менен теория жүзүндө (класс ичинде) калган билим ортосунда эң чон айырма модель катары ортого чыккан таалимдик аракеттеринин таасирдүүлүгүндө жатат.

САБАК ПЛАНЫ ЭМНЕЛЕРДИ КАМТЫЙТ?

Окутулган тема кандай болсо да, сабактын планында төмөнкү 4 суроого жооп бериши керек:

1. Кайсы жердебиз? (Окуучулардын сабакка даярдык денгээли кандай?)

2. Кайда баратабыз? (окуучулардан сабак аягында эмнелерди жасай билишин каалайбыз?)

3. Максаттарга жетүү үчүн кандай баскычтардан өтүүбүз зарыл? (Сабактын максатына жетүү үчүн окуучуларга кайсы окуу тажрыйбаларын үйрөтүшүбүз абзел?)

4. Максатка жеткенибизди кантип билебиз? (Окуучулар сабак максаттарында белгиленген маалымат, жөндөм жана позицияларга кайсы даражада ээ болушту?)

Кайсы жердебиз?

Мурдараак окуучуларыбызды таануу керектиги жөнүндө кеп кылдык. Окуучуларыбызды таануу процессинде алардын ар биринин кириш аракеттери башкача айтканда сабактын өтүлүшүнөн мурда окуучулардын эмнелерди билишээрин же жасай алышаарын билгенибиз абзел. Окутууну каерден баштап, кай жерде бүтүрүүнү пландоодон мурун окуучуларынызын денгээли жөнүндө маалыматка ээ болушунуз лаазым. Окуучулар белгилүү денгээлде ээ болушкан жөндөмдөр, түшүнүктөр жана аракеттерди кайрадан окутууга ашыкча убакыт коротсонуз тез эле ташашат.

Жыйынтыктап айтканда, сабактын максаттарына жетүүдө окуучулар кайсы денгээлде болушканын так билүү мугалим катары бизге окутуубузду кайсы жерден баштап, кай жерде бүтүшүбүздү билишибиз үчүн керектүү.

Кайда баратабыз?

Бул болсо сабагыбыздын бараар багыты б.а. окутуубузду бүтөөр чеге болуп саналат. Окуучуларда кандай өзгөрүүлөрдү жаратууну каалайсыз? Сабак соңунда окуучулар кайсыл баскычта болушат? Окуучуларды сабак аягында мурда жасай алышпаган нерселеринин кайсыларын жасай алышын каалайсыз?

Бул пландоонун максаты — биз окутууну пландаган сабактын негизи катары тандалган окуучу перформансына* жетүү. Окуучунун

* Жөндөмдүн эн жогорку, эн өндүрүмдүү денгээли — котормочу.

перформанс максаттары 3 бөлүмдөн турат: окуучудан күтүлгөн аракет, ал аракет ишке аша турган шарт жана аракет менен байланыштуу окуучунун жөндөм деңгээли. Төмөндө окуучунун перформанс максаттары менен байланыштуу мисалдар берилди. Мисалда максаттын аракеттик элементи коюу тамга менен, шарттык элементи курсив тамгасы менен жана стандарттык элементи болсо алды сызылган түрдө жазылды.

Мугалим тарабынан берилген (шарт) мисалдагы бардык элементтерди камтыган (стандарт), өз өмүр баяныңызды жазыңыз (аракет).

Кайсы бир касса аппаратынын лентасын 2 мүнөт ичинде касса аппараты эсептөө операциясына даяр боло тургандай кылып алмаштырыңыз.

Максаттарга жетүү үчүн кандай баскычтарды басып өтүшүбүз керек?

Бул баскычтар асылында сиздин сабак планыңызды түзөт. Булар окуучуларыңыздын максаттарда белгиленген перформанска жетишине жардам берүү максатында сиз планга киргизген окутуу тажрыйбалары. Бул баскычтар окуучуларыңызга аракеттердин жана эффективдүү окуу тажрыйбаларын берүү максатында тандалып, сиз колдоно турган кайсыл бир окутуу стратегиясын да ичине алат. Жазылган түрдөгү сабак планыңыз сиздин ордуңузду баса турган киши окуучунун перформанс максатында белгиленген жөндөмдөрдүн окуучуларыңызга үйрөтүлүшүн камсыз кыла тургандай деталдуу болушу керек.

Максатка жеткенибизди кантип билебиз?

Окуучуларыңыз сиз пландаган формада өзгөрүштөбү? Сабак соңунда сиз каалагандай өздөштүрүү деңгээлине жетиштиби?

Бул суроого жооп берүү үчүн окуучунун үйрөнгөн нерселеринин бааланышы зарыл. Максаттардын аракеттик элементин эске түшүрүнүз. Мисалы, бул аракет "катар коюнуз (тизмелениз)" деген сыяктуу окуучунун жөндөм деңгээлин аныктоо үчүн жазылуу түрдөгү тест жасашыңыз керек. Аракет "жасоо" болсо, окуучудан күтүлгөн нерсе – операцияны жасоо.

Асылында бул суроонун жообу мындан мурдагы "кайсыл жакка баратабыз?" суроосу менен байланыштуу. Туура жазылган окуучунун перформанстык максаты эффективдүү окутуу жана үйрөтүүнүн баалануусунун негизин түзөт.

Бул төрт пландоо суроосу сабак планынын бөлүмдөрүнө да айландырылса болот. 2 – форма бул төрт пландоо суроосун (А графасы)

жана алардын сабактын негизги баскычтарына (Б графасы) айланышын көргөзөт. В графасында ар бир төрт баскычтын андан төмөн турган баскычтары жөнүндө маалымат берилет.

БИР САБАКТЫН НЕГИЗГИ БАСКЫЧТАРЫ

Сабактын негизги баскычтары төмөнкүлөр:

1. Даярдык (Сабакка киришүү);
2. Сунуштоо (Мазмундун сунушталышы);
3. Окуучуларга түшүнүктөрдү, принциптерди, жөндөмдөрдү колдонууга жардам берүү (Практикалоо, көнүктүрүү);
4. Окуучунун үйрөнгөндөрүн баалоо.

1. Даярдык (Сабакка киришүү)

Сабактын киришүүсү жөнөкөй, женил таанышуу, мазмундун кыскача жыйынтыктамасы сыяктуу, же болбосо "География китебиниздин 123–бетин ачыңыз" өңдүү формада болгону жакшы. Маанилүүсү предмет окуучулардын кызыгуусун ойгото тургандай багытта окутулушу зарыл. Негизинен, мугалимдер сабакты мазмунга окуучулардын кызыгуусун жаратуучу кызыктуу, же күтүлбөгөн аракетти (өнүмдү) көрсөтүү менен баштаганы ийги. Мисалы, химиялык реакциялар жана кошумча өнүмдөр (продукция) жөнүндө сөз болгон химия сабагын мугалим оозу кенен стакан ичиндеги сууга бир аз калийди таштап, окуучулар пайда болгон химиялык реакцияны (калий учкун чачып, жарылуу добушу чыгып, натыйжада жарылып кеткенин) байкай тургандай баштаса болот. Сабактын алгачкы мөнөттөрүндө мугалимдин аракет жана мамилелери таасирдүү атмосфераны түзүүсү керек. Мугалимдин окуучуларды суроого жооп берүүгө же предмет тууралуу ойлоо жана айтып берүү каалоосун ойготуусу абдан маанилүү. Жогоруда белгиленген мисалда мугалим калийди сууга таштоодон мурун окуучуларга эмнелер болушу мүмкүн экендигин, химиялык реакцияны көргөндөн кийин эмнелерди байкашкандыгын, муну кандайча түшүндүрүүгө болоорун суроо менен бара – бара сабактын негизги темасына кирсе болот.

Киришүүдө окуучулардын көңүлү мазмундун маанилүү жерлерине бурулуп, же окуучулар сабак максаттарынан кабардар болушу абзел. Кээ бир учурларда мугалимдер сабактын маанилүү жерлерин бөлүп алуу үчүн теманы майда бөлүктөргө ажыратышат. Кай бир учурларда болсо демонстрация жасоо менен демонстрацияда көрүнгөн негизги себептерге көңүл бурдурулуп, бул себептерге кандайча басым жасалып

окутулаары түшүндүрүлөт. Маселен, жогорудагы мисалдагы илимий маалымат мугалимди окуучулардан эмнелерди байкагандыктарын сурагандан кийин берилген жоопторду колдонуу менен "Химиялык реакция жаны кошулманы пайда кылды, бул реакцияны түшүндүргөн бир теңдеме жазууга болот. Силер да бул сабактын аягында бул сыяктуу реакциянын теңдемелерин жаза аласынар" деп окуучуларды сабактын максат – тапшырмаларынан кабардар кылсаңыз болот.

Киришүү ишмердүүлүгүндө окуучулардын мурдагы маалыматтары менен сабак мазмунун ортосунда байланыш куруу зарыл. Мисалы, мугалим: "Силер эстегендей, кечээги сабагыбызда темасын өттүк. Ал сабакта үйрөнгөнүңөргө таянып, демонстрациядан байкалган химиялык реакцияны түшүндүрүп бере аласынарбы?" сыяктуу суроо – жооп аракеттери менен окуучулардын сабакка чейинки маалыматтары менен сабак мазмунунун ортосунда байланыш курууга мүмкүн. Төмөнкү таблицада бир сабактын киришүү баскычында орун алышы керек болгон кээ бир аракеттер көргөзүлгөн.

12-таблица: Сабактын киришүү баскычында орун алышы керек болгон кээ бир аракеттер

1) Мурдагы материалдарды элестөөдөн өткөрүнүз. 2) Кызыгуу жараткан суроо бериниз же өзүнчө бир маселе, болбосо сценарий колдонуу менен окуучулардын кызыгуусун ойготуңуз. 3) Сабактын негизги темаларына жана олуттуу жерлерине кыскача түшүндүрмө бериниз. 4) Сабактын түшүнүк жана идеясын белгилениз. 5) Сабактын түрдүү өлчөм жана түшүнүктөр арасындагы байланышты көргөзгөн көрсөтмө схема менен жабдыңыз. 6) Окуучулардын үйрөнүшү керек болгон түшүнүктөрдү окуп үйрөнүүсүн камсыз кыла турган бир нерсе (көрсөтмө курал, баяндама ж.б.) сунуш кылыңыз. 7) Окуучуларды сабактын максат же тапшырмаларынан кабардар кылыңыз жана алар менен окуучулардын турмушу ортосунда байланыш куруңуз.

2. Мазмундун сунуш кылынышы

Жаны маалыматтардын үйрөнүлүшү – мазмун окуучу үчүн түшүнүктүү боло тургандай, иреттүү сунуш кылынган кезде, мазмундан сырткаркы маалыматтар жана жаңылтуучу түрткүлөр азайтылса жана окуучуга практикалоо мүмкүнчүлүгү берилсе оной жана эсте калуучу сапатка ээ болот. Сабактын сунуштоо (мазмунду сунуш кылуу) баскычында окуучулардын үйрөнүүсүнө жардам берген түрдүү стратегиялар пайдаланылышы зарыл. Таасирдүү мугалимдердин эн

маанилүү сапаттарынын бири класс ичиндеги бүткүл аракеттерде же практикалоодо (сөз менен баяндалбаган аракеттерди, окутуу ыкмаларынын, классты уюштуруунун, суроо берүүнүн, берилген тапшырмалардын түрлөрүнүн жана дене аракеттеринин) түрдүүлүктөрүн пайдалануусунда жатат. Мугалимдин кандайдыр бир аракети же практикалоосу оболу абдан таасирдүү, кызыктуу болсо да анын абдан көп кайталанышы же дайыма окшош мисалдардын келтире берилиши улам таасирин жогото баштайт, ал тургай зериктирме абалга алып келет. Абдан көп түрдүү окутуу стратегияларын колдонгон мугалимдер окуучулардын сабакта зеригүүлөрүнүн гана алдын албастан, окуучулардын сабакка дайыма кызыгуусун жана активдүү болууларын да шарттайт.

Таасирдүү окутуу үчүн мугалимдер класстын алды жагында бир жерде туруп сабак өтүүнүн ордуна мүмкүн болушунча талкуу, суроо берүү сыяктуу окуучулардын сабакка активдүү катышууларын шарттай турган аракеттерди жасашат.

Мугалимдер, башкача айтканда, окуучулар аткарууну кааланган аракеттерин бышыктоо же колдоо методдорунун да түрдүүлөрүн колдонуусу керек. Мугалимдин окуучуларга жылмайып сүйлөө, көз байланышын куруу, аларга физикалык жакындыкта болуу, керек учурда алар менен биргеликте күлүү сыяктуу аракеттери окуучуларды сабакка дагы да кызыктырып, аларды андан да активдүү кылат. Тагыраак айта турган болсок, окуучуларыңыздын кааланган аракеттеринден улам колдоого алышыңыз лаазым. Сөз менен колдоо, мыкты жасалган иштердин макталышы, убакыт же белек берилиши буга мисал боло алат. Кандай гана болбосун дайыма бир гана ыкманын колдонулушу монотондуулукту жаратып, таасирдүүлүгүн жоготкондой эле, дайым бирдей эле бышыктама же сыйлык берилиши да өз таасиринен ажырайт.

Окуучулардын эн жактырган жана өздөрү да анча маани бербестен өрнөк тутунушкандары — мугалимдер; өзгөчө, предметтин мазмунунун оной түшүнүлүшүн камсыз кыла тургандай сабак өткөн мугалимдер. Мугалимдин түшүнүктүүлүгү, теманын жакшы ыраатка келтирилиши, сабактын негиздүү жерлеринен айкалышы жана бышыкталышы, мазмундун белгилүү жана түрдүү мисалдар менен жабдылышы — терең байкоо жана түзөлтүү иштеринин ийгилигине байланыштуу болот.

Сабакты түшүнүктүү уюштуруу — сабактын маңызынын, башкача айтканда мазмунунун окуучулардын түшүнүктөр же пикирлер ортосундагы байланышты жакшы андап — билүүлөрүнө жардам бере тургандай формада сунуштоону талап кылат.

Таасирдүү мугалимдер — сабактын негиздөө жерлерин айкын белгилеген, аларды кайталап түшүндүрүп жана тактайга жазуу менен окуучулардын сабактын маанилүү бөлүктөрүн билүүлөрүнө жана бышыктоолоруна жардам берген мугалимдер. Бул максатта, айрыкча, негиздөө жерлерди бышыктоону камсыз кылуу жана окуучулардын жалпы жыйынтыктарды чыгара билүүлөрү үчүн көмөк көрсөткөн мугалим сабак бою корутунду (резюме) жана кайталоолорду колдонуусу абзел.

Таасирдүү мугалимдер маанилүү пикир жана түшүнүктөрдөн түшүндүрүлүшүн конкреттүү түрдө сөз же мисалдарды жазуу менен, алардын окшоштук жана айырмаларын ортого коюу аркылуу женилдетишет.

Таасирдүү мугалимдер окуучулардын жанылыш же чала үйрөнүүлөрүн абдан тез түзөлтүп жүрүп олтурат. Муну сабак бою суроолор жана практикалык көнүтүүлөр аркылуу, окуучунун үйрөнүүлөрүнө байкоо салуу менен жана окуучулардын чала жана жанылыш үйрөнгөн жактарын өздөрүнүн байкоолоруна шарт түзүү жолу менен ишке ашырат.

Таасирдүү мугалимдер окуучулардын эркин, тартынбастан жардам сурай ала тургандай ачык—айрым, ыңгайлуу класс климатын түзүү менен, суроолор аркылуу дыкат жана туруктуу түрдө окуучунун үйрөнүүлөрүнө байкоо жүргүзөт.

Төмөнкү таблицада сабак манызынын (мазмунунун) сунушталуусу жаатынан таасирдүү мугалимдер катары сыпатталган аракеттер орун алды.

13-таблица: Мазмунду сунуштоо жаатынан таасирдүү мугалим катары сыпат берилген аракеттер

1) Сабактарды пландуу жана ырааттуу калыпта жүзөгө ашырат; 2) Темага жана сабактарга ылайык, түрдүү үйрөтүү стратегияларын колдонот; 3) Сабактарды баскыч — баскыч боюнча өтөт; 4) Мугалим окуучулардын көнүлдөрүн сабактын жаңы же маанилүү жерлерге аларды тактайга жазуу аркылуу бурат жана кайталоо менен сабак учурунда да ылайыгына жараша кайрадан байкоодон өткөрүп, окуучуларды ой жүгүртүүгө түртүү менен алардын өздөрүнө синирүү мүмкүнчүлүгүн жараткан шартты пайда кылуучу басым жасоолорду колдонот;

5) Окутулган түшүнүк же идеяларды чечмелеп түшүндүрөт жана алардын түшүнүктүү болуусу үчүн кошумча мисалдарды пайдаланат.

6) Белгисиз болбогон сөздөрдү сабакта колдонуудан мурда алардын маанисин түшүндүрөт жана предметтер ортосундагы окшоштук жана айырмаларга басым жасайт;

7) Окуучуларга сабактын маңызын түшүнүп же түшүнбөгөндүктөрүн аныктоо үчүн көптөгөн суроолорду берет жана көнүгүүлөрдү жасаттырат;

8) Окуучулардын эмгектенүүлөрүнө дыкат байкоо жүргүзөт;

9) Окуучулардын суроолорду берүүлөрүн стимулдаштырат жана убакыт берет;

10) Окуучулар кайсыл бир теманы түшүнбөй калышканда мугалим ал теманы кайталайт, кошумча мисал же түшүндүрмөлөрдү берет.

3. Практикалоо / көнүктүрүү

Эффективдүү окутуунун эң маанилүү элементтеринин бири – көнүктүрүү. Аларга төмөнкүлөр кирет:

- Окуучунун окуу процессине активдүү катышуусуна шарт түзүү;
- Окуучуга окуудагы (үйрөнүүдөгү) өзүнүн кемчил жана жанылыш жактарын көрүү жана түзөтүү мүмкүнчүлүгүн жаратуу;
- Үйрөнүлгөндөрдүн эске түшүүсүн женидетет;
- Үйрөнүлгөндөрдүн эсте калышын оңойлотуу.

Суроо берүү – эң маанилүү болгон көнүктүрүү / практикалоо ишмердүүлүктөрүнүн бири. Суроо берүү, ошол эле учурда өз ара таасирдешүүчү күчтүү чөйрө жаралып, окуучу окутуунун борбору болуш шарт түзүлөт.

Эффективдүү суроолор окуучулардын маалыматты активдүү түрдө иштетүүсүн жана жооп табуусун талап кылат. Бул абал окуучулардын көңүл буруу концентрациясын арттырат жана ой жүгүртүүлөрүн уюштурууга жардам берет;

Мугалимдерге окуучулардын үйрөнүүлөрүн байкоо жүргүзүүсүнө жана кайра билдирим жасоо багытында көмөк болот;

Кандай суроолор берилиши керек? 14–таблицада эффективдүү суроо берүү менен байланышкан мугалимдин жасашы жана аткарышы керек болгон аракеттер берилди.

14—таблица: Таасирдүү суроо берүү: Мугалимдин жасашы жана аткарышы керек болгон иш-аракеттер

Жасала турган аракеттер	Жасалбай турган аракеттер
1. Максаттарга ылайык суроолорду бериниз жана суроонун ар кыл денгээлдерин жана түрлөрүн колдонуңуз.	1. Жалаң эле төмөн денгээлдеги суроолорду бере бербениз.
2. Сабак процессинин ичинде көптөгөн суроолорду бериниз.	2. Суроолорду сабактын аягында теманын мазмунун кайталоо үчүн колдонбонуз.
3. Суроо бергенден кийин бир аз күтө туруңуз жана жооп берүүсү үчүн окуучуга сүйлөө укугун бериниз.	3. Суроонун дароо аркасынан ойлонууга мүмкүнчүлүк бербестен, окуучунун жооп берүүсүн талап кылбаныз.
4. Бардык окуучуларга суроолорго туура жооп берүүсү үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүңүз.	4. Эң оболу каалоочуларга сөз укугун бериниз.
5. Төмөн денгээлдеги жанылыш жана чала жоопторду толукташын талап кылыңыз.	5. Жанылыш жана чала жоопторду кабыл албаныз, айланып өтүңүз.
6. Суроолорду, өзгөчө, маанилүү болгондорун сабак планына киргизиниз.	6. Сабакта дароо даярдыксыз суроо уюштуруу жөндөмүңүзгө таянып иш кылбаныз.
7. Суроолорунуз ачык, кыска жана өз ордунда болгону жакшы.	7. Узун суроолорду берүүдөн качыңыз же бир эле учурда бирден ашык суроо бербениз.
8. Суроолорду окуучуларды активдүү катыштыруу үчүн бериниз.	8. Суроолорду жаза жана тартипке чакыруу каражаты катары колдонбонуз.
9. Сабактын максат жана корутундусун (резюмесин) суроо түрүндө белгилениз.	9. Суроолорду негизги пункттар үчүн гана колдонуңуз.
10. Сөз менен жасалбаган аракеттер менен берген сурооңуз ортосунда байланыш болсун.	10. Суроо бергениңизде же окуучулар сиздин суроого жооп берген учурда кайдыгер аракет көрсөтпөнүз.

4. Үйрөнүүлөрдү баалоо жана кайра билдирим

Таасирдүү мугалимдер окуучуларына алардын перформанстары жөнүндө дайым маалымат берип турат. Бул, адатта, баалоо жана кайра билдирим жолу менен жасалат. Окуучулардын сабак учурунда же аягында сабактын максаттарынын рамкасындагы аракеттери өлчөнүп (бааланып) кайра билдирим жасалуусу зарыл.

Окуучулардын качан туура, качан жанылыштык кетиргендерин билүүсү алардын жанылыштыктарын оңдоого жана туура

аракеттеринин бышыкталышына жардам берет. Кайра билдирим таасирдүү болушу үчүн төмөнкүлөрдөн аткарылганы ийги:

- Кайра билдирим кеңири болуш керек. Окуучуларга жаңылыш аракеттерин гана айтуу туура аракетти кантип жасоо керектигин көрсөтпөйт.

- Айкын болуш керек. Аракеттердеги каталыктарды аныктаныз жана катанын жөнү жана таасири жөнүндө маалымат билиниз. Бул маалымат окуучулардын өздөрүнүн аракеттерин түзөлтүүгө мүмкүнчүлүк берет.

- Түзөлтүүчү болуш керек. Туура жооптун маанисин түшүндүрүңүз. Эмне үчүн жаңылыш же туура экендиги маалымдалган окуучулар туура жоопко жетишкенге чейин кайра билдирим албаган окуучуларга караганда эффективдүүрөөк үйрөнүшөт;

- Өз үчүрүндө берилиш керек. Туура жоопторду ар бир көнүгүүдөн кийин дароо бериниз.

- Бышыктоочу болуш керек. Туура жоопторду колдоого алыңыз ("сыйлык" бериниз) жана окуучунун туура жооп берүүсүнө стимул бериниз. Аракеттери колдоого алынган окуучунун ошол эле аракетти кайра жасоо ыктымалы аракети колдоого алынбаган окуучуга караганда көбүрөөк. Окуучу туура жооп бергенден кийин "сыйлыкка" арзуусу, өзгөчө, эгер окуучу мурдараак бир ката кетирген болсо андан бетер маанилүү (мисалы, "Бул маселени чече алаарыңды билем" деген сыяктуу колдоо).

Жогорудагы 4 бөлүм жана баскычтарды камтыган үлгү сабак планынын форматы 3 – калыпта берилди.

4 – калып болсо – окуучуларга микроскоп колдонууну үйрөтүү үчүн долбоорлонгон сабак планы. План бир сабактын 4 негизги баскычын камтыйт.

2-калып

Окуучу борбордук пландоо / окутуу / окуу процесси

А	Б	В	
Сабак планы төрт суроого жооп берет	Бул жооптор сабактын пландоо жана окутулушунда 4 баскычка бөлүнөт	Ар бир баскычтын сабак планы жана окуучу борбордук окутуу үчүн белгилүү бөлүмдөрү бар	
<p>1 – суроо: Кайсыл жердебиз?</p> <p>2 – суроо: Кайда баратабыз?</p> <p>3 – суроо: Ал жерге жетүү үчүн эмнелерди жасашыбыз керек?</p>	<p>Даярдык;</p> <p>Иштеп чыгуу (обработать)</p> <p>Практикалоо: (жүзөгө ашыруу)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Бар абал; • Тема; • Максаттар; • Тиешелүү ыкмалар; • Керектүү материалдар; • Мазмун (маныз); • Окутуу стратегиялары; • Сабак мазмуну; • Окуучулар "Эмне үчүнгө?" Таянуу менен 	<ul style="list-style-type: none"> • Маселе, чечим, талап; • "Бүгүн мага үйрөтүлө турган теманы эмне үчүн өйрөнүшүм керек?" • "Шыктандырма процессин" колдонууз; • Methodдор; • Техникалар; • Окуу каражаттары; • Эмне? • Кантип? • Эмне үчүн? • Окутуу методдорунун тандалышында

<p>4 – суроо: Жеткенибизд и кантип билебиз?</p>	<p>Баалоо</p>	<p>"Эмне?" жана "Кантипти?" ишке ашырышат жана колдонушат.</p> <p>көнүлгө ала турган факторлор:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Үйрөнүү кандайча болот? • Эмне үйрөтүлөт? • Окуучулардын аракеттери; • Окутуу аракеттери; • Физикалык тезистер: • Класстын (группанын чоңдугу) <ul style="list-style-type: none"> • Жазуу аркылуу; • Сөз менен; • Практикалоо;
---	---------------	--

Hedges, L.E. Supervising the Beginning Teacher: An Affirming Approach. Danville, Illinois: The Interstate Printers and Publishers, inc., 1989, s. 20.

3-калып

Үлгү сабак планынын форматы

Жумалык тема (юните)..... Тема

Предмет (сабак) Датасы.....

1. Окутууга даярдык:

Максат:

Тапшырма (тапшырмалар "Кайда баратабыз?" аттуу пландын суроосуна жооп бериши керек):

Окуу каражаттары жана башка булактар:

Бар абал: (окуучулар сабактын мазмуну жөнүндө эмнени билишет? Сабактын мазмуну менен байланышкан тажрыйбалар кайсылар?). (Бар абал: "Кайсы жердебиз?" пландоо суроосуна жооп берет).

Окутуу ыкмасы: (мугалим окуучулардын "Бүгүн мага үйрөтүүнү каалаган нерсени эмне үчүн үйрөнүшүм керек?" деген суроого жооп берет. Сабактын пункттарында мугалим окутууну каалаган нерсенин окуучуга эмне үчүн зарыл экендигине ой жүгүртүүгө түрткү бере турган окутуу принциптеринен пайдаланат. Айрыкча мугалим ушул китепте түшүндүрүлгөн "Кээ бир негизги окуп үйрөнүү принциптерин колдонсо да болот".)

2. Сабак берүү (сунуштоо):

Окутуу стратегиялары: *Методдор:

Техникалар;

Окуу каражаттарынын колдонулушу.

(Дискуссиялык топтор, баяндоо, демонстрациялар, инсандык изилдөөлөр, тармактык саякаттар, ишмер адамдар, көрүүгө багытталган "Г" таблицасындагы тыңдалуучу сунуштар, компьютердин жардамы менен үйрөтүлчү окуулар, ролдорду аткаруу, үлгү маселелер, окшош чөйрөлөр, маселе чечүү ж.б. колдонулат.)

Сабактын мазмуну:

◆ Эмне? (максат – тапшырмаларды окутуу үчүн керек болгон мазмун. Мазмун сабагыңызга багытталып даярдалган программдан чыгат).

◆ Эмне үчүн? (Максат – тапшырмалардын дал келиши; реалдуу турмушта колдонууга болоорлугу).

◆ Кантип? (Жаны жөндөм, аракеттердин жана түшүнүктөрдөн кандайча жүзөгө ашырылаары).

Мазмунду окутууга багытталган стратегиялар "максатка жетүү үчүн кандай баскычтардан өтүүбүз керек?" деген пландоо суроосуна жооп берет).

3. Окуучуларга түшүнүктөрдү / принциптерди / жөндөмдөрдү практикалоодо жардам берүү

Окуучулар "эмне үчүн?" суроосуна байланыштуу түрдө "Эмне?" жана "Кантипти?" жүзөгө ашырат же колдонот.

Практикалоо ишмердүүлүктөрү айрыкча "максатка жетүү үчүн кандай баскычтардан өтүшүбүз керек?" деген пландоо суроосуна жооп берүүдө жардамчы болот.

4. Үйрөнүүлөрдү баалоо

Жазуу түрүндөгү сынак, оозеки сынак, байкоо жүргүзүү, практикалык тестирилөө, долбоор, жазуу түрүндөгү рапорттор, перформанс тести ж.б. колдонулушу мүмкүн.

(Окутуу процессинде бул баскыч "максаттарга жетип же жетпегенибизди кантип билебиз?" деген пландоо суроосуна жооп берет).

4–калып

Сабактын үлгү планы

Жумалык план: Жабдуулардын колдонулушу жана тейлениши.

Тема: Микроскоптун колдонулушу

I. Сабакка даярдык

Сабактын жалпы максаты

Микроскопту колдонуу менен берилген мисалга аныктама бериниз. Перформансты баалоодо бардык пункттар кабыл алууга ылайык болушу керек. Пункттар микроскопту алып жүрүүнү, микроскопко айнекти жайгаштырууну, микроскопту тууралоону, берилген мисалга аныктама берүүнү жана операциянын аягында микроскопту көтөрүү үчүн даярдоону жана кайра ордуна коюуну камтыйт.

Тиешелүү окуу каражаттары:

1. Эки же андан көп линзалуу микроскоптор;
2. Даярдалган предметтик айнектер;
3. Микроскоптун схемалык документтери

Абал: Орто билим берүүчү мектептердин окуучуларынан түзүлгөн 25 кишилик класс. Окуучулардан кээ бирөөлөрү мурда микроскопту колдонууну үйрөнүшкөнү менен көпчүлүгү микроскопту колдонуу жаатында аз тажрыйбага ээ.

Окутуунун ыкмасы:

Мугалим окуучуларга:

"Канча окуучу көп линзалуу микроскоп колдонууну билет?"

"Кандай максат менен микроскопту колдонгонсуз?"

"Биологдор микроскоп менен эмне иш кылышат?" суроолорун беришет.

(Окуучунун ыктымалдуу жооптору):

1. Мителердин көбөйүүсүн байкоо үчүн:
 - а. Курт – кумурскалардын терилерин таштоосун байкоо үчүн;
 - б. Конуздардын заңдарынын үлгүлөрүн алуу үчүн;
 - с.

2. Канды текшерүү:

- а. Ак кан клеткаларын саноо;
- б. Кызыл кан клеткаларын саноо;

"Микроскопту дыкат жана туура ыкта колдонуу эмне үчүн маанилүү?"

Окуучулардын ыктымал жооптору:

1. Микроскоптор кымбат жана өтө назик окуу каражаты;
2. Сынышы жана тез иштен чыгышы мүмкүн.
3. Туура колдонбосок үлгү микроскоп айнегинин үстүндө эмне болгонун аныктай албай калабыз.
4.

«Кандайдыр бир зыянга учуратып албоо үчүн микроскопту алып жүрүү жана колдонуу менен байланышкан процедураларды көздөн өткөрөбүз. Ушундай жол менен үлгү предметтик айнекти микроскопко жайгаштырып жана предметтерди аныктай алабыз. Силерге туура процедураларды үйрөтөм. Силерден керектүү болгон процедураларды аягына чейин жеткирүүмө жардамчы болушуңарды суранам. Микроскопту колдонууда байкоонор керек болгон кээ бир маанилүү баскычтарды дептеринерге белгилеп алсаңар болот. Негизги баскычтарды тактайга жазам».

II. Сабак өтүү (сабакты сунуш кылуу)

«Оболу, микроскопту кабинадан алган учурубуздан баштайлы».

Эмне жасалат?

Кандай жасалат?

1) Микроскопту алып, лабораторияга жеткиргиле.	1) Эки колунар менен иштегиле: бир колунар менен микроскоптун сабынан бекем кармагыла. Экинчи колунар менен астынан алып көтөргүлө. Эми микроскоп схемалары менен сабак материалдарынын толук экенин текшерип, жана башка бөлүктөрүнүн да бар экенине көз чаптыралы. (Мугалим анын бөлүктөрүн көрсөтөт, аттарын атайт жана туура аталыштарды окуучулар өздөрүндө бар нускасынын үстүнө жазууларын суранат).
2) Микроскопту иштеткиле.	2) Чаң тоскучун жогору көтөргүлө, шнурун чыгарып розеткага сайгыла жана жарык берчү топчуну (кнопканы) баскыла.
3) Ирик жөнгө салгычтын (грубая регулировка) бураманын толук буралганын текшергиле.	3) Ирик жөнгө салгычтын (грубая регулировка) бурамасын сабынан ылдыйга карай бурагыла.
4) Ленстин оң жак ылдыйдагы предметтин үстүндө туруусуна байкоо салгыла.	4) Уячаны айлантып, керектүү абалга келтиргиле.
5) Микроскоп айнегин предметтин таблосуна жайгаштыргыла.	5) Микроскоп айнегин үлгүлөр жайгашкан столдорго ишенимдүү жайгаштыргыла.
	6) Көз линзасынан кароо менен ирик жөнгө

6) Керектүү нокотко (точкага) багыттагыла.	салуу бурамасын стволду жогору көтөрө тургандай кылып бурагыла. Майин жөнгө салгычтын (тонкая регулировка) бурамасын даана көрсөткөнгө чейин жөнгө салгыла.
7) Жарыкты жөнгө салгыла.	7) Диафрагманы керектүү жарык денгээлине алып келгиле. (Үлгү пленка жука болсо аз, калың болсо көбүрөөк жарык берүү керек).
8) Дагы бир аз жогору көтөргүлө.	8) Уячаны эң жогорку чоңойтуу даражасына жеткиргиле жана ошол жерде токтоткула. Керек болсо майин жөнгө салгычтын бурамасын көрүнүштө жарыгыраак кыла тургандай бурагыла. (*). Жогорку чоңойтуу даражасында кайрадан регулировка кылуу үчүн ирик жөнгө салгычтын бурамасын эми бурабагыла. Калың үлгүлөргө (пленкаларга) ток кубатын көбүрөөк беребиз.
9) (Микроскопту көтөрбөгүлө).	9) Уячаны айландырып керектүү абалга келтиргиле.
10) Объектив таблосун ылдыйга толук түшүргүлө.	10) Ирик жөнгө салма бурамасын ылдыйга карай бурагыла.
11) Микроскопту жабыңыз.	11) Жарыгын өчүргүлө, шируун чыгаргыла жана орогула. Чан тоскучун кайра ордуна жайгаштыргыла.
12) Микроскопту кабинага кайра жеткиргиле.	12) Эки колдоп иштегиле: бир колунар менен микроскоптун сабынан бекем кармагыла да, экинчи колунар менен ылдыйдан жөлөй көтөргүлө.

III. Окуучуларга түшүнүктөрдү, принциптерди жөндөмдөрдү практикалоодо жардам берүү

Принциптерди группаларга бөлүп алуу менен ар бир окуучуга эң аз болгондо бирден предметтик айнектер үйрөнүүгө берилет. Ар бир окуучу өздөрү көргөндөрүн түрдүү чондуктарда чийишет. Окуучуларга үйрөнүү үчүн чач, кан, мите же башка түрдүү кан тамырларынын үлгүлөрүн ичине алган башка микроскоп айнектери да берилет.

IV. Окуучуларды баалоо

Окуучулардын үлгүлөрдөн алынган чиймелери жыйналып алынып бааландырылат. Микроскопту алып жүрүү жана колдонуу темасында да бир сынак өткөрүлөт.

Микроскопту колдонуу**Төмөнкү суроолорго кыскача жооп берүүнөрдө суранам**

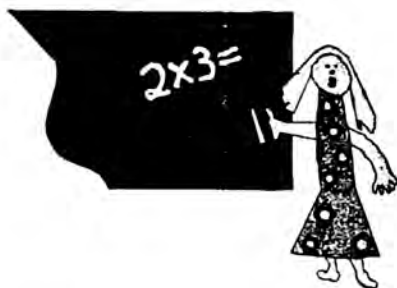
1. Микроскопту ылайыктуу түрдө кантип алып жүрөбүз?
2. Көрүү үчүн эки абалдын кайсынысында көбүрөөк жарыкка муктаждык бар?
3. Үлгү көрсөтүлгөндө кайсы объектив колдонулат?
4. Көргөзүүдөн мурда жана кийин предметтин таблосу кайсы жерде болууга тийиш?
5. Кабинага коюудан мурда микроскобунар кайсы объективдин үстүндө болушу керек?
6. Жарык берүүнү жөнгө салуу үчүн микроскоптун кайсы бөлүгүн айлантуу керек?
7. Маин жөнгө салгычтын бурамасын качан колдонобуз?
8. Эки абалдын кайсынысында иретке жөнгө салгыч бурамасын колдонобуз?
9. Предметтик айнекти предметтин таблосуна ишенимдүү калыпта жайгаштыруу үчүн керек болгон операциялар кайсылар?
10. Складга коюу учурунда микроскопторду сактоо үчүн керектүү операциялар кайсылар?

ТОГУЗУНЧУ БӨЛҮМ

ОКУУЧУНУН БИЛИМИН КАНТИП БААЛАШЫМ КЕРЕК?

"Сиз бир нерсени көргөндө эмне үчүн деп сураарсыз. Андай болсо мен реалдуу эмес нерсе—түш да бар болгон соң, а бул эмне үчүн болбосун деп айткым келет".

Георг Бернард Шоу

Өлчөө деген эмне?

Өлчөө — билим берүү натыйжаларын баалоо максатында маалыматтардын топтолушун жана изилденишин камтыган процесс, ал айрыкча билим берүүнүн кандай өнүктүрүлүшүн аныктоо максатында жасалат. Билим берүү натыйжаларынын өлчөнүшү мектеп, программа, класс жана окуучу ийгилиги менен байланыштуу болушу да мүмкүн. Окуучуга байланышкан натыйжалар — окуучулар алышкан билимдеринин натыйжасында пайда болуучу билим, жөндүм жана позициялар.

Окуучулардын үйрөнүүлөрүнү багытталган жаны чен — өлчөмдөр баалоо багытында жаны ыкмаларды пайда кылды. Салттуу, көптөн бери тандалып келинген тесттер ан — сезимдүү түрдө үйрөнүүнүн өлчөнүүсүндө жетишсиз болуп калууда.

Өлчөө ыкмаларынын сапатын арттыруу максатында көңүлгө алына турган негизги принциптер төмөнкүлөр:

- Өлчөө — максаттуу түрдө болушу лаазым;

- Өлчөөдө маалыматтын эске түшүрүлүүсүнө караганда практикаланышы жана колдонушуна көбүрөөк маани берилиши абзел;
- Өлчөө – окуучулардын үйрөнүүлөрүнүн натыйжалары менен бирге үйрөнүү процессине да маани берилишин талап кылат.
- Баалоо – жөндөм, талант жана шыкка багытталган өлчөө жана стандарттарга таянышы керек;
- Өлчөөнү изилдөө жана окуучунун өнүгүүсүнө стимул берген чөйрөдө жасалганы жакшы;
- Өлчөө – бардык окуучулардын процесске активдүү катышуусун камсыз кылуусу тийиш;
- Баалоо – натыйжаларга багытталышы керек;
- Өлчөө – индивидуалдык перформанска болгондой эле группалык перформанска да шарт түзгөнү ийги;
- Өлчөө – экономикалуу болуусу абзел;

Өлчөөнүн максаттары эмнелер?

Өлчөө процессинин пландоосунда көпчүлүк учурда маани берилбей келе жаткан нерсе – өлчөөнүн жүргүзүлгөн (жасалган) максатынын ачык түрдө аныкталбай калышында. Б.а. өлчөө натыйжалары аркылуу эмнеге жетишүүнү пландайбыз? ..

Мугалим катары биз өлчөө натыйжаларын эң аз дегенде эки маанилүү максатта колдоноорубузга ынанышыбыз керек. Биринчиси, окуучулардын жетишкен маалымат жана жөндөм денгээлин аныктоо; экинчиси, окуучулардын бул маалымат жана жөндөмдөргө кантип жетишкендигин, эгер жетише албаган болсо, мунун себептерин аныктоо.

1. Окуучулар жаатынан алганда мааниси

Өлчөөнүн эң негизги максаттарынын бири үйрөнүүгө жана жөндүм өнүгүүсүнө стимул берүү. Өлчөө окуучунун үйрөнөөсүн мотивациялайт жана индивидуалдык илгерилөөсүнө багытталган бир ченди түзөт. Ийгиликти арттыруунун эң маанилүү жолдорунун бири – окуучуларга алардан эмне күтүлгөндүгүн мүмкүн болушунча ачык түшүндүрүү. Мындай айкын үмүт (перформанс ченемдери) мыкты өлчөөнүн (баалоонун) маңызын түзөт;

2. Мугалимдер жаатынан алганда мааниси

Өлчөө мугалимдерге өздөрү беришкен билимдин жакшы жана жаман тараптарынын аныкталышында маанилүү маалыматтарды берет. Кайсы окуу методдор, каражаттар, стратегиялар окууда таасирлүү

болду? Өлчөө ошол эле учурда окуучу жөнүндө да олуттуу маалыматты да ортого коет. Кайсыл окуучулар үмүт кылынган маалымат жана жөндөмдүргө жете алышты? Окуучулардын үйрөнүүсүндө кыйынчылык тарткан маалымат жана жөндөмдөр кайсылар?

3. Жетекчилер жаатынан алганда мааниси

Жетекчилер үчүн өлчөө натыйжалары чечим чыгаруу жаатында маанилүү маалыматтарга ээ кылат. Булактын анализи, физикалык кубаттуулук, персоналдык өнүгүү жана окуу багыттарына багытталган чечимдер өлчөө жана баалоо натыйжаларына байланыштуу чыгарылат.

4. Иш берүүчүлөр жаатынан алганда мааниси

Жумуш берүүчүлөр билим берүү системасында маанилүү роль ойношууда. Өлчөө окуучулардын жетишүүсү керек болгон стандарттарды да өлчөйт. Бул стандарттар иш дүйнөсү, өнөр жай жана жумушчу күчү менен байланыштуу түрдө өнүктүрүлөт. Өлчөө натыйжалары иш берүүчүлөргө окуучулардын (студенттердин) кааланган натыйжаларга ээ болуп же болушпагандыгын көрсөтөт.

Жакшы суроо берүүнүн жолдору

1. Ойлонууга убакыт бериниз

- Эң азы 3 секунд күтүңүз;
- Керек болсо ичинизден сананыз;

2. "Башка сурооңуз барбы?" же "Баарынар түшүндүрөбү?" деген суроолорду берүүдөн качыңыз.

- Мунун ордуна "түшүндүрүү керек болгон жерлери барбы?" сыяктуу суроо бериниз;
- Түшүнүүнү контролдоо үчүн активдүү катышуу методдорун колдонуңуз;

3. Жогорку денгээлдеги суроолордо окуучунун жоопторуна шектенүү (предварительное умозаключение, предрассуждение) аракеттерди көрсөтпөңүз.

- Көбүрөөк катышуу менен натыйжаланат;
- Жалган баалуулуктардан арылат;

4. Суроолорду окуучунун атынан багыттаңыз.

- Бардык окуучулардын кызыгуу денгээлин арттырат;
- Кааланган багытта жакшы катышуу менен натыйжаланат;

5. Өз суроолорунузга өзүнүз жооп бербениз.

- Ынгайсыз абалды пайда кылат;
- Көмүскө (б.а. ой жүгүртүү аркылуу) катышууга залал келтирет;

6. Окуучу жоопторун кайталоо сыяктуу нерселерден качыңыз

- Эффективдүү тыңдоо жөндөмдөрүнө залал келтирет;
- Керек болсо, окуучудан жоопту кайталоосун сураныңыз;

Үйрөнүүдөгү окуучу аракеттерин кантип баалайм?

1. Илимий үйрөнүүлөрдүн бааланышы

• Билимдик үйрөнүүлөр принциптер, түшүнүктөр жана маселе чечүү үчүн керек болгон жалпылоолор сыяктуу белгилүү маалымат бирдигин талап кылган аракеттерди ичине алат;

• Билимдик тармактагы үйрөнүүнүн бааланышына багытталган тесттик суроолордун өнүктүрүлүшү төмөнкү 5 жөнөкөй баскычтардын колдонулушун ичине алат:

1. Өлчөнө турган окуу максаттарын аныктаңыз жана аларды тизмелениз;

2. Керек учурда өлчөнө турган аракеттерди аныктоо үчүн тиешелүү сабак пландарын жана окуу материалдарын изилдениз;

3. Канча суроонун даярдалгандыгын аныктаныз. Бир сынак (экзамен) үчүн даярдала турган суроолордун саны сынакка байланышкан окуу максаттарынын саны (количество), татаалдыгы жана маанисине ылайык белгиленет;

4. Сынак суроолорунун түрлөрүн танданыз: туура – жанылыш;

5. Көптөн бирди тандоо, сыңдоо, кыска жооптуу же жазуу жүзүндө сынак. Окуучулардын суроолорго жооп берүү мөөнөтү, жоопторду изилдөө, пландоо жана белги коюу үчүн керектүү убакыт, өлчөө чөйрөсү жана туура жоопту болжой алуу мүмкүнчүлүгү сыяктуу факторлор көңүлгө алынышы керек. Эң мыкты сынак суроо форматына чечим чыгарылгандан кийин кааланган аракеттерди өлчөй турган сапаттуу суроолорду жазуу баскычы келет. Суроолордун даярдалышында бир топ маселелерге көңүл бурулушу абзел.

Бул маселелер тесттин түрүн негиз алуу менен төмөндө кыскача берилди.

Классикалык тестирлөө

1. Суроону окуучу жакшы түшүнбөй турган татаал жана узун кылып даярдабаныз.

2. Суроолорду "эмне үчүн?" "кантип?" "кайсы натыйжалар?" "кайсы себептер?" сыяктуу суроолор менен чектениз. Мындай сөздөр бериле турган жоопторду чектейт жана суроонун кандай максатты көздөгөнүн ачыгыраак абалга келтирет. Суроодо "талкууланыз", "түшүндүрмө бериниз" жана "негизги жерлерин аныктаныз" сыяктуу сөздөрдү колдонуудан качыңыз. Анткени, мындай сөздөр абдан узун, керексиз же байланышсыз жооптордун берилишине себеп болот.

3. Суроону түзгөн учурда, максатты билдирген сүйлөмдөрдө колдонулган этиштердин уңгуларын колдонуңуз. Окуучуну белгилүү бир тема, ой – пикир же түшүнүктөрдү салыштырууга, сыңдоого, себебин түшүндүрүп берүүгө, айырмачылыктарын баалоого багыттаныз.

4. Тандоого ылайыкташтырылган суроо бербениз. Бири биринен айырмаланган суроолорго жооп берген окуучуларды бири – бири менен чаташтыруу же коюлган бааларга ылайык окуучунун ийгилиги жөнүндө пикирге келүүгө болбойт. Айрыкча, окуулар мыкты жооп бере ала тургандыктарына ынанышкан суроолордун тандалышында жанылыш чечимге келиштери мүмкүн.

Көп жооптун ичинен бирин тандоо тести

1. Төрт же беш варианттуу жооп даярданыз (башталгыч билим берүүнүн денгээли үчүн 3 вариант жетиштүү). Тандалуучу варианттардын аз болушу тесттин денгээлин түшүрөт. Ал эми варианттардын көптүгү даярдоону оорлотот.

2. Туура жооптон башка варианттагы жооптор билбеген окуучуну адаштыра тургандай сапатта болгону ийги. Бардык жооптор суроо өтүлгөн материалдарга багытталып, бир эле тема менен байланышкан түрдө болушу абзел. Жанылтуучу жооптор ачык – айрым формада, туура эмес же тема менен байланышы жок болбошу керек.

3. Жооптордо кайталануулардан качыңыз. Бардык жооптордун альтернативаларында окшош сөздөрдүн сакталышы сынак жообунун оной түшүнүлүшүн камсыз кылат, бирок ар бир жоопто кайталанган сөздөр суроонун негизи менен байланыштуу болушу да зарыл.

4. Тандалуучу жооптор бирин – бири камтыбаш керек. Бирин бири камтыган жооптор болсо байкабастан эки же андан көп сандагы туура жоопту берген болосуз. Мисалы, бир суроодо төмөнкү эки жооп бар деп эсептейли: "а) 20% дан жогору" жана "б) 25% дан төмөн". Мындай

болгондо, эгер "а)" варианты туура болсо, "б)" варианты да туура маанисине келип калат.

5. Туура жооп варианттары белгилүү бир системаны түзүшү керек жана туура жооптор башка варианттардын арасында айырмасыз жайгаштырылышы абзел.

6. Суроолордо туура жоопко ишаарат боло тургандай сөздөрдү колдонуудан качыңыз.

7. Бир суроонун негизинде орун алган маалыматтар башка бир суроонун жообун камсыз кыла турган ишаараттарды камтыбаш керек.

8. Варианттар мүмкүн болушунча бирдей уздукта болушу абзел.

9. Уңгусу жетишсиз сүйлөм болгон суроолордо суроонун уңгусу (өзөгү) менен варианттар бириктирилгенде түшүнүктүү жана толук бир сүйлөм жаралышы шарт.

10. Варианттар кыска жана түшүнүктүү болушу абзел.

11. Эгер варианттар түшүнүктөрдү камтыган болсо, ал түшүнүктөрдү алфавиттик катар менен бериниз.

12. Варианттарда сандар, даталар жана чен – өлчөм бирдиктери кичинеден чоңго же чоңдон кичинеге карай тизмектелгени жакшы.

13. Баш тамгалардын туура колдонулушуна маани бериниз. Суроолуу сүйлөмдөн биринчи сөзүн дайым баш тамга менен жазыңыз. Уңгусу жетишсиз сүйлөм бар болгон суроолордо жооптун альтернативалары дайыма кичине тамга менен башталууга тийиш.

14. "Жогорудагылардын баарын", "эч бирин", "кайсы бирин" же "а) б) жана в)" сыяктуу жооптук альтернативаларга орун бербениз.

15. Суроого кандайча жооп берилээри жөнүндө сунуш жана мисал бериниз.

Туура – ката (жанылыш) суроолуу тест

1. Жарым – жартылай туура же жанылыш болгон суроолорду колдонбонуз.

2. Тест берилишинде эки терс маанидеги сөздө колдонуудан качыңыз.

3. Суроолорунузду окуучулар оңой түшүнө турган стилде даярданыз.

4. Дайым, негизинен, баары, эч бири сыяктуу белгилөө жалпылагычтарды колдонбонуз.

5. Суроо же сөздөр жалгыз бир ойду камтыш керек.

6. Суроолордун жарымына жакыны туура, жарымы жанылыш болбошуна көңүл бурунуз.

7. Жооптордо бир система түзүлүшүнө көңүл бөлүнүз (мисалы, алгачкы 3 суроо туура, андан кийинки 3 суроо жанылыш сыяктуу).

8. Бир суроодо башка суроонун жообун ичине алган ишаараттардын болбошуна көңүл бурунуз.

9. Суроолорунузду бир гана жооп бериле тургандай түрдө жазыңыз.

10. Узун жана татаал сөздөрдү колдонбонуз.

11. Түздөн – түз окуу китептеринен цитаталарды келтирбениз.

12. Ката шансын жоюу үчүн түзөлтүү формуласын колдонуңуз (B = бал, T = туура, Ж = жанылыш).

Жыйынтыктоочу тесттер

1. Түздөн – түз окуу китептеринен цитаталарды келтирбениз. Мындай практика окуучуну жаттоо ыкмасына түртөт.

2. Сап, боштук бөлүгү жалгыз бир жооп жазыла тургандай болуш керек. Толтурулушу керек болгон боштуктар бир сөз эмес, бир сөз түркүмү, же сүйлөмдүн жазылышын талап кылуусу зарыл. Бул өлчөөнүн ылайыктуулугун арттырат.

3. Бардык боштуктарды бирдей узундукта калтырыңыз жана ал боштуктардын ичине жооп кенен – кесери жазыла тургандай узундукта болушуна көңүл бурунуз. Түрдүү узундуктагы боштуктар туура жооптор үчүн ишаарат болушу мүмкүн.

4. Бир суроодо башка суроонун жообун ичине алган ишаараттардын болбошуна көңүл бурунуз.

5. Боштукту сөз түркүмүнөн аягына же аягына жакын жерге жайгаштырыңыз, бул окуунун убактысын азайтат (сөз түркүмүнөн бир эле жолу окулушу жетээрлик болушу үчүн) жана бал коюу жеңилдигин камсыз кылат.

Теңдештирме тесттер

1. Теңдештирме суроолору жана жооптору 5 тен 10 го чейинки сап ортосунда болуш керек. Саптардын санынын 5 тен аз болушу божомол жолу менен туура жоопту табуу ыктымалын арттырат; 10 дон ашык болушу суроо жана жооп саптарын теңдештирүүнү оорлотот.

2. Теңдештирүү группасында орун алган суроо же жооптор бир эле тема менен байланыштуу болушу абзел.

3. Ысымдарды алфавиттик катарда, дата жана цифраларды чондугуна ылайык бериниз.

4. Жооп устунчасындагы (колонкасындагы) сөз түркүмдөрү суроолордон да көбүрөөк болушу керек. Бул окуучулардын электен өткөрүү жолу менен суроонун туура жообун табуу ыктымалын азайтат.

5. Суроо жана жооп устунчасын бир эле бетте катар бериңиз.

6. Жооптордун тандала турган варианттарынын устунчадагы саптарды белгилүү үчүн чоң тамгаларды колдонуңуз.

7. Чийме же формалардын таза, туура жана суроолуу сүйлөмдөр устунчада болушуна көңүл буруңуз.

2. Окуучулардын психокыймыл (психомотор) жагынан бааланышы

- Көптөгөн кесиптик жөндөмдөр белгилүү физикалык ишмердүүлүктөрдө жасай билүү маанисин берген психокыймыл аракеттерди ичине алат.

- Билимдик жөндөмдөрдү өлчөгөн сынактарга каршы психокыймылдык жөндөмдөргө таянган сынактар окуучулардын бир нерсени жасай билүү иштемин (навык) өлчөйт. Ошондуктан психокыймыл аракеттерди көз менен өлчөөгө мүмкүн. Сынакта окуучулардан бир иш же операцияны жасоосу талап кылынат (кардондон кубик жасоо, флейта, орган ойноо ж.б.) жана жасалган иш же операция мурда белгиленген кээ бир стандарттарга ылайык бааландырылат.

- Психокыймыл аракеттеринин өлчөнүшүндө "перформанс тесттери" колдонулат.

Перформанс тесттеринин даярдалышы

1. Эмнени өлчөөнү каалаганыңызды – процессти, өнүмдү же экөөнүн тең маанилүүлүгүн аныктаңыз. Процесс окуучунун жөндөмдө, ишти, операцияны кандай жасаганы менен байланыштуу. Үнөм болсо – акыркы натыйжа. Жөндөмдүн кайсынысына ылайык бааландыра турганыңыз жөнүндө толук чечимге келиңиз.

2. Перформанс критерийлерин аныктаңыз. Перформанс тесттеринин эн маанилүү нокоту (точкасы) – жөндөмдүүлүктүн бааландырылышында колдонулган чен-өлчөмдөр саналат. Көпчүлүк учурда окуу максаттарынын стандарттык элементтери перформанс критерийлери катары колдонулат.

Эгер процесс маанилүү болсо, ар бир операция же операциянын критерийлери аныкталышы керек. Эгер өнүм маанилүү болсо критерий

катары "жаратылган" өнүмдү талап кылынган сапаттар (чендер, формалар, түстөр, ж.б.) белгилениш керек.

3. Перформанс критерийлеринин же сынак суроолорунун кандай балл менен өлчөнөөрүн аныктап алыңыз. Психокыймылдык аракеттердин өлчөнүүсүндө популярдуу эки каражат колдонулат: 1) Контролдук баракчалары жана 2) даражалoo өлчөгүчтөрү. Контролдук баракчалар – көз менен байкала турган аракеттердин бар же жок экендигин "ооба/ жок", "кабыл алынат/кабыл алынбайт", "жетиштүү/жетишсиз" же болбосо "өтөт/калат" варианттары менен белгилүү үчүн колдонулат. Даражалoo өлчөгүчтөр болсо көз менен байкала турган аракеттердин толук жетишээрлик даражасын аныктоо үчүн колдонулат.

Өнүмдө (продукцияны) "ооба" же "жок" өңдүү категориялардын бирине туура келе тургандай баалоо кыйын болгондуктан контролдук барактар адатта процессги өлчөө үчүн, даражалoo өлчөгүчтөрү болсо өнүмдө өлчөө үчүн колдонулат.

4. Эң төмөнкү "өтүүчү" баллды белгилениз. Перформанс тесттеринде жөндөмдөрдүн кабыл алынып – алынбай тургандыгы боюнча чечимге келүү үчүн керектүү балды аныктоо көпчүлүк мугалимдер үчүн кыйын. Муну оңойлоштуруу жодорунун бири – маанилүү процесс же өнүм менен байланыштуу гана материалдарды баалоо. Эгер бардык материалдар маанилүү болсо окуучу ар бир перформанс критерийлеринен ийгиликтүү өтүшү керек.

5. Тестти даярданыз. Перформанс тестинин даярдалышы 3 бөлүктөн турат: 1) даярдык 2) окуучуга бериле турган багыттамалар 3) баа коюу;

Даярдоо бөлүмү сынактын кайсы жерде иш жүзүнө ашырыла тургандыгынын аныктамасын, мугалим тарабынан жасалышы керек болгон даярдыктардын белгиленишин же керектүү материал жана инструменттердин тизмесин ичине алат.

Окуучуга бериле турган багыттамалар эмне жасалышы керек экендигин, кайсы материалдардын, машиналардын жана шаймандардын (инструменттердин) колдонулушу керектигин, тесттин кантип бааландырыларынын кыскача түшүндүрмөсүн жана мезгилдик чектөөнүн бар же жок экени жөнүндө маалыматтарды камтыйт.

Бааландыруу бөлүмү окуучулардын эмгегинин контролдоушунда колдонула турган перформанс критерийлерин ичине камтыйт. Критерийлердин баары өткөн чакты колдонуу менен түшүндүрүлүшү керек.

6. Тестти эксперименттен өткөрүнүз. Тестти окуучуларды бааландыруу үчүн колдонуудан мурун бир кесиптешиниз менен бир канча окуучу үстүндө эксперимент жүргүзүңүз. Тестиниздин түшүнүксүз, жеткиликтүү айтылбаган же түрдүү талдоолорго боло турган материалдардын бар же жок экендигин көздөн өткөрүнүз. Тест материалдарынын ачык, түшүнүктүү жана байкалаарлык болуусу маанилүү.

7. Тестти практикаңыз / жүзөгө ашырыңыз. Иш чөйрөсүн даярдоо менен, окуучулар тестти бүтүрө алуулары үчүн керектүү болгон бардык окуу каражаттары менен камсыз кылыңыз жана мөөнөтүн так белгилениз. Багыттагаларды эске алуу менен ишти жасоо маселесин да эскертиниз. Окуучулардын тиешелүү перформанс жөнүндөгү талаш-тартыштарына жана суроо берүүлөрүнө уруксат бериниз. Кандайдыр бир жанылыш же чала түшүнүк бар болсо учурунда түзөлтүңүз.

Окуучуларга эмне жасоо керек экендигин жана сынак учурунда эмнелерге көңүл буруу зарылдыгын түшүндүрүңүз.

Тестирлөө маалында багыттагаларды ачык түшүндүрүүдөн сырткары окуучуларга жардам бербениз.

Сынак аягында окуучулардын суроо берүүлөрүнө жана өз тажрыйбалары жөнүндө талкуулоого мүмкүнчүлүк бериниз. Окуучуларга керектүү кайра билдиримдерди жасаныз.

3. Сезим-туйгу аркылуу үйрөнүүнүн бааланышы

- Сезимдик аракеттер инсандын өз милдетин аткарууда ийгиликке жетүүсү үчүн керектүү позицияларды жана баалуулуктарды камтыйт. Бул турум (позиция) жана баалуулуктар инсандын өз ишинде ийгиликке жетүүсү үчүн керектүү туруктуулук, тактык, каалоо, сергектик жана оптимисттик сыяктуу аракеттерди ичине алат.

- Сезимдик тармакта окуучунун башка адамдарга карата болгон пикири же окуяларга карата болгон позициясы, сезими же сезимталдуулук көргөзүү үчүн керек болгон перформансы өлчөнөт.

- Башка адамдарга болгон окуучулардын сезимдик аракеттерин (мисалы, башкалар менен бирге иштөөдөн ырахат албагандыгын) түздөн-түз байкоого болбойт. Сезимий тармактын максаттары үчүн тест материалдары негизинен же окуучунун тандоолорунун аныкталышын талап кылат же буга окутуучу окуучунун аракеттерин көзөмөлдөө менен байкап жана бул көздөөгө таянуу менен окуучунун манерасы жана турумдары (позициялары) жөнүндө кандайдыр бир пикирге келет. Маселен, окуучулар 3 бөлүк абалда өз каалоосу менен досторуна жардам беришсе, муталим мындан окуучунун башкаларына

жардам берүүсүнөн ырахат алды деген тыянакка келиши мүмкүн. Бул белгиленген же көздөлгөн аракеттерден улам инсандын турумдары жөнүндө пикири жаралышы мүмкүн.

Сезимий аракеттердин өлчөнүшүнү багытталган ишараттар:

1. Кааланган аракеттер менен байланышкан критерийлерди даярданыз жана өнүктүрүңүз. Окуучулар класстарда, лабораторияларда жана башка жагдайлар менен байланышкан аракет критерийлерин билүүсү зарыл. Бул маалымат окуучунун ырааттуу ийгиликке жетүүсү үчүн зарыл элементтердин бири.

2. Окутуунун максат—тапшырмаларында аныкталгандай турум, кызыгуу же манераны көргөзө турган аракеттерди аныктаныз. Максат тапшырмадагы "жашыруун" (көрүнбөгөн, байкоого оной болбогон) аракеттерге далил боло турган ачык (көздөгө жана өлчөөгө мүмкүн болгон) аракеттерди белгилениз.

3. Эгер көздөө жүргүзсөңүз кайсы бир көздөө процессинде көңүлүңүздө бир же эки белгилүү аракет үстүнө орнотуңуз.

4. Көздөө үчүн бир чен тандап алыңыз жана өнүктүрүңүз. Чен — өлчөм, бирок, белгилүү бир аракеттин далили катары кааланган маалыматтарды жыйноого багытталып долбоорлонушу керек.

5. Кимдин, качан байкоого алынаарын аныктап алыңыз.

6. Мүмкүн болушунча көп көзөмөл жүргүзүү менен аракеттердеги өзгөрүүлөрдү көздөн кечириниз.

Сезимдик аракеттерди өлчөө методдору

Каттоо (регистрация): Каттоо — окуучу перформансынын бааландырылышына багытталган системалуу далил топтоо каражаты. Мисалы сабакка катышууну каттоо окуучулардын кызыгуу, турум же баалуулуктары негизделген түрдө бааландырылышын камсыз кылат.

Жазылуу түрүндө алынган кыска каттоолор — мугалимдер тарабынан көздөгө алынган жана катталган окуучу аракеттеринин кыйыр түрдө өлчөнүүсүн камсыз кылат.

Мугалим көздүүлөрү: Окуучуларыңызды түздөн—түз көзөмөлгө алуунун кажаты жок, сизге окучуларыңыздын башка адамдар менен болгон социалдык аракеттери, маселе чечүү жөндөмдөрү жана эмгектенүү адаттары бааландырууңузга жардам берет. Көзөмөлгө алуу — окуучулардын индивидуалдык жана группалык түрдө баалоодо жана өлчөөдө колдоно турган бир техника. Байкоолор даражалао өлчөмдөрү

жана контролдук баракчаларды даярдоо менен жүргүзүлөт. Төмөндө ошондой байкоо формаларынын бир үлгүсү берилди:

Окуучуну баалоо формасы (бланкасы)

Окуучунун аты – жөнү..... Датасы.....

1. Жоопкерчилик (ырааттуулук, үзгүлтүксүздүк, тактык)

Дайыма контрол донушу керек	Кээде көзөмөлдөнүш ү керек	Адатта ишенсе болот	Сейрек контролдонушу керек	Кыйла ишенимдүү					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

2. Шыктануучулук (эмгекчилдик, ишине кызыгуучулук)

Жалкоо Кайдыгер	Эскертилиши керек	Шыктануучулугу у жетишээрлик	Шыктануучулугу кыйла жакшы	Шыктануучулугу абдан мыкты					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

3. Инсандык сапаты (адептүү, баамчыл, мамилечил)

Орой	Кайдыгер	Жарым – жартылай жетишерлик	Сылык	Өзгөчө					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

4. Ишенимдүүлүк (Окуу каражаттарынын колдонушу жана аракетчилдиги)

Коопсуздук эрежелерине эч карабайт	Коопсуздук эрежелерине көпчүлүк учурларда карабайт	Коопсуздук эрежелерине негизинен карайт	Коопсуздук каражаттарына көпчүлүк учурларда карайт	Абдан этият					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

5. Жумуштун сапаты (Чынчылдык, тазалык, этияттуулук)

Абдан жаман	Маани бербейт	Шарттарды аткарат	Кыйла түзөк	Өзгөчө мыкты					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

6. Жумуштун саны (Өндүрүмдүүлүгү, иштөө ылдамдыгы)

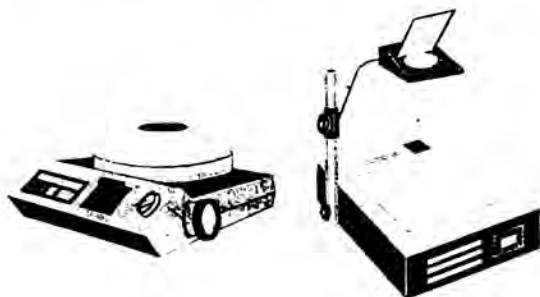
Абдан жай	Жетиштүү эмес	Орто	Ылдам	Абдан өндүрүмдүү					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Индивидуалдык маалыматтар жана башка адамдардын көз караштары: Сезимдик тармак – өлчөө процессинде окуучунун активдүү катышуусуна ылайык изилдөө тармагы. Окуучулардын өздөрүнүн жасашкан инвентарлары жана турум – чендери (позициялык өлчөмдөрү) кээде инсандык актыларга үлгү болушу мүмкүн. Кээ бир

абалдарда болсо окуучулардын сезимдик аракеттери жөнүндө курбуларынын көз караштарын билүү муктаждыгы пайда болот.

ОНУНЧУ БӨЛҮМ

КӨРСӨТМӨЛҮҮ—УГУЗМА ОКУУ МАТЕРИАЛДАРЫН КАНТИП ТАСИРДҮҮ КОЛДОНО АЛАМ?

«Төбөкөз» прожекторлору

Төбөкөз (пластикалык баракка жазылган жазууларды чагылдырып берүүчү аппарат) прожекторлору текст, чийме, график жана сүрөт сыяктуу (ацетат ж.б.) мурда жазылып даярдалган, тунук материалдын үстүнө түстүү же ак—кара түстө жазылган маалыматтардын чонойтулуп, экранга чагылдырылышы үчүн же сабак учурунда дароо үстүнө жазылып, чийме түшүрүлүп жана керек учурда кайра өчүрүлүп, тунук жазуу тактайы ордуна колдонулган көп тармактуу окуу каражаты. Төбөкөз прожекторунун маанилүү, пайдалуу жактарынын бири — мугалим бул каражатты колдонгон кезде классты карангылатуу керек болбогондуктан, окуучуларды байкоо менен сабак өтүү мүмкүнчүлүгүн бергендигинде. Мындай абал окуучуларга жазып алууну оңойлотот; мугалимге сабак учурунда окуучуларды байкап турууга окуучулар менен көз контагын түзүүгө, суроо берүү жолу менен түздөн—түз таасирдешүүнү жүргүзүүгө, окуучуларды жана сабактын жүрүшүн контролдоого мүмкүнчүлүк берет.

Төбөкөздөн тунук барактарын (сайдамдарды) даярдоо

•Прожектордун үстүнө пластикалык барак (мындан ары "сайдам" деп атайбыз) жайгашкан аянтча адатта 25x25 см—ге жакын; төбөкөз сайдамдарынын стандарты болсо 21x29 см. өлчөмүндө болот. Бул өлчөм сайдамдар жарык берилген аянтчаны толук жаба албаганын түшүндүрөт; 4 см.га жакын бош калган жер, өзгөчө түстүү сайдамдар

сайдамдар жарык берилген аянтчаны толук жаба албаганын түшүндүрөт; 4 см.га жакын бош калган жер, өзгөчө түстүү сайдамдар колдонулган кезде, экранда окуучулардын көңүлүн алагды кыла турган кенен жарык тилкесинин калышына себеп болот. Бул маселени сайдамдардын рамкаланышы менен чечүүгө мүмкүн. Анан да сабакка тиешелүү кээ бир маалыматтар, ошол рамкага жазылса болот.

•Эгер сайдамдар рамкаланган болсо, сайдам коюлган сон прожектордун үстүндө 4 см бош калган тилке кагаз өңдүү бир женил материал менен жабылышы керек.

•Маалыматтар төбөкөз сайдамдарынын үстүнө горизонталдуу же вертикалдуу форматта жазылышы мүмкүн. Бирок сайдамдардын горизонталдык да, вертикалдык да формаларда татаал түрүү даярдалышы окуучулардын, өзгөчө, график төрөндөгү материалдардагы катыштарды (пропорцияларды) түрдүүчө кабыл алууларын татаалдатат. Сайдамдардагы маалыматтар жазылган аянтча чагылдырган көрүнүштөн аянтына (25x25см.) өлчөмүнө дал келгени жакшы. Андай болбосо сайдамды прожектор үстүнө жайгаштыргандан кийин окуучулардын көрө алуулары үчүн онго, солго же алга, артка жылдыруу керек.

•Сайдамда кооздолгон жээктер, керексиз деталдар жана теманы түшүндүрүүгө жардам бербеген элементтер болбошу лаазым. Ар бир сайдамда бир гана түшүнүк же бир гана идея берилиши абзел.

•Эгер бир гана түшүнүк же идеяга байланыштуу абдан көп маалымат берүү керек болсо, ал маалыматтардын баарын бир эле сайдамда берүүнүн ордуна, эки, үч же андан көп сайдам колдонсо болот. Андан көп маалымат ойду чаташтырып, окуучуларды мугалимден да тез окууга мажбур кылып, экрандагы маалыматтар менен сиздин түшүндүрүп жаткан теманын ортосундагы байланышты жоготуп алууларына себеп болот.

•Мүмкүн болсо сөз менен же сан менен берилчү маалыматтар таблица, график, калып (форма) өңдүү көрсөтмө формага айландырылып, оңойлоштурулса жакшы.

•Окуучулардын көңүлүн буруу үчүн түстүү сайдамдарды колдонууга да болот. Бирок чагылдырылган маалыматтардын фону менен фигуралар ортосунда карама-каршылык болбоосу эске алынышы абзел.

•Сайдамдагы жазуулар нормалдуу окуу формасына ылайык солдон онго карай жазылуусу кажет. Бири-биринин үстүнө жазылган сыяктуу көрүнгөн көркөмдөлгөн жазуулардын окулушу кыйын. Ошондуктан экиден ашык болбогон женил жазуу формалары (Хелветика, Таймс сыяктуу) колдонулушу керек; ийри-буйру же

көркөм жазуулар зарыл болбосо (көңүлдөрүн аларга буруу талап кылынбаса) колдонулушу жакшы натыйжа бербейт.

• Ар бир сапта эн көп болсо 6 (алты) сөз жана ар бир сайдамда эн көп болсо 6 (алты) сап болгону жакшы. Саптар арасындагы боштук ортолоруна дагы бир кошумча сап бата тургандай кенеңдикте болушу абзел.

• Сунушталган маалыматтарды эске түшүрүү оной болсун үчүн толук сүйлөмдөрдүн ордуна "ачкыч сөздөрдү" колдонууга болот.

• Чагылдырылган маалыматтар окула тургандай чоңдукта болуш керек. Окууга ылайыктуулугу жакшы бир сайдамды алып, полго коюлган аппак барак үстүнө жайгаштырып, тике туруп окусаңыз, кыйынчылыксыз окулса, окуучулар да аны прожектор аркылуу чагылдырганда кыйналбай окуй алышат. Бирок чагылдырылган маалыматтардын класстын бардык тарабынан кыйынчылыксыз окулушу үчүн шрифтин өлчөмү 18мм.ден кем болбошу керек.

• Татаал сүрөт, формат же график түрүндөгү көрсөтмөлөрдө бир негизги сайдамга баскычтуу түрдө, башка сайдамдардан кошумчалоо менен сунуштаңыз. Бул теманын онойдон татаалга кеткен калыпта берилишин камсыз кылат. Кээде сайдамдарда түстөрдөн пайдаланылышы, окуучулардын көңүлдөрүн бир борборго топтолушуна жардам берет.

• Төбөкөз прожекторунда сайдам материалдары гана колдонулат. Табигый боёк жана сыя сыяктуу сайдам жана жарым сайдамдардын түстөрү пардага чагылгандай күңүрт чагылат. Суулуу же майлуу боектор болсо сайдам тунук болгондуктан экранда капкара болуп көрүнөт. Ошентип, тунук болбогон материалдар да чагылганы менен карарган элес болуп гана калат да пайдаланууга жараксыз болот.

Төбөкөздөн колдонулушу жөнүндө кеңештер

• Төбөкөз прожектору көп багыттуу каражат болуу менен бирге мугалимге жардамчы гана болуп эсептелет. Аны ашыкча пайдалануу аркылуу мугалимдин орду бастырылбаш керек. Ошол үчүн төбөкөз сайдамдары, өзгөчө, баяндалып жаткан маалыматты түшүндүрүү өтө кыйын болгон учурда гана колдонулушу абзел.

• Сайдамдарды алмаштырганда прожекторду эч качан жандырылуу бойдон калтырбаныз. Экранга чагылган жарыктын жалтырашы окуучулардын тынчсыздануусуна алып келип, сабактын жүрүшүнө терс таасир тийгизиши мүмкүн. Экинчи жагынан, прожектордун өчүрүлүшү окуучулардын кайра сизге көңүл буруусуна түрткү берет. Айрыкча, прожектордун өчүк болушу сайдамды прожекторго жайгаштырып

жаткан учурда кандайдыр бир "проблема" болсо ал экранга чагылып баарына көрүнүүсүнөн сактайт.

- Жүзүңүз экранга эмес, окуучуларыңызга бурулуу болгону жакшы. Көрсөтүшүп жаткан нокоттор калем же ишаарат чубугу менен көрсөтүлүшү лаазым.

- Сайдамдар чагылдырылган экран жетишээрлик чоңдукта болушу кажет жана мурда даярдалганы жакшы. Жалтырак нерселерди (металлдан жасалган ак тактайлар ж.б.) экран катары колдонуудан качыңыз. Түрдүү аспектиден карагандыктан окуучулар чагылдырылган материалдарды көрө албай калышы мүмкүн.

- Төбөкөздө колдонуудан мурда жөнгө салып алыңыз. Проектордун жөнгө салынышын экранга тууралаган соң ар кай бурчтан экранды карап көрүүгө аракет кылбаныз. Бул окуучулардын көңүлүн алагды кылып, концентрациясын бузат.

- Сабакты мазмундуу кылып көргөзгөн бир эскизди чагылдыруу менен баштаныз.

- Сайдамдагы маалыматтарды тике өзүнөн (чагылтпастан) окубаныз. Берилген маалыматты корутундулап ар кыл сүйлөмдөр менен түшүндүрүңүз.

- Чагылдырылган материалдар тактай – экранда эки жолудан окуй ала тургандай убакыт бою турсун.

- Сабактын ылдамдыгын контролдоо жана окуучулардын көңүлүн ошол учурда басым жасалып жаткан учурга тартуу үчүн сайдамдагы башка маалыматтар алынып, басым коюлуп жаткан гана пункттар чагылдырылышы зарыл. Ушул максатта сайдам менен проектор айнегинин ортосуна же үстүн сайдам менен бирдей өлчөмдө таза, бош кагаз коюлса болот. Сабак учурунда ал жылдырылып, керектүү сайдам кайра чагылдырылат.

- Көргөзүү учурунда мурда даярдалган сайдамдын үстүнө ошол сабакка таандык жаны маалыматтарды кошумчалоо керек болгондо, маалыматтар ал сайдамдын үстүнө бош сайдам коюлуу менен кошумчаланып чагылдырылса болот. Ошентип сайдамдын оригиналы залал көрүүдөн сакталат.

КЫЙМЫЛДУУ СҮРӨТТӨР: ВИДЕО ЖАНА БАШКА ФИЛЬМДЕР

Пайдалуу жагы

Кыймыл: Кыймылды окуу – үйрөнүү жаатынан маанилүү болгон абалдарда (мис: кайсы бир машинени иштетүү) түшүнүктөрдүн

окутулушу жана үйрөтүлүшүндө кыймылдуу сүрөттөр башка көрсөтмө куралдарга караганда кыйла таасирдүү.

Процесс: өндүрүш баскычтары же илимий эксперименттер өңдүү баскычтуу кыймылдар маанилүү болгон операцияларды кыймылдуу сүрөттөр менен дагы да таасирдүү түргө келтирүүгө болот.

Ишенимдүү байкоо: Видео жаңа фильм ленталары окуучуларга күн тутулушун, жанар тоо же согуш сыяктуу түздөн – түз көзөмөлдөөгө кооптуу же мүмкүн болбогон окуяларды көрүүгө мүмкүндүк түзөт.

Жөндөм үйрөнүү: Психо – кыймылдык аракеттер көзөмөлдөө жана көнүктүрүү жолу менен эң мыкты үйрөтүлөт. Психо – кыймыл аракеттин фильм же видеого тартылышы окуучунун аракетин кайра – кайра карап, үйрөнүүгө мүмкүндөк берет.

Драматизация: Кыймылдуу сүрөттөр, адамдар ортосундагы өз – ара мамилелер жөнөндөгү проблемаларды байкоого жана анализ жасоого шарт түзөт.

Сезимдик үйрөнүү: Сезимдик таасири болгону үчүн фильмдер инсандык жана социалдык позициялардын калыптанышында таасирдүү болушу мүмкүн. Документалдык жана пропагандалык фильмдердин адатта көрүүчүлөргү олуттуу таасири бар экендиги аныкталган.

Маселе чечүү: Драматизациялар адатта чечилбеген маселелердин түрдүү тараптарын көрүүчүлөр арасында талкуу жаратуу үчүн колдонулат.

Жаңы тажрыйбага ээ болуу: Түрдүү топтор фильм же видео программаларды чогуу көрүү менен кайсы бир маселени эффективдүү талкуулашып, орток тажрыйбага ээ болушат.

Чектүүлүгү

Туруктуу кадам: Фильм тартуучу аппарат фильм учурунда, дискуссия үчүн токтотулушу абзел, бирок бул группалык көрсөтүүлөрдү анча ыңгайлуу эмес. Программа туруктуу ылдамдыкта жүргүзүлгөндүктөн кээ бир көрүүчүлөр кийинки баскычка ашыгышып, кээ бирөөлөр болсо артта калышы мүмкүн.

Кыймылсыздык: Фильм жана видео кыймыл – аракетти ичине алган темалардын сунушталышында эффективдүү болуу менен бирге көрүүгө гана боло турган предмет (карта, системанын схемасы, диаграмма ж.б.) жөнүндө деталдуу кеп кылуу керек болгон темалар үчүн анча ылайыктуу эмес.

Кыймылдуу сүрөттөр менен окутуу

Алдын ала изилдөө: Фильм же видео кассеталары мазмун жана техникалык сапаты жагынан изилденип, тандалуусу жана класста колдонуудан мурда да текшерилиши керек. Болбосо күтүүсүз жагдайлар келип чыгышы мүмкүн.

Чөйрөнү уюштуруу: Окуучуларга кайсыл бир окуу каражаттары менен билим берилүүсү үчүн эң оболу, үндүн жакшы угузулуп, көрүнүштөн жакшы болуусу абзел. Жарыкты туура берүү, отуруу ирети жана үндүн угулушу текшерилиши зарыл.

Окуучулардын даярдаалышы: Окуучулар ишке (көнүтүүгө) жакшы даярданышкан болсо үйрөнүү денгээли ого бетер артат. Видео фильм сунуш кылынардан обол окуучуларды ага даярдоо үчүн мурдагы тиешелүү эмгектер көздөн өткөрүлүшү керек. Окуучуларга ошол күнкү сабактын бүткүл мазмундун ичиндеги ээлеген орду түшүнүктүү болуусу кажет. Окуучулардын окуу – үйрөнүүгө болгон кызыгуусун ойготууз. Суроолорду берүү менен кызыктырыңыз жана окуучулардын тема жөнүндө жооп алууну каалаган суроолору болсо, аларды түшүндүрүп бериниз.

Сабактын максаттарын түшүндүрүү: Сабакты сунуш кылууда көнүл буруу зарыл болгон маанилүү жерлерин кенирерээк көргөзүңүз. Ал жерлерди тактага жазуу менен окуучулардын өздөштүрүшүнө көмөк бериниз. Эгер сунушталган маалымат көп болсо, ал маалыматтарды кантип уюштуруу керектигине байланыштуу ишараттардан ортого таштаныз. Түшүндүрүлүшү керек болгон жаны сөз жана түшүнүктөрдү оболу түшүндүрүп өтүүнү унутпаныз.

Сунуштоо: Мыкты долбоорлонгон видео фильмдин сунуш кылынышы окуучулардын активдүү катышуусун талап кылат. Окуучулар сиздин материал менен байланыштуу позицияңызды байкоого жана ошого ылайык аракеттенүүгө тенденциялуу келишет. Окуучулардын реакциясын кыйынчылыксыз көзөмөлдөй ала турган жерде турунуз. Кыйналган жана кысылган (тартынган) абалдарын байкаткан жип учтарын кармоого аракет кылыңыз.

Демонстрациянын сонундагы талкууда пайдалануу үчүн окуучулардын инсандык реакцияларын белгилеп (нот) алыңыз. Окуучулар тарабынан ортого чыккан тартип маселеси болсо башкаларга тоскоол болбой тургандай кылып, аны жоюуга далалат жасаныз.

Окуучулардын сабакка активдүү катышуусун камсыз кылуу: Эгер видеофильм программасы окуучулардын активдүү катышуусун талап кылса, окуучулардын реакцияларын белгилүү ишин сабак аягына калтыруу пайдалуураак. Жаны маалыматты

жалпылаштыруу жана реалдуу жагдайга трансформациялоо жөндөмү окуучулардын кандай шарттарда көнүгүү жасашкандарына байланыштуу (көз каранды). Сабак аягында жасай ала турган иштердин кээ бирөөлөрү төмөнкүлөр:

- Талкуу
- Драматизация
- Долбоорлор (эксперимент, доклад, көргөзмө, модель, чийме ж.б.).

СЛАЙТТАР

Колдонуу

• Слайддардын иретин өзгөртүп, кайрадан уюштуруп, жаңыларын кошумчалап, чыгарып же учурга ылайыкташтырылган сүрөттөр менен алмаштырып турса болот. Ошентип, бир топ слайддан максатка ылайыктап көптөгөн башка серияларды жасоого мүмкүн.

• Слайддар жаңы темалар менен тааныштырып, ал тема менен байланышкан мурдакы маалыматтарды окуучулардын эсине салып, кээ бир темаларды кайра көздөн өткөрүп, кызыгууларын ойготуу жана көнүлдөрүн бурдуруу үчүн колдонулат.

- Көп каржыны талап кылбайт.

• Дагы бир ыңгайлуу жагы кичинекей темаларды чонойтуп жана табигый түсү (ирени) менен изилденишине мүмкүндүк түзөт.

• Баяндамачы слайддарды пайдалануу менен деталдуу түрдө түшүндүрүүнү каалаган, же басым жасалган жерлер менен байланыштуу жөнөкөй пикирлерди (сүйлөмдөрдө) чагылдырса болот.

• Слайддар маанилүү пункттарды конспектилөөдө окуучуларга жардам болот.

Слайддардын колдонулушу тууралуу кеңештер

• Сабакты теманы корутундулаган (резюме) жана максатын ачып көргөзгөн слайд менен баштаганыңыз жакшы.

- Слайд менен сүйлөгөндө кыска жана негиздүү сүйлөнүз.

- Ар бир слайдда негизги жерлерге гана басым жасаңыз,

• Негиздер менен калыптар ортосунда карама – каршылык болбосун.

- Слайддар сценарийге дал келсин. Слайддар өздөрү

- Сценарий өңдүү болгону ийги.

• Баяндап жатканда слайддардагы терминдердин өздөрүн колдонууз, бирок сүйлөө ыкмасында (разговорная речь) лекциясыз болсун жана сүйлөмдөрдү толук курунуз.

Жогоруда кеп болгон көргөзмө угузма окуу каражаттарын колдонуу принциптерине кошумча катары слайддар менен окутууда профессионалдык денгээлди көтөрө турган практикалык иштердин кээ бирлери төмөндө берилди:

• Алыстан башкаруу ыкмасын колдонуу. Бул сизге класстын чет жакасында да тура алышыңызга шарт түзөт. Мындай турумда сиз слайддарды да, көрүүчүлөрдү да көзөмөлдөп тура аласыз.

• Слайддарды туура катарлаштырыңыз жана оң жээги жогору жакка туура келе тургандай жайгаштырыңыз. Андай болбосо ылайыксыз абалдар ортого чыгышы мүмкүн.

• Көрсөтүлүп жаткан материалдар ар түрүү ээ болгону жакшы. Баяндамада слайддарды колдонуу менен сабакты бөлүктөргө бөлүп алыңыз.

• Ар бир слайд менен байланышкан түшүндүрмөлөр же талкуулар кыска болсун. Колдонулуп жаткан слайд (абдан эле) татаал болбосо бир мүнөттүк сөз да көрүүчү – окуучулар үчүн зериктирме болушу мүмкүн.

• Эгер мурда магнитофон лентасына жазылып алынбаган болсо, слайддар менен байланыштуу түшүндүрмөлөрдү оболу пландап, аларды эске тутууга аракет кылыңыз.

• Сабакты музыкалык фон менен баштасаңыз да болот. Бул бейпилдик жаратып, көрүүчүлөрдүн көңүлүн бурууга жардам берет. Бирок сиз сүйлөгөн кезде музыка ойноп турса болбойт.

• Сабакты кара слайд менен баштап, ошондой эле түстөгү слайд менен бүтүрүнүз. Көрсөтүү башталарда жана аягында экранда жаркыраган жарыктын болушу көрүүчүлөрдүн концентрациясын бузат.

ЖАЗУУ ТАКТАЙЫ

Жазуу тактайы бардык мектептерде жана класстарда стандарт окуу каражаты боюнча калууда. Ал бардык мугалимдер тарабынан дайым колдонулуп келгенине карабастан, эффективдүү колдонууга кыйын болгон окуу куралы. Төмөндө жазуу тактайын эффективдүү колдонууга багытталган кээ бир техникалар берилди:

Жазуу тактайын эффективдүү колдонуу тууралуу кеңештер

• Маанилүү чиймелерди же жазууларды тактайга сабактан мурда жазып коюнуз. Сабак учурунда жазуу же чийүүлөр үчүн көп убакытты коротуу класста тартип маселесин чыгарышы мүмкүн.

• Тактайга жаза тургандарыңызды жана аларды кандайча жайгаштырууну мурдатан долбоорлоп алыңыз.

• Тактайга мурда жазылган же чийилген материалдарды, аларды пайдаланганга чейин газета, парда же башка нерсе менен жаба турунуз.

• Окуучулар менен көз менен байланыш (көз контагын) түзүү маанилүү. Баяндап жатканда класска бет маңдай бурулуңуз, жазуу тактайына карап сүйлөбөнүз. Зарыл болбосо класска арканызды салбаныз.

• Түрдүү окутуу техникаларын колдонуңуз. Тактайды көп колдонуудан же жалаң эле тактайга жазуу менен эле алек болуудан качыңыз. Сабак учурунда төбөкөз, пластинка сыяктуу каражаттарды колдонуңуз.

• Жазуулар, жана чиймелер таза, түшүнүктүү жана ирээттүү болушу лаазым. 10 метр узундуктагы класс үчүн ариптер 5 см.ге жакын бийиктикте жана ариптерди түзгөн сызыктар 0,7 см. калыңдыкта болушу абзел.

• Ирээттүү жазуу үчүн эрий турган калем менен мугалим көрө ала тургандай параллел сызыктарды гана сызыңыз. Ал сызыктар нымдуу бөз менен аарчылып салынат.

• Жазуу жана чиймелердин маанилүү бөлүгүнө басым жасоо үчүн түстүү бор же калем (маркер) колдонуңуз. Бирок эки үчтөн ашык түс колдонуудан качыңыз.

• Жазгандарыңызды өзүңүз тосуп калбаныз.

• Сырттан кирген жарык тактайга чагылып, окуучулардын көрүүсүнө тоскоол болбосу үчүн керектүү алдын алууларды жасаныз.

• Чийме чийген кезде убакытты үнөмдүү жана түз чийилүүсү үчүн циркуль, сызгыч сыяктуу куралдарды пайдаланыңыз.

• Тез – тез пайдаланган фигуралар үчүн мурда даярдалган картон же такта фигураларды колдонуңуз.

Бул техникалардын көбү материалдардын мурдатан даярдалышын талап кылат. Материалдарды улам тактайга көчүрүүнүн ордуна (кайра эле өчүрүүгө туура келгендиктен) кайра – кайра колдонуу үчүн башка

бир көргөзмө курал даярдоо андан да экономдуу жана эффективдүү болушу мүмкүн.

Жазуу тактайлары моменталдык материалдар (сабакта күтүлбөгөн бир окуядан улам жазууга туура келген сөздөр же чийилиши зарыл болгон диаграммалар) үчүн, же болбосо окуучулардын активдүү катышуусу аркылуу сабак учурунда өздөштүрүлгөн иштер, (эксперименталдык натыйжалар) идеялар, теориялар, маселелердин чечилиши, корутундулар үчүн колдонулушу керек.

АЙЛАНМА ТАКТАЙЛАР (ПЛАСТИНКАЛАР)

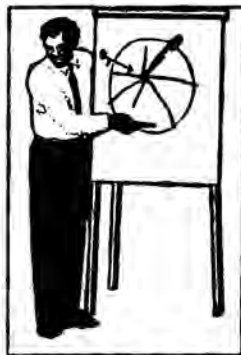
Колдонуу

- Колдонулушу оной жана көп максаттуу
- Жазуу тактайлары менен бирдей эле максатта колдонулат жана өзгөчө чиймелер белгилемелер (ноттор) жана графиктер үчүн идеалдуу. Бирок, чоң группаларда (класстарда) жазуу тактайы катары колдонууга мүмкүн эмес.
- Барактар мурдатан даярдалуу менен сабак учурунда бирден – бирден көргөзүлсө болот.
- Материал кийинчерээк пайдалануу үчүн сакталып турушу керек.

Пластинкалардын (айланма таблордун) эффективдүү колдонулушуна багытталган сунуштар

• Пластинкаларды (айланма таблорду) бардык окуучулар көрө ала тургандай кылып, ачык жерге жайгаштырыңыз. Айланма таблону колдонууда эгер он колунуз менен айлантсаныз он жак чекеге турунуз, ал эми сол колунуз менен иштетсеңиз анда сол жак чекеге турганыңыз туура болот.

• Көрсөтмөлөрдү мурдатан даярданыз же ачык көк калем (маркер) колдонуп алардын фигураларын белгилениз жана сабак мезгилинде ал белгилөөлөрүңүздү дагы айкындаштырыңыз.

• Жазуу, чийме, символ жана графиктердин женилрээк болушуна көңүл бурунуз.

• Тамгалар 4см.ден кем эмес чоңдукта болушу керек. Темалар болсо 8 – 10 см.болгону жакшы.

- Бирден көп түс ирен колдонууз. Бирок түстөрдөн санын 3 – 4 түн ашырбаганыңыз жакшы.

- Учу калын, кийинки бетке өтүп кетпей турган кийиздүү калемдерди (маркерлерди) пайдаланыңыз.

- Айланма табак (пластинканы) эмес, класстагы окуучуларды карап сүйлөнүз.

- Материалдарды (дал келген) ылайык катар менен жайгаштырганыңызды жакшы текшериниз.

- Айланма табактагы маалымат менен байланышы болбогон баяндамалар болсо, башка бош пластинка колдонууз.

- Беттерин, үстүндөгү маалыматтарды дискуссияга өзүңүз даяр болгон кезде гана ачыңыз.

- Акыркы беттерге корутунду кошумчалаңыз. Корутундалаган кезде беттерди биринин артынан бирин айландырбаныз.

ЖАЗЫЛМА МАТЕРИАЛДАР

Жазылма материалдардын (окуу китептери, сабак конспектилери, сурамжылоо китептери (справочник) белгилемелер, блокноттор ж.б.) долбоорлонушунда эске алынышы керек болгон бир топ фактылар бар. Алар: ырааттуулук, беттин ирээттери, көрсөтмө куралдар, жазуунун түрлөрү жана өлчөмдөрү, жазуу стили жана басым жасоо каражаттарынын колдонулушу.

Ырааттуулук

- Беттердин формалары бири – бири менен ырааттуу байланышта болушу керек. Ар түрдүү беттердин иретин, жазуу өлчөмүн жана жазуу типтерин колдонуудан качыңыз. Бир түрдүү болгону ийги.

- Барактардын жээгиндеги боштуктар, саптардын ортосундагы аралыктар жана темалардын ортосундагы боштуктар (интервал) ырааттуу болсун.

Беттердин ирети

- Эгер текст узун абзацтардан турса бир колонка, ал эми кыска абзацтардан турса эки колонка колдонууз.

- Мазмундун ар кыл элементтерин көргөзмөлүү түрлөргө бөлүштүрүп, классификацияландырып чыгыңыз. Тексттин бөлүктөрүн айырмалоо үчүн сызылган коробкаларды, кутучаларды, рамкаларды колдонууз.

- Окуу, конспектилөө жана изделип аткан маалыматты табууну жеңилдетүү үчүн беттердин четиндеги боштуктарды жана саптардын

ортосундагы интервалдарды кенирээк калтырыңыз. Барак четинин кенен болушу окуучунун көңүлүн бетин (борборуна) тартат.

- Окууга онойлугу жана беттердин көрүнүш эстетикасын арттыруу үчүн абзацтардын ортолорундагы боштуктарды саптар ортосундагы интервалдарга караганда дагы кененирээк карманыз.

- Тексттеги маалыматтарды оной табыла тургандай кылып иреттениз. Окуучулар кайсыл бөлүм же кайсыл темада экендигин оной билүүлөрү керек:

1. Керек жерде, окуучулардын окуп жаткан бөлүм менен жалпы текст ортосундагы байланышты көрө алуусуна шарт түзгөн схема өндүү каражаттарды колдонуңуз.

2. Темалардын окутулушу мазмундун уюштурулушуна дал келүүсү керек. Ар бир бетте негизги темаларды камтыган маалыматтарды колдонуңуз.

Көргөзмө куралдар

- Көргөзмө куралдар жөнөкөй болгону жакшы. Өтө эле кенен (подробно) же реалдуулукка жакындык көрсөтмө куралдын түшүнүктүү болушуна тоскоол болот.

- Суруолордун түрлөрү аркылуу окуучулардын көңүлдөрүн көрсөтмөгө тартыңыз.

- Көрсөтмөлөрдү мүмкүн болушунча тиешелүү текстке жакын жайгаштырыңыз.

- Көбүүрөөк майда, кеңири маалымат (деталь) кошумчалоо керек болгондо чонойтулган көргөзмөлөрдү колдонуңуз.

Жазуу стили

- Ар бир жаны бөлүмдү же үзүндүнү мурдакылардан башкача формада түшүндүрүү эффективдүү болот. Ал окуучулардын окуусу үчүн стимул жаратат.

- Негизги идеяны текстин башында жайгаштырыңыз.

- Ар бир абзацтын баш жагына абзацтын негизги идеясын кетириниз.

- Оной сүйлөмдөр жана жазуу стилдерин колдонуңуз.

- Техникалык сөздөрдү аныктамалары менен чогуу бериниз.

Жазуунун түрү жана өлчөмү

- Окуучуларга жана сабагыңызга ылайык жазуу өлчөмүн тандап алыңыз. Жазуу өлчөмү жазуу типтерине карай өзгөрөт. Женил

долборлуу жазуу типтерин (Хелветика, Таймс сыяктуу) тандап алыңыз. Текст жана кол китептер үчүн эн ылайыктуу жазуу өлчөмү 10–12–ширифт.

- Окуунун женил болушу үчүн саптар арасында 1,5 интервалдан кем эмес аралык таштаныз.

- Саптардын аягында сөздөрдү муундарга бөлүп ташымалдоого аракет кылбаган жакшы.

Басым жасоо

Жазма материалдарында эффективдүү түрдү колдонууга болгон басым жасоо каражаттарынын кээ бирлери төмөнкүлөр: боек берүү, коюу жазуу, кыйгач (курсив) жазуу жана рамкага алуу.

- Маанилүү ойлорду (идеаларды, пикирлерди) басым жасоо менен белгилениз. Бул окуучунун маанилүү жерлерди же идеяларды табуусун женилдетет.

- Басым жасоолордо сүйлөмдүн баарын чон тамга менен жазуунун кажаты жок. Аны окуу кыйыныраак. Чон тамгалар (баш тамгалар) кыска темалар үчүн ылайыктуу.

- Маанилүү түшүнүктөргө көңүл бурдуруу үчүн кошумча темаларды (беттин сол жак жээгиндеги боштукту параграфтагы негизги сөз же түшүнүктү жайгаштыруу үчүн) пайдаланыңыз.

- Темалар үчүн башка бир жазуу тибин колдонунуз.

- Астын сызуу техникасын басым жасоо үчүн колдонбонуз. Астын сызуу сөздүн окулушун кыйындатат.

- Басым жасоо каражаттарын колдонууда ырааттуу (последовательный) болуңуз. Мисалы коюу жазуу текстин бир жеринде кайсы максатка колдонулган болсо, тексттин башка бардык жеринде дал ошол эле максатта колдонулушу абзел. Андай болбосо маанисин жоготуп коет.

- Басым жасоо каражаттарын колдонууда аша чабууга болбойт.

ОН БИРИНЧИ БӨЛҮМ

МУГАЛИМ ЖАНА ЖАҢЫЛАНУУ

Түркиянын билим берүү системасына маал-маал олуттуу (кеңири) жаңыланууларды өздөштүрүүгө шарт келгенине карабастан аларды уюштуруу өзгөчө денгээлде жүргүзүлбөгөн өзгөртүүчү күчтөр бир аз эле алсыраары менен же эски системага кайра түшүп калган, же болбосо жаны деп кабыл алынган система "жаны өзгөрүш" деп атай албап турган абалга келген. Муну билим берүүнүн ар бир баскычында байкоого болот. 1981-жылы кайрадан түзүлгөн билим берүү факультеттери негиздөө эч бир илимий изилдөөлөрсүз өзгөртүлүүдө. Ушундай эле абалды чоң реформа аракети катары бааланып жүргөн "Сабакты тандоо жана кредит системасы" да башынан кечирүүдө. Түркиянын орто билим берүү системасында маанилүү кадам болгон бул демилге кыска мөөнөт ичинде улуу кыялдын талкаланышы менен эски системага ордун бошотуп берүүгө аргасыз болду.

Болбосо бул кадам түрк билим берүүсүнүн модерндешүү жана илгерилөөсү үчүн жасалган чоң демилге эле. Бирок ар бир жаңылануу демилгесинде байкалгандай бир топ терс көрүнүштөр бул жерде да өзүн көргөздү. Системанын жетекчилерине, мугалимдерге, окуучу (студенттерге), бала асыроочуларга жана коомго жакшы түшүндүрүлбөстөн, тиешелүү даярдыктар жасалбастан практикалоого өтүлгөндүгү жөнүндө пикирлер жашап келет (Өзгүлү, 1992). 1946-жылы көп партиялуулукка өтүү менен башталган демократиялашуу аракетинин билим берүү жаатына багытталган иш-аракеттери толук жүзөгө ашырылган эмес.

Билим берүү системабыз модерндешүү жана демократиялашуу жолунда түп тамырынан бери өзгөрүүнүн жүзөгө ашырылуусун жана заманбап түрк адамын тарбиялап чыгарууну максат кылган түшүнүк менен кайрадан уюштурулушу зарыл. Азыркы күндө дүйнөлүк билим берүүдө авторитетке баш урууну негиз тутунган ыкманын ордуна окуучуну борборго койгон акылдык (интеллектуалдык) өзгөрүү жүрүүдө. Бирок Түркиядагы эч бир коомдук катмар билим берүүгө мындай ыкмада мамиле кылууга ашыккан жок. Билим берүүнү шартка көндүрүү процесси катары карап, балдарыбызды ким биринчи окута баштаса ошол тарбиялайт деген түшүнүк жашап келет.

Бул түшүнүк негиз катары көрүлүп калгандыктан бала окуган мектептердин кадыры да артууда. Эгер билим берүүнүн максаты – балдарыбызга суроо берүү, изилдөө, ой-жүгүртүү, андап билүү, салыштыруу, маселе каерде экенин көрө билүү, жана аны четке алуу ошондой эле чечимге келүүнү үйрөтүү болгондо бардык мектептерде да

ушул түшүнүк кабыл алынса, бала окуган мектептин мааниси экинчи планга түшүп, инсандын кадыры жогорулаар эле. Бирок, негизги түшүнүк айырмачылыктары бар жерде билим берүү уюмдарын түрдүү көз караштардын күрөш майданы болуудан чыга элек.

Улуттук билим берүүнүн асыл максаты — коомдун талабына, келечектен болгон үмүтүнө жана идеалдарына ылайык инсандарды тарбиялап чыгаруу. Ал эми инсан тарбиялоо болсо эки багытта жүрүүчү жараян:

1. Коомдун ынаныч, үрп — адат, позиция жана баалуулуктарынан түзүлгөн маданиятын жаны муундарга өткөрүү.

2. Тарбияланып жаткан адамдын акыл, сезим, ой — пикир жана эркинде тең салмактуулукту жаратуу менен коомдун жашоосун жана жаш, өнүгүп келе жаткан муундун чыгармачылык менен өзгөргөн шарттарга адаптацияланышын камсыз кылуу (Өзакпынар, 1988).

Билим берүүнүн маанилүү максаттарынын бири — окуучулардын эркин жана илимий ой жүгүртүүгө ээ, учурдагы окуяларды өткөн окуялар менен салыштыра изилдеген, алардын байкалган себептерин жана натыйжасын аңдай билген инсан катары өсүп жетилүүсүн камсыз кылуу. Окуу жылдарында мугалимдин сүйлөмдөрүн гана эсте тутуп, сынактарда аларды кайра айтып берген окуучу эркин илимий ой — жүгүртүү жөндөмүнө ээ боло албайт. Башка бирөөгө моюн сунуудан же алардын айткандарын гана кайталоодон узак кете албайт. Болбосо, билим берүүдөгү максат — окуучулардын жасай албагандарынын астын сызып, аны шыктандырып, аларды өз алдынча ой жүгүрткөн **инсан** катары тарбиялоо.

"Окуу процессинде активдүү болуу эмне экенин түшүнүп жана суроо берүү, мугалими менен талкуулоо, маектешүү (диалог) сыяктуу ишмердүүлүктөрдү өздөштүрбөгөн окуучу мугалимдин сүйлөгөндөрүн эркин ой жүгүртүү менен талдап, өзүнчө ой — пикир жаратууну өздөштүрө албайт, мугалимдин айткандарын сейсмограф сыяктуу эске сактоо менен гана тарбиялангандыктан "пассивдүү" болуп калат (Сайын, 1990).

Окуучуларыбызды эркин жана илимий ой жүгүртүү аркылуу жетилтүүнү кааласак билим берүү системабызды кайра баштан карап чыгышыбыз зарыл. Илимий ой жоруу — окуучуну билим менен жабдылган, ага маалымат жүктөлгөн адам катары эмес, билимди синирүү менен мугалимдин авторитетине көз каранды болбогон, өз алдынча ой жүгүрткөн, сын пикир айтууга, талкуулоого, б.а. окутанын, айтылгандарды аңдап түшүнүүсүнө багытталган окутуу процесси менен жүзөгө ашырылат (Сайын, 1990). 1939 — жылдан бери Улуттук билим

берүү Кеңештери билим берүү менен байланышкан негизги темаларда маанилүү чечим чыгаруучу органдарынын бири катары орун ээлеп келет. 17–29–июль 1939–жылдар арасында болуп өткөнү 1–Агартуу Кеңешинин ачылыш темасында ошол доордун Улуттук билим берүү министри Хасан Али Йүжелдин сөзүндө белгиленген кээ бир маселелер азыр да актуалдуулугун жоготкон жок: "Менин пикиримче бардык агартуу уюмдары толук жана мыкты организм болушу үчүн ар бир уюмдун бири–бири менен өз ара бекем алакада, бири–бири менен өз ара тыгыз мамиледе жана бирдей формада иштегени ийги. Мен агартуу ишибизде гармония маселесин негизги аракеттердин бири деп санайм. Агартуу Кеңешинин жардамы менен жыйналган маалыматтар да, өзүмдүн инсандык көз карашым жана интуициям да, ошондой эле, деги эле биз туш келген окуялар буга каршы келген жагдайды көрсөтүүдө. Башталгыч билим берүүнүн кызматкерлери өздөрүндө таалим алып жаткан багдардын кемчиликтерин мектепке тиешеси жоктой, окуучуга, анын үй–бөлөсүнө шылтоолошот. Орто билим берүү мугалимдери башталгыч мектептен келген багдардын күчтүү болбой жаткандыктарын, ага башталгыч мектеп күнөөлүү экендигин айтышат. Лицей мугалимдери болсо ошондой эле күнөөнү орто билим берүүчү окуу жайларга жана мектептерге жүктөшөт. Университет жана жогорку билим берүү мекемелери болсо лицейден келген багдарыбыздын тиги же бул алсыздыгын белгилөө үчүн ушул эле шылтоону бетке кармашат. Башталгыч мектепке кирген бала жашаган тар чөйрөнүн шарты менен башталган бул арыз ушул жерде токтогондой көрүнөт. Бирок ага адданбашыбыз керек. Анткени университеттин жана башка ЖОЖдордун чыгарган адистеринин үстүнөн да турмуш өзү арызданууда жана бул даттануу кен турмуш менен кенен шарттарга кирүү менен эле бүтүп калбайт". (УБМ, 1991, б.4–5).

Ошол эле сөзүндө министр бул арыздардын себептерин ар бир билим берүү баскычтары бири–бири менен тыгыз мамилесиз ар кимиси өз–өзүнчө иш алып баруусунан улам, жана төмөнкү баскыч менен үстүнкү баскычтар ортосундагы тыгыз байланыштын жоктугунан келип чыкканына басым жасаган эле (УБМ, 1991, 5–б.). Экинчи маселе сабак сааттарынын көптүгүндө жатат.

Анын натыйжасы төмөнкүдөй болууда: мугалим сабак саатын баяндоо (лекция) менен окуучу (студент да) болсо башын китептеги же конспектисиндеги жазуулар менен толтурат. Көпчүлүк учурда мугалим – лектор, окуучу (студент) болсо жаттагыч болуп калууда. Студент (окуучу) таңдан кечке чейин сабакта түшүндүрүлгөн нерселерди тыңдоо менен гана алек". (УБМ, 1991, 13 –б.) "Ар бир иш барынан мурда уюштурууга байланыштуу.

Агартуу доолорубуздун анализи да уюшулуш маселесинен келип чыгууда. Иштерибиздин 100 % ы аткарылышы үчүн борбордук уюмдарыбыздан баштап айылдарга чейин бардык аралыкта нормалдуу формада иштеген жаны түзүлүш жана талапты жаратуу зарылдыгы келип чыгууда" (УБМ, 1991, 18–б.) Билим берүүдө жанылануу демилгелери – бардык өлкөлөр умтулган маселелердин алдында турат. Мисалы : Германияда орто билим берүүдөгү "Элдик" мектепке жасалган басым эми биздеги "жалпы лицей" деп аталып жүргөн "лицейге" ооду. Мындай жагдай окуучулардын жана үй–бүлөлөрдүн мектептен күткөндөрүнүн акыркы 30 жылда канчалык өзгөргөндүгүн көрсөтүүдө. Орто билим берүүдөгү бул өнүгүүлөр жогорку билим берүүнүн структура жана иштөөсүнө да өзгөчүлүк таасирин тийгизди. Алманияда (Германияда) университеттерден билим алган студенттердин саны жакынкы келечектерде 50% га жетет. Мындай абалда университеттик билим алган адамдардын саны коомдун азчылыгын эмес, көпчүлүгүн түзүп калат дегенди түшүндүрөт (Меркенс, 1992).

Алманияда башталгыч жана орто билим берүүгө тиешелүү бул структуралык өзгөрүш төмөнкү класстардагы окуучулардан баштап баарын өз ичине камтый баштайт. Бирок, канткен менен Алманияда "класс" азыр да окуу ийгилигине таасир тийгизген эң маанилүү факторлордон болуп кала берүүдө. Социалдык өзгөрүү балким ал группалардын таасири менен жүзөгө ашырылат (Меркенс, 1992, 6–б.). Алманиянын орто билим берүүсүндө байкалган жаңыланууда "gymnasium" лицейлик билим берүү жүзөгө ашырыла баштаганда негизги миддет – "эң мыкты тандай билүү" боло турган болсо, азырынча мугалимдерге берилген эң катуу кеңеш "окуучуларды электен өткөрөм деп жоготуп албаныз" болууда (Меркенс, 1992, 6–б.).

Билгендин (1992) пикири боюнча билим берүүдө программа жаатынан ала турган болсок салттуу ыкмада "баласа кайсыл сабактарды окутабыз?" суроосу заманбап ыкмада "окуучу эмнени окууну каалайт?" жана "окуучуга окуп–үйрөнө турган предметтер кандайча окутулат?" деген суроолорду канааттандыруу керек болууда. Заманбапка ылайык билим берүүнүн мазмунун борборун билим (маалымат) эмес, окуучу түзөт. Башталгыч жана орто билим берүүдө окутулган предметтер өз–өзүнчө эч нерсени туюнтпайт, алар окуучулардын өнүгүшүнө кошконуна салымына ылайык бааланат. Мурда болсо класстан класска көчүү системасында окуучунун өнүгүүсү эмес, предметтер мааниге ээ болуп келген. Баалоодо да окуучунун өнүгүүсү жана шыктануусу эмес, берилген билимдин (маалыматтардын) канчасынын унутулганын өлчөөгө аракет жасалууда. Салттуу мектептерде окуучуну контролдоо максатында, адатта, үч түрдүү ыкма колдонулуп келет (Билген, 1992).

1. **Орой күч:** токмоктоо, жаман сөз жана бир нерседен ажыратуучу жазалар.

2. **Дисциплинардык жазалар:** Окуучулардын дисциплинардык инструкциясында белгиленген түрдүү жазалар.

3. **"Ийгиликсиз" баасын берүү:** класста калтыруу; начар баа коюу, мектептен чыгарып салуу.

4. **Психологиялык жазалар:** окуучуну тааныбоо (тоотпоо = непризнание), пикирлерине маани бербөө, шылындыоо, окуучуну көңүлгө албастан сабак өтүү.

Түрк билим берүү системасы адатта төмөнкү аспектилерден улам сынга алынып келет (Козлу, 1994):

1. Экономикалык жана социалдык чөйрөнү түшүнүү жетээрлик деңгээлде эмес;

2. Ишти аткаруунун жана натыйжалоонун жетишсиздиги;

3. Пайда көрүү түшүнүгүнүн жетишсиздиги; Түрк билим берүүсүнүн төмөнкү багыттарда ийгиликтер күтүлүүдө (Козлу, 1994):

1. Минималдык окуп – жазуу, компьютер колдонуу жана социалдык маданий багытта фундаменталдык маалымат жана жөндөмдөргө ээ болуу;

2. Коммуникациялык жөндөмдөрдүн өнүктүрүлүшү;

3. Группалык эмгектенүү жөндөмдөрүнүн өнүктүрүлүшү;

4. Бет келген проблемаларды чече билүү жөндөмдүүлүктөрүнүн өнүктүрүлүшү.

5. Окууну үйрөнүү жөндөмүнүн өнүктүрүлүшү, ар бир деңгээлде жана ар кыл жаштагы окуучуларга окуу шыктануусун жана окуу дисциплиналарына көнүктүрүү;

6. Ар бир окуучуга кайсыл бир чет тилдин окутулушу.

7. ЖОЖдордун жана мектептердин жогорку билим алган адамдарга да, кандайдыр бир себептерден улам жогорку билим ала албай калган адамдарга да ачык "Өмүр бою билим алуу" түшүнүгүнүн рамкасында уюштурулушу;

8. Билим берүү уюмдарынын маалыматты мазмун катары да, процесс катары да бере турган формада уюштурулушу. Бул процесстин маанилүү бөлүктөрүнүн бирин мугалимдер түзөт.

Негизги коомдук уюмдар: үй – бүлөлүк, билим берүү, диний, экономикалык, саясий – бүткүл тарыхыбызда жана азыркы күндө да коомдук турмуш менен тыгыз байланышта жашаган инсандардын

муктаждыктарын канааттандыруу үчүн түзүлгөн. Бүткүл дүйнөдө социалдык муктаждыктарды канааттандырууга багытталган негизги уюмдардын иштөө формасы ар бир маданий чөлкөмдө ар түрдүү экени белгилүү (Фичтер, 1990, 114–б.). Учурда коомчулуктун эч чанбас уюмдарынын бири – билим берүү уюму. Билим берүү уюмдары инсандарды коомдун мүчөсү болууга даярдоо практикаларын, коомдо бар болгон илим бирдигин жана эксперименттерин коомдун мүчөлөрүнө окутуу процессинде системалык бүтүндүк түрүндө уюштурулушу аркылуу ортого чыгат. (Сайын1985, 173 –б.). Билим берүү уюмдарынын расмий тарабын түзгөн мектепти социалдык система катары караганыбызда, мугалим жетекчи, көзөмөлчү, окуучу жана бала асыроочулар биргеликте системанын максатына ылайык милдеттерин аткаруулары зарыл.

Социалдык системаларда ар инсан бир статустун жана ал статуска байланыштуу роддордун ээси. Белгилүү бир максатты жүзөгө ашыруу үчүн уюштурулган мектептер расмий уюм болуп саналат жана бул уюмда жетектөөчүлөрдүн, окутуучулардын, окуучулардын статус жана роддору бири–биринен абдан айырмаланат. Салыштырмалуу түрдө алганда туруктуу бул статустар, роддор жана аракеттер мезгилдин өтүшү менен өзгөрөт (Айдын, 1987, 36 –б.).

Индустриялашуу фактысы коомдук ишти талап кылды жана көптөгөн кесиптердин пайда болушуна алып келди. Билимдүү, жөндөмдүү жана маалыматтуу болуу укугуна ээ коомдон ошол коомго таандык инсандар менен бирге эле коомдук иштин талабына шаар турмушунда ылайык жаны кесип ээлери мааниге ээ боло баштады. Улам артып олтурган компетенцияларынын рамкасында көптөгөн кесиптер мезгилдин өтүшү менен уюштурулган билим берүүнүн кучагына киришти. Маалыматтын жасалышы, көбөйтүлүшү жана таратылуусунун натыйжасында интеллектуалдык жөндөм талап кылган кесип түрлөрүндө жана ал кесиптердин теориялык билимине ээ кылган мектептердин (окуу жайлардын) саны улам артып, жаңы структуралар пайда болду. Ошондуктан популярдуу билим берүү процессиндеги окутуучулук уюштурулган билим берүү процессиндеги мугалимдик кесипке айланدى.

Ал учурда мугалимдик кесип катары таанылды. Адам тарабынан аткарылган иштин кайсылдыр бир кесип категориясына кирген, кирбегендигин аныктаган белгилүү өлчөмдөр бар. Уюштурулган билим берүүдөн таалим алуу, мамлекеттин көзөмөлүндөгү мыйзамдарга ылайык милдет аткаруу, кесиптин этикалык тарабы менен байланышкан принциптерге баш ийүү ж.б. шарттар мугалимдиктин,

докторлук, адвокаттык сыяктуу эле өзүнчө кесип экендигин аныктайт (Тезжан, 1991, 255 – б.).

Кесип категорияларынын ичинде мугалимдик кесип сандык жагынан басымдуулук кылат. Билим берүү укугу коомдун тандамал бөлүгүнүн монополиясынан чыгышы жана бул укуктун демократиялык ой жүгүртүү менен паралелдүү түрдө эл массасына таанылышы мектептерди (окуу жайларды да) жана мугалимдерди алдыңкы планга чыгарды. Ар бир коомдо мугалимдиктин кесип катары кабылданышы билим берүүнүн мамлекет тарабынан камкордукка алынуусу менен бирге кенири түшүнүккө ээ болду. (Татлыдил, 1993, 51 – б.).

Мугалимдер дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө мамлекеттик кызматчылардын басымдуу бөлүгүн түзөт. Мугалимдик – жогорку кирешелүү топтор тандаган иш эмес. Ар кандай коомдо мугалимдик ортонку катмардын баалуулуктарын кабылдаган адамдардын көпчүлүгү тандаган кесип катары белгилөө. Түркияда мугалимдикке ынтызарлардын үй – бүлөлүк тек – жааты жана аталарынын кесиби изилденген учурда абдан көпчүлүгү шаардык экендиги жана ата – бабалары да шаардык адамдар болуп, орто кирешелүү топко киришкени, сапатты талап кылган кесиптердин ээлери болушканы белгилүү болууда. (Татлыдил, 1993, 150 – б.).

Мугалимдик кесиптин орто кирешелүү тектен болушу бул кесиптин статусун аныктаган факторлордун бири болуп саналат. Муну менен бирге эле мугалимдик кесипти тандагандардын жынысы, бүтүргөн жогорку окуу жайы жана факультетинин сапаттык жагы, тармагы, алар иштешкен мектептин (же окуу жайынын) мамлекеттик же жеке менчик болушу, ал окуу жайлардын шаарда же айылда жайгашышы, алышкан маяналарынын башка кесиптерге караганда аз же көп болушу ж.б. факторлор мугалимдик кесиптин статусуна өз таасирлерин тийгизүүдө. (Тезжан, 1991, 286 – 290 – б.).

Кесип катары мугалимдик мектеп ичинде, өзгөчө класс ичинде ишмердүүлүгүн жүргүзүүсү менен бирге коомдук функцияны да аркалашынан улам ар бир коомдо ар кыл мааниге ээ (Татлыдил, 1993, 51 – б.). Түркия Республикасынын курулушунан кийинки жылдарда элди билимге багыттоо жана республиканын өмүрүн улай турган жаны муундарды тарбиялап чыгаруу максатында билим берүү иши тездетилген болчу. 1924 – жылы 3 – марттан баштап күчүнө кирген. Бириктирилген билим берүү (Tevhid – i Tedrisat) мыйзамы менен билим берүү жана агартууда биримдикти камсыз кылган өкүмөт 1924 – ж. 13 – мартта жана 1926 – ж. 22 – мартта чыгарылган мыйзамы аркылуу мугалимдикти кесип катары таанып, бул кесип ээлеринин алдыңкы катарда турушу керектигине басым жасаган болчу (Акйүз, 1978, 226 – б.).

Жаны Түркиянын фундаменттери курулган жылдарда мугалимге мынчалык маани берилишинин себеби баарына белгилүү. Түркиянын эң алыскы булун – бурчтарына чейин жетип, калкты билимге сугара турган мугалимдер, ошол эле учурда ал режимдин өмүрүнүн узун болушуна салым кошуулары керек эле. Ошентип, бул кесип республикалык өкмөттүн мугалимдерден күткөн эң маанилүү коомдук ролдорунун бири болчу.

Оболу Мустафа Кемал Ататүрк, кийин Улуттук билим берүү министри сүйлөгөн сөздөрүндө мугалимдин коомдук ролун ачык – айрым белгилешкен. Ататүрк 1924 – жылы “Республика идеялык, илимий, билимдик, руханий, ден соолугу жагынан кубаттуу жана кайраттуу коргоочуларга муктаж. Жаны муунду дал ушундай жөндөмдүү кылып тарбиялоо – сиздердин колунуздарда”, – деп айтканы бекеринен эмес эле. Ататүрк доорундагы улуттук билим берүү министрлеринин бири Мустафа Нежатинин пикири боюнча мугалимдер “...азиз өлкөнүн эң жалындуу коргоочулары жана Түрк революциясынын талыкпас кызматчылары” деп эсептеген. Эл менен жумурият жетекчилиги ортосундагы мамиленин түзүлүшү жана бекемделиши мугалимге чоң милдет жүктөгөн өкүмөттөрдүн мугалимдерге ыроологон бул ролу көп партиялуу турмушка өткөн соң маанисин жогото баштаган. 1950 – жылга чейин билим алуунун жолу мектеп аркылуу өтчү. (Өздемир жана Өздемир, 1994). Билимдин очогу мектеп, андан соң, мугалим болчу. Көп партиялуулукка өтүү менен бирге басма сөз, коомдорду уюштуруу ж.б. кенири тармакта эркиндик берилип, мектептин, аны менен бирге мугалимдин таасири азая баштаган. Түркияда жаны муундардын билим жана таалимди мектептерде эмес, алардын сыртында жана көпчүлүк учурларда мектепке карама – каршы келген каражаттар аркылуу ала баштаганы байкалат (Гүнгөр, 1978. 265 – б.).

Баштан өткөн бул коомдук өзгөрүштөн улам талаа шарттарында эмгектенген жана элди агартуу милдетин аркалаган мугалимдер маанилүү өлчөмдө ошол шарттардын таасирине кабылган. Бирок мамлекеттик Пландоо Уюмунун “Түрк айылдарында модерндешүү тенденцияларын изилдөө” аттуу эмгеги айылда жалгыз агартуучу болуу милдетине жана артыкчылыкка ээ болгон мугалимдин коомдук ролунун жогорулаганын көргөзгөн жыйынтыктарды жарыялаган эле.

Чындыгында айылдарга жанылык алып келгендер, дүйнөлүк окуялардан жакшы кабардар болгондор, элетте бир проблема чыгаары менен эл кайрылган адамдардын катарында турган мугалимдер эми адынкы орунда болбой калышты (МПУ 1970, 205 – б.).

Мугалимдиктин статусун пастаткан факторлор Түркияда ар түрдүү Республика жарыялангандан ушул күнгө чейин мугалим тарбиялап чыгарууда практикаланып келе жаткан түрдүү моделдер мугалимдерди сапаттык аспектиден кыйла бөлүктөргө бөлүп келген. Саясий кризис мезгилдеринде мугалимдерге жүктөлгөн идеологиялык роль системанын ыдырап калышына жана мугалим статусунун төмөндөшүнө себеп болгон. Бүгүн көптөгөн ата-энедер баласынын мугалим болушун каалашпайт. Улуттук билим берүү министирлигинин билим берүү факультеттери окуучу-студенттерине стипендия төлөөдө жаштарды мугалимдик кесипке даярдаган окуу жайларды акыркы катарга коюшканы бута далил (Челик, 1989). Мугалимдик кесип башынан кечирген бул терс көрүнүштөр бир эле Түркияга тийешелүү эмес.

Заманбап окуу жайларынын мындан үч жүз жыл мурда китептердин басып чыгарылышы менен башталган тарыхы, ага тиешелүү технологиядагы өзгөрүүлөр, билим берүүнүн өндүрүмдүүлүгү жана жоопкерчилиги жаатынан алганда окуу жайларга жаны жана милдеттүү талаптарды жүктөөдө. Дүйнө жүзүндөгү өзгөрүп жүрүп олтурган жана улам өнүккөн социалдык, экономикалык жана техникалык алгалоолордун натыйжасы мугалимдин ролун жана милдеттерин бул жагдайга көз каранды түрдүү өзгөрүүгө алып келди. Мындай өнүгүүлөр эске алуу менен өлкөгө тийгизген пайдасы жагынан алып караганда мугалим жана анын сапаты жөнүндөгү маселе маанилүү проблема катары ортого чыгууда.

Бүгүн Түркияда мугалимдерди даярдап чыгаруу темасы Улуттук билим берүү министирлиги менен университеттер ортосундагы эн көп талкууланган маселеге айланды. Бул маселе айрыкча университеттердин ичиндеги билим берүү факультеттери менен илим жана адабият факультеттеринин функцияларынын чаташтырылышынан улам да дискуссиялуу тема болуп келүүдө. Мындай абал кесип катары мугалимдикке да өз таасирин тийгизип, тиешелүү факультеттердин уюштурулуш максаттарынын өнүктүрүлүшүнө да тоскоол болууда. Мугалимдиктин кесип катары негизги элементтери кайсылар? Ал тургай мугалимдик иш кесип болуу сапатын сактап кала алдыбы? Тема ушул аспектиден изилдениши зарыл. Практикада байкалган ар түрдүү көрүнүштөр бизди ушул жагдайга көңүл бурууга түртүүдө. Мындай жагдай толук түрдө түшүндүрүлбөй кала бергендей таасир калтырат.

Мугалимдик илимби? Искусствобу? деген суроо көп жылдардан бери талаш-тартыш жаратып келет. Бул эки көз караштын тең жактоочулары четтен табылат. Мугалимдикти искусство катары санагандардын пикири боюнча, мугалимдикте талант, зиректик, чыгармачылык жана илхам сыяктуу сапаттар маниге ээ. Мугалимдикке

илим катары карагандар болсо билим менен жөндөмдү алдынкы планга коюшат(Волфолк, 1990, 2 – б.).

UNESCO/ILOго ылайык мугалим “окуу жайда окуучуларды (студенттерди) тарбиялоого милдеттүү (билим берүү милдетин аркалаган) бардык адамдар” (Гүлмез, 1991, 27 – б.). Ошол эле булак мугалим тарбиялап чыгаруунун максатын төмөнкүдөй аныктаган: “Мугалим тарбиялап чыгаруунун максаты анын жалпы билимин жана инсандык маданиятын; билим берүү жана үйрөтө билүү талантын; мекен чегинде жана улуттук чөйрөдө адамдык мамилелердин түзүлүшүнө багыт берген (таасирге ээ) принциптердин кабылданышын; ары окутуу , ары өрнөк болуу менен өзүнө жүктөлгөн коомдук маданий жана экономикалык өнүгүүгө салым кошуу милдетин ан – сезимдүү түрдө өнүктүрүүдө жатат” (Гүлмез, 1991, 3 4 – б.).

Түркияда мугалимдик көптөгөн жылдардан бери искусстволук да тарабы болгон илим катары кабылданып келүүдө. Бирок алгачкы мугалимдик окуу жайдын ачылышынан бир топ кылым өтсө да өлкөбүздө мугалим тарбиялап чыгаруу олуттуу проблемалардан арылбай келет. Бүгүн мугалим тарбиялап чыгарган университеттер менен Улуттук билим берүү министирлигинин эки уюмга тең залал берген конфликтери уланууда. Мугалим тарбиялаган жогорку билим берүү уюмдары, 2547 – номерлүү “Жогорку билим берүү мыйзамы” менен университеттердин карамагына өткөрүлүп берилген. Бул кадам түрк билим берүүсүнүн тарыхындагы мугалим тарбиялоо менен байланышкан аракеттердин эн маанилүүлөрүнүн бири болуп саналат (Өздемир, 1991).

Мугалим тарбиялоо темасы Түркиянын билим берүү системасында дайыма маанилүү маселелердин катарынан орун алып келген. Өзгөчө саясий жана социалдык өзгөрүш мезгилдеринде мугалимдерге айрыкча зор маани берилчү. Бүгүн мугалим тарбиялоо маселеси эки аспектиден алганда чон маселе катары каралууда:

1. Экономикалык
2. Интеллектуалдык маселе түрүндө (Гүнгөр, 1982).

Интеллектуалдык маселе 2547 – номерлүү мыйзам менен жарым – жартылай жоюлганы менен муну жүзөгө ашыруу, тиешелүү тараптарга кабыл алдыруу жана системаны тең салмактуулукка түшүрүү мүмкүн болгон жок. Технологиядагы өнүгүүлөрдүн билим берүү уюмдарына чагылуусу жана технологиялык мүмкүнчүлүктөрдүн колдонулушу мугалимдин мектеп (окуу жай), класс ичиндеги ролдорун аткарууну оңойлоткону менен статус жана ролдордогу жаны аныктамалардын жана түзөлтүүлөрдүн милдеттүү түрдө жасалуусуна алып келди. Учурда

мугалим жана окуу китептери билим алуунун биринчи шарты болуудан калууда. Билимдин тармагы, сапаты жана тездигинде байкалган өзгөрүштөр инсандын окуу жана үйрөнүү процессин да ылдамдык менен өзгөрүүгө дуушар кылууда. (Друккер, 1991, 23 7 – б.). Биздин доордо бүткүл дүйнөлүк коомчулук тездик менен маалыматтык коомго карай баратканын эске алсак коомдун бардык мүчөлөрү эми окуу жай менен эле чектелбестен өмүр бою билим алуу менен бетме – бет келди деп айта алабыз. Салттуу түрдө айта турган болсок, билимдүү инсан – таанылган билим запасына ээ адам. Мындан ары билимдүү инсан керектүү билимге ээ жана өмүр бою окуу жана өзүн – өзү өнүктүрүүнү адатка айландырган адам дегенди туюндурмакчы. Билим жаны окуу технологиялары, уюмдары жана мекемелеринин жардамы менен өмүр бою алына бере турган фактыга айланууда. Улам глобалдашкан жана алуу оңойлогон билимге ээ болуунун жолу окуу – үйрөнүү аркылуу өтөт. Өтмүштүн окуу – жазуу жана арифметика менен чектелген негизги жөндөмдөрүнө бүгүн компьютер колдонуу жөндөмү да кошулду. Кол жазмаларды кыйынчылык менен көчүрүү же түшүндүрүлгөн сабактарды тындоо орто кылымдагы билим алуунун жалгыз жолу болуп, басылып чыккан китептер тез окутуу методдорунда кандай зор өзгөрүүлөрдү алып келсе, бүгүн да ошондой албан өзгөрүшкө туш келүүдөбүз. Сабыры чексиз жана класстагы мугалим менен салыштырылбас, окуган адамдын кол алдында турган компьютер маалыматтын айлануусунда болуп көрбөгөндөй женилдиктерди алып келди. Окуу жайлары улам барган сайын көбүүрөөк компьютер, телевизор ж.б. каражаттарды колдонууга мажбур болушууда. Мугалим бара бара окуучусуна (студентке) жардам берүү, жол көрсөтүү, өрнөк болуу жана ага стимул берүүчү ролду аркалоодо (Друккер, 1991, 23 7 – бет). Мындан ары мугалимдиктин коомдук ролуна караганда, окуу жай жана класс (аудитория) ичиндеги ролдору көбүрөөк мааниге ээ болууда. Мугалимдиктин статусун жогорулатуунун жолу да дал ушул жерден өтөт. Вулфоктун пикири боюнча модерн билим берүүдө жалпысынан мугалимден төмөнкү ролду аткаруу талап кылынат: (Вулфок, 1990, 5 – б.) окутуу устаттыгы, шыктандыруучу жетекчилик, модернчилик, насаатчылык (кенешчилик) жана модель болуу. Башка көз караш боюнча мугалимдик кесиби төмөнкү чен – өлчөмдөрдү камтуусу зарыл: (ohio department of education, 1994).

Предмет адистиги (устаттыгы). Мугалим негизги түшүнүктөрдү, методологияны жана аларды окууга үйрөтүү жолдорун билиши абзел.

Шыктандыруучу (окуучуну билүү). Мугалим окуучуларынын кандайча үйрөнүүдө жана өнүгүүдө баратканын билүүгү керек. Ал өнүгүүнү негиз катары алуу менен окуучуга түрдүү окуу шарттарын жана мүмкүнчүлүктөрүн түзүүсү зарыл. Ал мүмкүнчүлүктөрдүн

даярдалышында окуучунун интеллектуалдык, социалдык жана инсандык өнүгүүсүн эске алуусу абзел.

Окуучулардын түрдүүлүгү. Мугалим окуучулардын үйрөнүү жөндөмү жана мүмкүнчүлүктөрүнөн ар түрдүү экенин билүүсү кажет.

Сабактын пландалышы: Мугалим сабагын окута турган темага, окуучулардын коомдук жана улуттук билим берүүнүн жалпы максат жана талаптарына ылайык пландай алуусу лаазым.

Окутуу стратегиялары: Окуучулардын критикалык ой жүгүртө билүү, маселе чечүү жана өндүрүмдүүлүктөрүнө (перформанстарына) ылайык мугалим ар бир стратегияларын колдонушу талап кылынат.

Окутуу чөйрөсү: Мугалим окууга туура багытта таасир бере турган социалдык өз – ара таасирдешүүлөргө шарт түзө тургандай окуу чөйрөсүн түзүүсү зарыл.

Мамиле (байланыш): Мугалим окуу жана чөйрөсүнө оң таасир тийгизе тургандай жазып же сөз менен мамиле түзүү (байланыш куруу) техникаларын эффективдүү колдоно алышы лаазым.

Баалоо: Мугалим окуучулардын интеллектуалдык, социалдык жана физикалык өнүгүшүн туура баалай ала турган формалдык жана бейформалдык баалоо усулдарын колдонууну билүүсү керек.

Изилдөөчүлүк: Мугалимдин бул өзгөчөлүгү – изилдөөчү адам катары окуучуларга таасир берүүсүндө жатат. Издеп табууга түрткү берүү жана кызыгууну ойготуу, багдардын кызыгууларын арттыруу – билим берүүнүн эң маанилүү максаттарынын бири саналат.

Бул ролдорду көбөйтүүгө жана түрлөргө бөлүүгө да болор эле. Биздин негизги темабыз ал ролдорду аткара ала турган сапатка ээ мугалимдердин кандай жагдайда, кандай билим берүү аркылуу тарбияланып чыгышы жөнүндө болууда.

Билим берүүдөгү жаңылануулардын ийгиликтүү болуу шансы көпчүлүк учурда мугалимдердин ал системаны өздөрүнө кабылдап жана система талап кылган билим жана жөндөм деңгээлине жетүүлөрүнө байланыштуу.

Бүгүн университеттер ортосунда аныкталган мугалим тарбиялоонун минималдык стандарттары жок. Кээ бир гана орток предметтер окутулууда, бирок предметтердин курстук аныктамасы жана кандай компетенция үчүн окулганы аныкталбагандыктан, көпчүлүк учурларда предметтер максатына жетпей кала берүүдө. Түркияда мугалимдиктин кесип катары сакталышы же кесиптик сапатка ээ болушу үчүн Улуттук илим берүү министирлиги менен билим берүү факультеттери мугалим тарбиялап чыгаруу темасында орток негиз жана стандарттарды

аныктоосу керек. Мугалимдик курстарга керектүү кээ бир негизги критерийлер иштелип чыгышы зарыл. Өзгөчө өнүгүү жолундагы университеттер бул маселеге маани бербей келишет. Мындай абал кесиптин кадырына шек келтирип, айрыкча кызматка кирүүдөн мурда өзгөчө техникалык билим берүү сыяктуу факультеттерде – «Мугалимдик кесип билими» предметинин маанисине терс таасирин тийгизүүдө.

Билим берүүдөгү жаңыланууларда дайым борбордук орунду жакташкан мугалимдердин тарбияланып чыгарылышында мындай мүнөздө болгон «жалпы маданият», «тармактык маалымат» жана «мугалимдик кесип билими» предметтеринин бардык мугалимдерге алар ишке киришүүдөн мурун окутулушу абзел. Болбосо, бар сабакты кыйынчылык менен өткөн мугалимдерден жаңылануу тармагында активдүү роль ойноорун күтүү аша чапкан оптимисттик болор.

Билим берүүдөгү жаңылануунун ийгиликке жетишиндеги эң маанилүү өлчөмдөрдүн бири болуп адам, же башкача айтканда мугалим саналат. Окуучуларын моралдык, экономикалык жана жумуш шарттары аспектисинен алганда күтүмгөн деңгээлге жеткирилбеген системанын ийгиликтүү жаңылануу шанстары анча деле көп эмес.

ОКУУ БӨЛҮКТӨРҮ**УЛУТТУК ТААЛИМ–ТАРБИЯНЫН МАКСАТТАРЫ ЖАНА
МУГАЛИМДИН КИШИЛИК САПАТТАРЫ**

Проф. Др. Йылмаз Өзакпынар

(Гази университетинин мугалим тарбиялап чыгарчу жогорку билим берүү уюмдарынын кечээкиси—учуру—келечеги симпозиуму 6–11 апрель, 1987).

Улуттук билим берүүнүн максаты коомдун муктаждыктарына жана идеалдарына ылайык инсандарды тарбиялап чыгаруу. Инсанды тарбиялоо эки тараптуу иш: 1) Коомдун ынаным–ишенимдеринен, үрп–адаттарынан, турумдарынан (позицияларынан), баалуулуктарынан жана жөндөм–шыгынан жаралган маалыматтарынан түзүлгөн маданиятын жаны муундарга өткөрүү; 2) Жетилип келе жаткан жаш адамдардын интеллектуалдык сезимталдык кудуретин жана эрктерин тен салмактуу түрдүү өнүктүрүү менен, алардын ар биринин инсан болушуна кам көрүү. Адамды тарбиялоонун бул эки тарабынын биринчиси коомдун учук улоочулугун, экинчиси коомдун чыгармачылык менен өзгөргөн шарттарга көнүүсүн шарттайт.

Бул эки багытта тен ийгиликке жетүү үчүн улуттук билим берүү системабызда окутуунун мазмун жана методдоруна да өзгөртүү жасоо муктаждыгы келип чыгат. Окутууда маалыматтын көп болушуна эмес, фундаменталдык билимдерди мыкты үйрөнүүгө көбүрөөк маани берилиши абзел. Билим да мезгилдин өтүшү менен өзгөрүлүшү, маанисин жоготушу же унутулушу мүмкүн. Ушуну эске алганда эн негизги мааниге ээ болгон нерсе — бул билимдин санын эмес, окуучунун акыл–парасатынын жана инсандык касиетинин өнүгүшү. Окууну каалоону ойготуу маалыматты издеп табуу жөндөмүнө жана үйрөнүү кубаттуулук—шыгына ээ кылуу — белгилүү (определенный) маалыматтарды милдетүү түрдө үйрөнүүгө караганда кыйла кымбат жана олуттуу максат.

Ар бир чыныгы үйрөнүү (окуу) инсан аң сезиминде ар кандай маселелерге болгон көз карашында, баалоо ыкмасында, сезими жана табитинде, проблемаларды көрө билүү жана аны чече алуу жөндөмүндө өзгөрүү жарата алат. Эгер улуттук билим берүүнүн максаты маалымат жүктөө эмес, инсан тарбиялоо болсо, сабактын мазмун жана методдорун инсанда ошондой өзгөрүүлөрдү жарата тургандай формага салынышы шарт. Башталгыч жана орто билим берүүдө кенири

программалардагы темалар өз – өзүнчө эч кандай мааниге ээ эмес, алар инсан өзгөрүүсүнө канчалык салым кошконуна ылайык бааланат. Университеттик баскычта болсо илимий чындык катары маалымат (билим) мааниге ээ, ал жерде өнүккөн интеллект менен чындыктын изилдениши, маалыматтардын (билимдердин) далилдениши жана (специализация) адистешүү жүрөт.

Башталгыч жана орто билим берүүнүн максаттарына ылайыкар кандай баскычтарга мугалим тарбиялап чыгаруу негиздерин аныктайт. Аталган бул эки билим берүү баскычтары үчүн кенири программаларын даярдап жатканда белгилүү предметтердин окутулушу эмес, инсандын акылы, сезими жана эрки сыяктуу аспектилеринин белгилүү калыптарда өнүктүрүлүшү көңүл борборунда туруш керек. Билим берүү инсандын туюмунда, түшүнүгөндө, интеллектинде, позициясында, баалуулуктарында, талантында, шыгында бир өнүгүү жана өзгөрүү жаратуу дегенди туюндурат. Бул өнүгүүлөр жана өзгөрүүлөр жаралбастан ээ болгон маалымат (билим) башталгыч жана орто билим берүү максаты жаатынан алганда эч кандай мааниге ээ боло албайт. Андай маалыматты адам эси көпкө сактабайт. Бирок чыныгы окуунун өнүмдөрү (продукциялары) эч качан унутулбайт. Анткени чыныгы окуу өнүмдөрү болуп бир аз мурда сөз кылып өткөнүбүздөй, түшүнүүлөр, көз караштагы өзгөрүүлөр, турум (позициялар) жана баалуулуктар, талант жана шыктар, туюмдар жана табиттер эсептелет. Мисалга түрк тили сабагын элестетип көрөлү: мугалим түрк тили жөнүндө бир топ маалыматты (билимди) үйрөттү дейли, бирок окуучусун түрк тилин жакшы түшүнүп, жакшы жазып, жакшы сүйлөй ала турган абалга жеткирбесе ал кандай билим? Мындай окутулган түрк тили сабагынын максаты ишке ашып, окуучуну өнүктүрүү функциясын аткарган болобу? Же, адабият сабагын аламы. Жазуучулардын туулган, өлгөн даталарын, чыгарманын аттарын, чыгармаларынын темасы кандай экенин, ал тургай ал чыгармалардан туруп кээ бир үзүндүлөрдөн образдуу окутулушун үйрөтүп, бирок окуучуга анын билүүсү зарыл болгон оригиналдуу чыгарманы таанытпаса, окууга кызыгуусун ойгото албаса, чыгарма тандоо жөндөмүн өнүктүрбөсө, болбосо маселен бир ырдын көркөмдүк үчүн же бир трагедиянын көркөм чындыгын терең түшүнө турган денгээлге жеткирбесе мындай адабият сабагынын асыл максаты жүзөгө ашкан болобу? Мындай сабактарда маалымат алдынкы планга чыгып, окуучунун өнүгүүсү жана жетишүүсү теориялык аспекттен көңүлгө алынбаган болуп чыгат. Маалымат мезгилдин өтүшү менен унутуларын баарыбыз билебиз, бирок калыптанган адабий табит жана окуу адатынын унутулушу жөнүндө кеп болушу мүмкүнбү? Ошентип билим берүүнүн максаты ушу унутулбаган ар качан ой – никир жана аракеттерге таасир эткен өзгөрүүлөрдү жаратууда жатат.

Жалпы программалар абдан көп максаттарды камтыганына карабастан билим алып чыккан инсандарыбыздын көңүлгө толоор денгээли көзгө толоорлук болбошу жана алардын, адатта, таалимсиз калгандай таасир калтырышынын себеби улуттук билим берүүбүздө бул максатка анча маани берилбей келе жатканы менен түшүндүрүлөт. Маалыматтарды түшүнүү же китептен окуп коюу менен гана бул максат жүзөгө аша койбойт. Мугалим окуучулар менен руханий контакт түзүлүшү жана ал руханий контакттын негизинде билим берүүнүн максаты болгон өзгөрүүлөрдү окуучунун ички дүйнөсүндө жаратуусу зарыл. Мугалимдин буга күчү жетпесе жана билимдин формасын гана (мазмунун эмес) үйрөтө алса. Окуучулар ал билим (маалыматтын) канчасын эсте калганын аныктоо менен гана алек болсо инсан тарбиялоо милдетин аткара албаган болуп чыгат. Кызыгууну ойготуу, алакалардын пайда болушуна жардам берүү, окууга чечкиндүүлүктүн жана эмгекке эрктүүлүктүн өнүктүрүлүшү мугалимдин окуучу менен болгон мамилесинде байкоого ала турган маселелерден.

Кандай гана предмет болбосун, мугалим ошол касиетти — данакерлиги аркылуу окуучунун ой жүгүртүү методдоруна ээ болуусуна аракет жасашы керек. Математика, физика, биология илимдери, экономика, лингвистика, тарых илимдери — булардын баары негизинен ой жүгүртүү методдорун талап кылат. Башталгыч жана орто билим берүүдө азырынча маани берилбегенине карабастан, бул аталган тармактар маалымат ой жүгүртүү методдоруна ылайык экинчи мааниге ээ болуу менен бирге белгилүү бир мазмун аркылуу акылга өтүп орун алган бул жалпы ой жүгүртүү методдору түрдүү өзгөчө абалдардын тандай алуу менен ишке ашат. Түпкү маанисинде физиканы үйрөнүү — физиктин ой жүгүртүүсүндөй ой жүгүртүүнү үйрөнүү дегенди түшүндүрөт. Анык маанисинде тарыхты окуу болсо — тарыхый окуяларга тарыхчы сыяктуу ой жүгүртүү жана учурда болуп жаткан окуялардын өткөн (тарыхый) чак менен байланышын көрө билүү дегенди туюнтат.

Артыкчылыктуу мамилелерди түзө алган, окууга чечкиндүү, эрки күчтүү, ой жүгүртүү методдорун билген, ахлактык мүнөзү калыптанган, социалдык мамиледе калыптанган жана өзүн чектей билген, табити жана сезимталдыгы мыкты инсандар жалаң баяндоого таянган окутуу аркылуу тарбияланбайт. Чыныгы билим берүүдө мугалим менен окуучунун инсандык мамилелери биринчи орунда болуу маанилүү. Мугалимдин идеялык жөндөмү, инсандык жетилгендиги жана өрнөк боло алчу үлгүсү инсанда тарбиялоодо баш тартылгыс негиз боло алат. Окутуу техникалары мугалимдин ушул сапаттары бар болсо гана мааниге ээ. Окуп — үйрөнүү ийгилигинин негизги сыры болгон өз — ара алакада болуу — мугалимдин инсандыгынан жана мугалим негизин

түзгөн «мугалим менен окуучу», «окуучу менен мугалим» ортосундагы өз – ара мамилелеринин таасиринен жаралат. Башкача айтканда, өз – ара алака социалдык мамилелердин ичинде пайда болот жана социалдык байланыштарда гана сакталат. Мугалимдин шыктандыруучу модель инсандыгы бул байланыштар ичинде борбордук мааниге ээ.

Мугалим өз предметин мыкты билүү менен бирге балдарды сүйүшү, ачык маанайлуу болушу кажет; класстын ичинде болсун, тышында болсун эн оболу ачууга тие турган окуяларды күлүмсүрөп кабыл алуусу зарыл; сабырдуу, жардамга даяр жана адилет болушу шарт: балдардын маселелерин түшүнө алуу жана аларга түшүнүктүүлүк менен мамиле жасоосу, ошондой эле тартипти сактоо менен бирге окуучулардын ишенимдүүлүгүнө жана алардын өздөрүн эркин сезип, ойлорун эркин айтууга мүмкүнчүлүк түзүшү лаазым;

Окуучуларды маектеш катары кабылдап, аларды кемсинтпеши керек; келеке жана шылдың кылбоо абзел; деспоттук манераларды көрсөтпөгөнү ийги; өтө сүймөнчүлүктүү окуучулары болгону жакшы; дисциплинаны сактоо үчүн жазалоо жана кыйкырып – бакыруу методдорун колдонуп, таш боордук көрсөтпөшү керек; балдарга түшүнүктүү мүнөздүү болуусу зарыл.

Мугалимдердин улуттук билим берүү максатын жүзөгө ашыра тургандай жөндөмдүү кылып тарбияланышы маселесинде төмөнкүдөй алдын алуу иштери жүргүзүлсө жакшы болор эле деген ой келет:

1) Мугалимдиктин кесип катары спецификалык негиздери жана адеп – ахлактык коду аныкталышы керек;

2) Окуучулардын тарбияланышында мугалимдин инсандык сапатынын чон таасири болгону үчүн мугалимди тарбиялап чыгарган уюмдарга студенттерди тандап кабыл алуу үчүн билимден сырткаркы да критерийлерди иштеп чыгуу зарыл;

3) Мугалимдикке (ышкыбоз) талапкерлерди тарбиялап жаткан учурда инсандык жана мүнөздүк сапаттары жаатынан карап, мугалим болууга ылайык же ылайык эмес экендигин баалоо үчүн критерийлерди иштеп чыгуу зарыл: ылайык болбогондорго бүтүргөн тармагына таандык гана дипломдор берилип, мугалим болушуна уруксат берилбей турган алдын алуу иштери жолго коюлушу лаазым;

4) Мугалим тарбиялоо программаларындагы тармактык предметтер абдан жөндөмдүү мугалимдер тарабынан жана педантикалык образда эмес, кызыгууну ойготуу менен жана билимге болгон табитин өнүктүрө тургандай окутулушу абзел. Студенттин үйрөнүп чыккан билимин кайра жаш муунду окутуу үчүн алып жатканын эч качан эсинен чыгарбашы кажет;

5) Програмадагы кесиптик жетилүү бөлүмүнө көбүрөөк басым жасалганы ийги: практикалоо биринчи жылдан (курстан) кийин эле башталып, дарыгер бейтапканада тарбиялангандай эле, мугалимдик практика да билимдин органикалык бөлүгү болгону дурус;

6) Мугалим формациясы сабактары академиялык жана теориялык багытта, мыкты тарбияланган, ошол эле учурда мугалимдик кесибин, мектепти же дарыкана маселелерин мыкты билген доктур сыяктуу ийгиликтүү мугалимдик тажрыйбасы бар, билим жана тажрыйбаларын жандуу ыкма менен жеткире алган мугалимдер болгону жакшы. Бул предметтердин эн маанилүүсү болгон психология, психологиялык түшүнүк жана фактыларды сүйлөп берүү менен эле чектелбеши керек. Мугалимдикке талапкерлер – байкоо жүргүзүү, диагноз, рухий контакт түзүү жана классты жетектөө сыяктуу психологиялык жөндөм ыкмаларды да ичине камтышы зарыл. Психологияга академиялык мамиле (подход) жалпы маданият катары маанилүү, бирок талапкер мугалимдердин мугалим катары эффективдүүлүгүн арттыруу үчүн көп деле пайдалуу эмес. Анткен менен реклама агенттиги же менеджмент сыяктуу кесиптери боюнча билим берүү курстарында практикалык түшүнүк жана жөндөмдөрүн арттыруу үчүн психологиялык практикалар көбүрөөк үйрөтүлгөнү жакшы.

Төмөнкү жагдайга да көңүл буруу зарыл: мугалимдердин тарбияланып чыгарылышында окутулган психологиялык маалыматтарда балдардын жана окуучулардын кыймыл аракеттерине басым жасалып, мугалимдин аракеттери жөнүндө болсо кенири сөз болбой келет. Мугалимдер окуучулардын кыймыл – аракет – мамилелеринин түшүнө билиши сөзсүз керек, бирок балдардын аракеттери менен өздөрүнүн мамилеси ортосундагы байланышты көрбөгөн жана балдардын кааланган аракетин, реакциясын жарата турган иштерди пландай албаган мугалимдер жалаң эле балдардын аракеттери жөнүндө алган билимдерин кесиптин ийгиликтерин арттырууда кандай пайдалануу керектигин жакшы билишпейт.

КЛАСС ЖАНА МЕКТЕПТИН (ОКУУ ЖАЙДЫН) ЧОНДУГУНУН ОКУУЧУЛАРГА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Доцент доктор Селахиттин Өгүлмүш

Доцент доктор Сервет Өздемир

Өлкөбүздүн билим берүүдөгү проблемаларынын бири башталгыч жана орто баскычтагы окуу жайларынын (мектептердин) санынын аз болушу жана мектеп жашындагы балдар үчүн жетишсиздигинде жатат деп белгилешет. Мектептердин санынын жетишсиздиги класстарда окуучулардын санынын ашыкча көп болушуна, ал эми класстар болсо билим берүүнүн сапаты менен байланышкан көйгөйлүү проблемалардын пайда болушуна себеп болууда. Акыркы жылдардагы «Өз мектебинди өзүң кур» деген маанайдагы компаниялардын башталышы да бул маселенин канчалык даражада курч экенин көрсөтөт.

Класстардын жана дарсканалардын тыгыз же тар болушу – билим берүүнүн сапатын түшүрүп жатканы туурасында көптөгөн нааразылыктарга себеп болгону аз келгенсип, дагы бир башка проблема күн тартибине келип кирди. Ырасында эле, окуучулардын ашыкча көптүгү окуучулардын аракеттерине жана өнүгүүсүнө өз таасирин тийгизүүдөбү? Башкача айтканда, кичине жана чоң мектептерде окуган окуучулардын өнүгүүлөрүндө айырмалар пайда барбы? Эгер андай болсо окуучулары ашыкча көп мектеп окуучулардын өнүгүүсүнө кайсыл аспектиден жана кандай өлчөмдө таасир тийгизүүдө? Айрыкча мектептин башкарылышы жаатынан алганда чоң мектеп менен кичине мектеп ортосунда айырма барбы?

Бул суроого жооп берүү үчүн чоң (окуучулары абдан көп) жана кичине (окуучуларынын саны абдан аз) мектептердин эффективдүүлүктөрүн салыштыруу зарыл. Өлкөбүздөгү окуучулардын санынын өсүшүн табигый жараян катары караган жана мунун окуучуларга тийгизген таасирин изилдеген эмгек жарыяланган эле. Бирок оболу ушул тема менен байланышкан мекенибиздин сыртында өткөрүлгөн изилдөөнүн натыйжаларын төмөндө корутундулоо менен жорутадагы суроолорго жооп издеп көрөлү.

Психология илиминдеги «чөйрө» түшүнүгү

Психологияда «чөйрө» түшүнүгү эмнени туюнтканы негизинен ачык эмес. Өнүгүүнүн психологиясына тиешелүү адабияттарда инсандын өнүгүшүнө таасир эткен жана укумдан тукумга өтпөгөн бардык нерсе

«чөйрө» деп аталат. Социалдык психологияда болсо «чөйрө» түшүнүгү менен адатта инсандар ортосундагы өз-ара таасирдешүүлөр туюнтулат. Акыркы жылдарда калыптанган чөйрө психологиясында болсо «чөйрө» түшүнүгү физикалык чөйрөнү туюнтуу үчүн колдонулуп жүрөт. Тоталитардык ыкма болгон экологиялык психологияда «чөйрө» социалдык жана физикалык өзгөртүүлөр менен бирге бир бүтүндүк катары каралып, инсандын аракеттери жана өнүгүүсү ушул бүтүндүктүн ичинде каралып келүүдө.

Адамдар күндөлүк жашоолорунда түрлүү – түрлүү чөйрөлөргө кирип чыгууга мажбур. Мисалы үй, мектеп, курбулары, өзү жашаган аймак борбору ж.б. булардын баары инсан чөйрөсүн элементтерге кирет. Инсан өз-ара катышта болгон бул чөйрөлөр инсанды ар кыл тажрыйбага ээ кылуу менен кандайдыр бир чекте анын аракеттерин аныктап, өнүгүүсүндө тигил же бул багытта болуусунда таасир берет.

Мектеп – чөйрөнүн маанилүү бир бөлүгү, экологиялык психологиянын түзүүчүсү Баркердин пикири боюнча (1964) «бала», «мектеп» жана «жашаган жери» бири-бирине көз каранды татаал системанын бөлүктөрү болуп саналат. Ошондуктан билим берүү маселелери мектепте башталып, мектепте эле бүтпөйт. Таалим берүү мектепте башталып, мектепте бүткөн сыяктуу түшүнүктөр эч кандай логикага таянбастан, билим берүү менен байланышкан теория жана практикага да өз таасирин тийгизип келүүдө.

Чөйрөнүн чоңдугу менен байланышкан изилдөөлөр

Социалдык психологияда группанын же уюмдун чоңдугу чөйрөлүк өзгөрмө катары каралып, инсандарга кандай таасир берээри тууралуу көптөгөн изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Вллен (1964) өз изилдөөлөрүнүн натыйжаларын төмөндөгүдөй корутундулайт: «группа кичирейген сайын группанын таасири ар бир мүчөнүн катышуусунан көбүрөөк көз каранды». Топтун (группанын) чоңоюшу менен төмөнкүдөй өзгөрүүлөр келип чыгат:

- а) Группага катышпаган мүчөлөрдүн саны көбөйөт;
- б) Активдүү мүчөлөр топтун башка мүчөлөрүнөн айырмалана баштайт;
- в) Активдүү мүчөлөрдөн бири-бирине окшоштук белгилери пайда боло баштайт.

Топ чоңойгон сайын топтун мүчөлөрүнүн орточо лидерлик пропорциялары азая баштайт. Башкача айтканда, чоң топтун мүчөлөрү кичине топтун мүчөлөрүнө караганда азыраак активдүү, азыраак проблемалуу, азыраак таасирге ээ жана сөзү дайым эле өтүмдүү

болбогон адамдар катары бааланат. Топ чонойгон сайын лидерлердин өз пикирлерин жалпы топтук пикири катары жарыялоо тенденциясынын артуусу байкалат, башкача айтканда топ улам борборлошуу менен байланыштар лидерлердин айланасына топтолот. Топ чонойгон сайын топко ылдыйкы денгээлде катышкан мүчөлөрдүн саны да артат.

Чон топтордо талкууларга канааттанбай калган адам саны көбүрөөк. Кичине топтор менен салыштырганда чон топтор :

- а) Талкууланган тема (предмет) жөнүндө көз караш бирдиги аз;
- б) Топ мүчөлөрү топтун орток көз карашына азыраак каршы көрсөтүшөт;
- в) Топ мүчөлөрү талкуу мөөнөтүн жетишсиз деп санашат;
- г) Талкуу мөөнөтү аз дегендер, талкуунун натыйжаларына да канааттанышпайт.

Чон топтордун иерархиялык, борбордук жана уюмдашуу ыраатынын начар болгондугу жөнүндө мүчөлөрүнүн агрессивдүү, провинциячыл, атаандашчыл экени жана өз ара урматтын жоктугу байкалган.

Ишке канааттануу менен өнөр жай уюмдарынын чоңдугу ортосундагы байланыштар каралган изилдөөлөр натыйжасында:

- 1) Кичинекей уюмдарда топко көз карандылыктын жогору экендиги;
- 2) Кичинекей эмгек топторундагы жумуштардын (кызматтардын) иштен канааттануусу жогору экендиги;
- 3) Кичинекей топтордо эмгектенгендердин инсан катары өздөрүн олуттуураак санашканы аныкталган.

Ишкер байланыштардын сапатын аныктоодо топтун чоңдугунун маанилүү факторлордун бири экендиги аныкталып, топ кичирейген сайын:

- а) маанайдын көтөрүнкүлүгү;
- б) окуучу (жумушчу) өзү жасаган ишти олуттуу деп эсептегени жана уюмдун өзүнө тартуу күчү, маанайы жана канааты менен чоңдук арасында терс таасирдүү *karelasyon* (байланыш) бар экени аныкталган.

Реванс Англиядагы чоңдуктун таасири менен байланышкан изилдөөнүн табылгаларын көздөн кечирип, төмөнкү жыйынтыкка келген экен :

- 1) өнөр жайда киши башына туура келген кырсыктардын саны көбөйгөн;

2) завод – фабрикалардагы көтөрүлүштөрдүн (забастовкалардын) саны чоңдук менен түздөн – түз катышы бар болуп чыккан;

3) оорукананын чоңдугу менен операциядан кийин өлгөндөрдүн санынын көбөйүүсүнөн да өз ара катышы аныкталган;

4) чоңдук менен чаржайыттуулук (чачкындуулук, баш аламандык) ортосунда оң таасирдүү *correlation* байкалган;

5) алдын алуу мүмкүн болгон кырсыктар чоңдугу менен бирге көбөйгөн.

Чоңдуктун өзгөргүчтүгү иликтенген изилдөөлөрдүн натыйжалары кыскача төмөнкүдөй корутундуланган (Виллемс. 1964):

Катышуунун тездиги, тереңдиги жана чачкындыгы: Кичине топтордогу жана башка кичинекей социалдык, уюмдук, экологиялык бирдиктердеги кишилер:

- иштерин калтырышпоого (не пропускать работы) аракеттенишет;
- кесиптерин жана позицияларын таштап кетүүлөрү азыраак;
- пунктуалдуу келишет;
- катышуу эрктүү түрдө болгону үчүн абдан жакшы;
- активдүү рангдардын олуттуураак жана жоопкерчиликтүүрөөк милдеттерин аркалоого аракеттенишет;
- өндүрүмдүү иштешет;
- лидерлик сапаттагы аракеттерди көрсөтүшөт;
- өз топ жана тармактарында олуттуу;
- абдан кенен жана белгилүү милдеттерди (ролдорду) жакшы түшүнүшөт;
- топтун милдеттери менен түздөн – түз байланыштуу милдеттерди көбүрөөк аткарышат;
- топтун же уюмдун реалдуу абалына жакындан кызыгышат;

Адамдар баса белгилешкен тажрыйбалар: Кичине топтордогу жана башка кичинекей социалдык экологиялык бирдиктердеги кишилер:

- Ишинен канаат алышат;
- Катышуу пайдалуу жана маанилүү экендигине ынанышат;
- Өз тармактарын жакшы билишет;

- Группалык талкууларды жана төлөм системасын канаатандыраарлык деп санашат;

- Өз иштерин маанилүү иш деп эсептешет;

Байланыш жана социалдык өз ара таасирлешүү: кичине топтор жана башка социалдык жана экологиялык бирдиктер:

- Мамиле (байланыш) жана социалдык өз ара таасирдешүүдө жеке инсан катары катышуу, байланыштын (мамилесинен) бир же бир топ кишинин айланасына топтолууну азайтат;

- Көбүрөөк салам—аликте (алакада) болууга жана социалдык өз ара таасирденүүлөргө себеп болот;

- Мамилени оңойлотот; сапатын арттырат, кыйынчылыктарды азайтат;

- Топ мүчөлөрүнүн өз—ара мамилелеринин бекемдигине себеп болот;

- Маанилүү инсандарды таанууга жана аларды жакындан билүүгө мүмкүндүк берет.

Жогоруда берилген натыйжалары изилдөөлөрдөгү чоңдук түшүнүгүндөгү топтор жана түрдүү уюмдардын аспектисинен алынып изилденген. Төмөндө болсо түздөн—түз мектеп чоңдугун изилдөөлөрдөгү келип чыккан натыйжалар келтирилди:

Мектеп (окуу жай) чоңдугу менен байланыштуу изилдөөлөр

Дейв мектептин чоңдугу жана класста окуучу отурган орун, балдардын талкууларга (дискуссияга) катышууларына, окуу каражаттарынын колдонулушуна тийгизген таасирлерин изилдеп чыккан. Анда класстарда балдардын көптүгү 15 менен 46 ортосунда болгон жагдай каралган. Изилденген мектептин жалпы окуучуларынын саны 433. Изилдөөнүн натыйжаларын төмөнкүдөй корутундулоого болот: окуучулардын саны арткан сайын,

а) жалпы талкуу мөөнөтү азайган;

б) талкууларга катышкан балдардын саны да азайган;

в) ар бир баланын орточо катышуу мөөнөтү азайган.

Дейв көп окуучулар отурган класс менен баланын отурган орду (алдыда, ортодо же аркада) ортосунда өз ара чоң таасирдешүүнү байкаган. Чоң группалардын арка тарабындагы балдар кичине группаларга караганда талкууларга азыраак катышса, кичине группалардын алдыңкы катарындагы окуучулар да чоң группалардын

аддынкы катарында олтурган бадарга салыштырмалуу талкууларга көбүүрөөк тартылышкан (Виллемс, 1964ж.)

Лорсон болсо лицейдин чоңдугу менен окуучулардын ишмердүүлүктөрү жана курбулары менен болгон карым-катнаш ортосундагы мамилелерге көңүл бурат. Чоң жана орто чоңдуктагы мектептерди (окуу жайларды да) салыштырганда кичи мектептердеги окуучулардын басымдуу бөлүгү бири бири менен оңой эле достук мамилеге жетишкендиктерин айтып кетишкен. Кичине (окуучулары аз) жана орточо чоңдуктардагы мектептерге салыштырмалуу чоң (окуучулары көп) мектептердеги окуучулардын көпчүлүгү эч бир иш-чараларга катышпагандыгы же болгону бир эле иш-чарага (мероприятие) катышканы белгилүү болгон. Иш-чараларга катышкан учурда да кыйналышкандыктарын билдиришкен (Виллемс 1964ж.)

Исаакс болсо Канзастагы лицейлердин чоңдугу менен окуучулардын сабакка катышуулары ортосундагы байланышты изилдеген. Бул эки айырма ортосундагы терс correlation бар экенин байкаган (Виллемс, 1964ж.)

Андерсон, Ладд жана Смит лицейдин жогорку класстарында окуган 2500 окуучуга жүргүзгөн изилдөөлөрүндө группанын чоңдугу менен сабактан тышкары иш-чараларга катышуу пайдалуу жана маанилүү деп тапкан окуучулардын ортосундагы терс correlationду байкаган (Виллемс, 1964).

Виллемс 1961 жана 1965-жылдарда жүргүзгөн изилдөөлөрүндө лицейде ашыкча көп баланын окушу жана окуучунун маргиналдуулугун өз-өзүнчө алуу менен алардын (окуучулардын) тушуккан кыйынчылык сезими (sense of obligation) ортосундагы байланыштарды изилдеген. 1961-жылкы изилдөөсүндө 2287 окуучу окуган чоң лицей жана окуучулардын саны 83 менен 151 ортосундагы өзгөргөн 4 (төрт) кичинекей лицейлер изилдөөгө алынган. 1965-жылкы изилдөөлөрүндө да кайрадан 2015 окуучусу бар чоң лицей жана окуучуларынын саны 81 ден 183 кө чейин өзгөргөн 5 (беш) кичинекей лицей изилденген.

Изилдөөдө маргинал (marginal) жана маргинал эмес (regular) окуучулардан түзүлгөн 2 (эки) бөлөк группа изилдөөгө алынган. Маргинал окуучулардын аныкталышында колдонулган өлчөмдөр төмөнкүлөр : а) акыл жааты (бөлүгү) 99дан төмөн; б) мурунку жарым

* marginal - окуучунун түшүнүгү менен алганда мектепте сабактан тышкары академиялык ишмердүүлүктөргө сейрек катышкан окуучу.

жылдыкта экиден кем эмес «2»си барлар; в) атасынын кесиби жоктор; г) атасы лицейден билим албаган; д) энеси лицейден билим албагандар;

Маргинал болбогон окуучулардын аныкталышында колдонулган өлчөмдөр болсо төмөнкүлөр : а) акыл жааты (бөлүмү) 105тен жогору; б) мурдагы жарым жылдыкта «алсыз» баасы жок; в) атасы кайсыдыр бир кесиптин ээси; г) ата – энеси лицейден билим алышкан.

Жолугушуу (маектешүү) аркылуу экспериментке катышкандарга изилдөөчүнүн мурдараак белгилегениндей сабактан сырткары ишмердүүлүктөргө катышкан – катышпагандары, эгер катылышса анын чыныгы себеби эмне экендиги суралган. Экспериментке катышкандардын берген жооптору 3 (үч) категорияга ажыратылган : «Катышууну өзүм каалаганым үчүн», «Өзүмө жакканы үчүн» деген сыяктуу жооптор бир категорияга; «Катышуум керек болчу», «Катышпасак болбойт эле» же «...мажбур болдум» деген сыяктуу жооптор болсо экинчи категорияга киргизилген. Бирок бул категориялардагы жооптор катышууга аргасыз болуунун ички жана тышкы себептерине ылайык да экиге ажыратылып, мунун натыйжасында 3 – категория келип чыккан.

Бул изилдөөнүн натыйжасын төмөнкүдөй корутундулоого болот :

1 – Эки изилдөөнүн тең (1961, 1965 – жылдарда жүргүзүлгөн) натыйжаларынын ортосунда чоң ырааттуулук (последовательность) бар. Жалпы алганда кичине мектеп окуучулары чоң мектептин окуучуларына салыштырмалуу көбүрөөк зарылдыкты (милдеттүүлүктү) сезишкенин айтышкан.

2 – Мектептин чоңдугу менен байланыштуу көрүнгөн бул айырмачылыктар, асылында маргинал окуучулардын, айырмаланган реакцияларынан келип чыгат. Башкача айтканда кичине мектептердеги маргинал окуучулар чоң мектептердеги маргинал окуучуларга караганда дагы көбүрөөк милдеттүүлүк (мажбурлук) сезимин баштан өткөргөндөрүн айтышкан (Виллемс, 1967).

Социалдык системалар түрдүү индивиддерге түрдүү формаларда таасир этээрин белгилеген Гарбарино аларды жогоруда белгиленген изилдөөнүн натыйжасын төмөнкүдөй талдайт: «Байкалган нерсе: Мектептин чоңдугу академиялык аспектиден алганда ийгиликтүү (жетишүүсү жакшы) окуучуларга караганда жетишүүсү начар (маргинал) окуучуларга көбүрөөк таасир эткен» (Гарбарино, 1985, 18 – бет.).

Байра болсо Америка Коллежинин тестирилөө программасына катышкан 21000 лицей окуучуларынын лидерлик, музыкалык, драмалык, чечендик (ораторлук) искусство, адабият жана илим жаатындагы 6

(алты) жетишүүлөрүн изилдеген. Искусство жана илимден тышкаркы тармактарда кичинекей мектептин окуучуларынын көбүрөөк жетишкендиктерге ээ болгонун байкаган (Гарбарино, 1985).

Еберт жана анын жолдоштору (1984) мектептин чоңдугунун окуучунун академиялык жетишкендиктерине болгон таасирин изилдегени белгилүү. Ал изилдөөдө окуучулардын математика сабагындагы жетишкендиктери менен бирге чоң жана кичине мектептердеги мугалимдердин, жетекчилердин түрдүү сапаттары байкоого алынган. Натыйжада окуучунун жетишкендиктерин арттырууда чоң мектептердин таасири азыраак деген тыянакка келишкен.

Мектептин чоңдугу менен байланыштуу башка бир изилдөө Баркер, Гумп (1964) жана анын жолдоштору тарабынан жүргүзүлгөн. Окуучуларынын саны 35тен 2287ге чейин өзгөргөн Канзастагы 13 лицей «Аракет тармагын изилдүү методдору» боюнча кенири түрдө изилдөөгө алынган. Бу изилдөөнүн натыйжасын төмөнкүчө корутундулоо мүмкүн (Баркер жана Гумп, 1964):

1— Чоң мектептер кичине мектептерге караганда көбүрөөк аракет тармагына ээ;

2— Чоң мектептердеги аракет тармактарынын көбү окуучулардын саны менен пропорционалдуу эмес;

3— Чоң мектептерде аракет тармактарына туура келген окуучу катышы (пропорциясы) көбүрөөк;

4— Бир тармактагы окуучулардын орточо саны чоң мектептерде көбүрөөк;

5— Аракет тармактарын 4 категорияга ажыратууга болот. Алар иш аракеттин тездигине ылайык: 1) билим берүү менен байланыштуу; 2) атлетика менен байланыштуу; 3) түрдүү акциялар менен байланыштуу; 4) сабактан тышкаркы ишмердүүлүктөр менен байланышкан аракет тармактары. Жалпы түрдө мектептердеги (жана окуу жайлардагы) аракет тармактарынын лайызы жана саны ушул сыяктуулар эле болгону менен эң чоң үч мектеп (о.ж.) өзүнчө каралып чыкканда бу тизмелүү өзгөргөн. Ал үч мектептеги тизме төмөнкүдөй болуп чыккан: 1) сабактан сырткаркы ишмердүүлүктөр тармагы; 2) түрдүү акциялар менен байланышкан тармактар; 3) билим берүү (жана алуу) менен байланыштуу тармактар;

6— Атлетикалык аракет тармактарынын түрлөрү чоң мектептерде кичине мектептерге караганда көп;

7 – Академиялык аракет тармактарынын түрлөрү чоң жана кичине мектептер ортосунда маанилүү деле айырма көргөзгөн эмес;

8 – Окуучулардын мектептин ички окуяларына жана сабактан тышкаркы ишмердүүлүктөргө катышуусун аныктоо үчүн, жалпы жонунан, баары болуп 218 лицейде иликтөө – изилдөө иши жүргүзүлгөн. Мектептер окуучуларынын санына ылайык 9 (тогуз) топко бөлүнгөн. Табылгаларга ылайык мектептердин чоңдугу менен Канзастагы ар түрдүү конкурстарга катышкан мектептердин саны ортосунда терс корелasyon бар. Мектептин ички ишмердүүлүктөрүнө катышуу жаатында төмөнкү натыйжалар алынган: а) окуучулардын катышуусу эң чоң мектепте эң төмөн; б) эң көп катышуу экинчи жана үчүнчү топтордогу (окуучулардын орточо саны 76 жана 115 болгон) мектептерде байкалган.

Корутунду жана натыйжа

Изилдөөлөрдүн натыйжалары мектептердин чоңдугу окуучулардын тажрыйбаларына жана алардын натыйжалуу өнүгүүлөрүнө да таасир эткен фактор экендигин аныктаган. Изилдөөлөргө ылайык кичине мектептердин окуучулары аракет тармагына көбүрөөк тартылышат жана сабактан тышкаркы ишмердүүлүктөргө активдүү катышышат. Аракет тармагында көбүрөөк жоопкерчиликти талап кылган иштерди моюнга алышып, тармактын иштешине көбүрөөк салым кошушат. Ишмердүүлүктөргө катышууга багытталган басымды сезе билишет. Мунун натыйжасында өздөрүн абдан керектүү адам катары сезишип, дагы маанилүүрөөк киши катары санашат. Аракет тармактарындагы канааттануу жогорураак. Адам саны аз болгондуктан инсандык айырмачылыктарга азыраак көңүл бөлүнүп, бирге иштеген адамдар бири – бирине оноюраак көнүп кетишет.

Буларга кошумча кичинекей мектептер адамдардын ортосундагы байланыштарда, окуучулардын маанайында, окуучу менен мугалимдин өз ара таасирдешүүлөрүндө, программа жана окуу тармактарында пайдалуу экендиги аныкталган. (Баркер, 1986). Мындай мектептерде окуучу окуу – тарбия ишинин борборун түзөт. Айрыкча кичине мектептерде жана класстарда окуучунун жетишүүсү менен бирге эле мугалимдин көңүлү да көтөрүнкү болот. (Баркер, 1986, 5 – б.). Кичине мектептерди жетектөө да оной. Бюрократия жана башка эрежелер азыраак. Программалар оноюраак өзгөртүлөт. Мугалим окуучулардын катышы төмөн болгону үчүн окутууну индивидуалдаштырууга көбүрөөк мүмкүнчүлүк алат жана окуучу борбордук ыкмада окуунун жүргүзүлүшү да онойлошот. Кичине мектептердин дагы бир пайдалуу жагы – тартип бузуучулуктун аз болушу. (Баркер, 1986, 8 – б.).

Мектептин чоңдугу менен байланыштуу изилдөөлөр жүргүзүлгөнү менен бирге эле идеалдуу чоңдуктагы мектеп кандай болушу керектиги али айкын эмес. Америкада бир тараптан окуучулардын саны 300дөн аз же 800дөн көп болгон мектептер экономикалык жактан ыңгайлуу болбогондуктан алардын жабылуусу жөнүндө жогорку жетекчиликте ар түрдүү пикирлерди жараткан тенденция болгон менен, экинчи тараптан кичине мектептердин эффективдүүлүгүн көргөзгөн изилдөөлөр да жүргүзүлүүдө. Анын үстүнө мектептерде окуучулардын саны ашыкча көптүгүнө нааразы болгон бала асыроочулардын (ата – энелердин) саны жалпы мектептердеги бала асыроочулардын (ата – энелердин) жана жеке менчик мектептердин бала асыроочуларынан эки эсе көптүгү байкалган. (Эбертс, 1984). Өлкөбүздө да жеке менчик мектептердин окуучуларынын саны жалпы алганда аларды көбөйтүүгө аракет кылгандарына карабастан бир класста 25тен көп болбогон окуучу тарбиялап жатышканы белгилүү. Жеке менчик билим берүү уюмдарында мугалим – окуучу катышы (пропорциясы) 15,67ны түзөт. (УБМ, 1993, 24 – б.).

Түркияда башталгыч мектептерде мугалим – окуучу катышы 28,5, орто билим берүүчү мектептерде 40,4, лицейлерде болсо 14,3тү түзөт. Бул үч топтун орточо санын ала турган болсок, ар бир мугалимге 27,7 окуучу туш келет. (DIE, 1994, 135 – Б.). Башкача формада айтсак, башталгыч жана орто билим берүүчү мектептерде жалпы өлкөбүз боюнча класстардын саны 247 185, алардын жалпы окуучуларынын саны 13 564 845ти түзөт. Пропорцияласак ар бир дарсканага 54,8 окуучу туура келүүдө (УБМ, 1993, 24 – б.). Бирок булар жалпы цифралар экенин унутпашыбыз керек. Элеттерде, шексиз, бул катыштар (пропорциялар) төмөн болсо, ал эми чоң шаарларда жогору болушу мүмкүн.

Мектептин чоңдугунун аныкталышындагы маанилүү фактор – өлкөнүн экономикалык абалы. 300 жана андан да аз окуучусу бар мектептер кичине мектеп катары кабылданып жүрөт. Бирок алардын экономикалык жактан ыңгайсыз экендиги жана окуучулардын социалдашуусуна терс таасир тийгизгени жөнүндө көз караштар да айтылып келет (Башаран, 1982). Республикабызда бул проблема эки аспектиден көнүлдү өзүнө буруп келет. Шаарларда мектептер да көп, окуучулар андан бетер. «70, 80, 100 окуучу окуган класстар мектептерди билим берүүчүлүк сапатынан ажыратып, жаштар белгилүү бир мөөнөт кармалган склад же завод сыяктуу эле болуп калууда» (Козлу, 1994, 205 – б.). TUSIADдын «Түркиядагы билим берүү» доклады боюнча "топтолуу калуу – сапатты төмөндөткөн факторлордун ачкычы сабында турат. Чындыгында эки окуучу аран отура турган, көпчүлүгү эскирген парталарга 3 – 4 окуучунун сыйдырылышы, кээ бирлеринин болсо тике туруп сабакты тыңдоосу, мугалимге басып жүргөнгө жер калбашы, б.а.

«оозуна чейин толтурулган класстарда» эң сонун адис мугалимдер сабак беришсе да, эң мыкты программалар даярдалса да жана заманбап окуу каражаттары колдонулса да окуучу—мугалим мамилелери нормалдуу болбогон шартта сапаттуу билим берүүгө болбойт. (TUSIAD, 1990, 46—6).

Америкада башталгыч жана орто билим берүүдө ар бир мугалим башына 1990—жылкы цифралар боюнча коомдук тармакта 17,2, жеке менчик бөлүгүндө болсо 14,7 окуучу туура келет (National Center of For Education Statistics, 1994, 27—6.).

Шотландияда башталгыч мектептерде класстардын максималдык чоңдугу 33 окуучуну түзөт. Практикалуу орто мектептерде болсо (Secondary Schools) максималдык класс чоңдугу (окуучулардын көптүгү) 20 адамды түзөт (Kenneth Brooksbank ve Keith Anderson, 1989, 303—6.).

Демек, кичинекей класстардын (аз окуучунун) мугалимдер үчүн ыңгайлуураак экендиги белгилүү. Кичинекей класстарда мугалимдер да ырахаттануу менен иштешип, шыктануулары да жогору болот. (Халлер жана Страйк, 1986, 176—6. США. Department of Education, May, 1989). Бирок класстын оптималдуу чоңдугу канчалык болуусу керектиги жөнүндө так аныктоолор азырынча жок. Эффективдүү класс чоңдугу окутулган предмет жана чөйрө сыяктуу көптөгөн факторлордун натыйжасына көз каранды. 25 менен 34 ортосунда окуучусу бар класстарда класстын чоңдугунун жетишүүгө таасири жок экенине ынанууга болот (Халлер жана Стройк, 1986, 176б.) Бирок муну менен бирге эле башталгыч мектептерде, адабий окуу, математика сыяктуу предметтер боюнча класстын жетишүүсүндө таасири бар экенин байкаган. Түркияда бул тармакта жазылган эмгектер жок болгону үчүн төмөнкү маселе жөнүндө гана айта кетүүгө туура келет: Америкада бир класста 35 бала окуйт деген үч уктаса түшкө кирбеген иш. Мындай жагдай мугалимди уюмдар менен билим берүү мекемелеринин ортосунда кабыл алынган келишимдерде (agreement) берене (статья) катары киргизилген. Мисалы АКШнын (Ohio) Охайо штатында, Coulombs билим берүү уюму (The Coulombs Board of Education) менен Coulombs билим берүү бирикмеси ортосунда кабыл алынган келишимдин биринчи бөлүмүнөн 300—пунктунда класстардын чоңдугу жөнүндө кеп болот. (Agreement, 1992, 39.) Ал келишимге ылайык мектепке чейинки балдар бир класста 25 окуучудан көп болбошу белгиленет. Лицейлерде бул катыш 28 ди түзүшү керек. Адабияттарда көрсөтүлгөн маалыматтар ушул рамка ичинде каралышы абзел.

Класстын чоңдугу менен бирге эле башка өзгөрмө жагдайлар да мугалимдин колдонгон окуу стратегияларына кирет. Эгер мугалимдер көп окуучулуу класстарда колдонушкан окуу стратегиялары окуучусу

көп болбогон класстарда да колдонулса, класстын чоңдугу өзгөрмө жагдай болуудан калат (Халлер жана Страйк, 1986, 176б.)

Жетишүүсү начар окуучулар менен жай үйрөнгөн окуучулар үчүн кичине класстар пайдалуураак. Окуучусу көп класстар мугалимдердин өз милдеттерин эффективдүү аткарууларына терс таасир тийгизет. Өзгөчө, мугалимдердин адабий окуу, математика, маселе чыгаруу жана критикалык ой жүгүртүү сыяктуу билим берүүнүн маанилүү максаттарына басым жасоосу жана ал жаатта окуучуларга жардам берүүсү көп окуучулук класстарда мүмкүн эмес (Левинс жана Хавирчес, 1992, 263б.).

Идеалдуу чоң мектеп кандай болуусу керек? Бул негизги суроого «мектеп – мектептин демилгелери же ишмердүүлүгү үчүн баардык окуучуларга муктаждык боло тургандай кичинекей болуусу зарыл» (Баркер, 1964, 202б.) деп жооп берилүүсү абзел. Башарандын (1982, 50б.) пикири боюнча эң ылайыктуу фундаменталдык билим берүү (башталгыч мектеп) мектептин чоңдугунун эң азы 900, эң көбү 1200 окуучу болушун талап кылат. Бул цифралар милдеттүү болсо, элеттерде (талааларда) жашагандар үчүн минималдуу 300 окуучуга чейин түшүүсү, максималдуу болгондо 1500 окуучуга чейин чыгышы да мүмкүн (Башаран, 1982, 50б.). Азыркы учурдагы чоң мектептерге Виккерддин (1969) абдан чоң лицейлерди бир эле кампус ичинде жарым суверендүү бирдиктерге бөлүү жөнүндөгү сунушун бермекпиз.

Жыйынтык сөз катары мектептин чоңдугу окуучулардын жетилүүлөрүнү менен байланыштуу түрдө, өзгөчө социалдык өнүгүүсүнө таасир тийгизгенин айта өтүшүбүз кажет. Мындай таасирлер кичине мектептердин пайдасына иштөөдө.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Barker, R.G., Gump, P.V. Big School, Small School. Stanford. Calif., Stanford Univ. Press, 1964.

2. Barker, B.O. The Advantages of Small School. Office of Education Research and Improvement (ED). Washington, DC., Fed, 1986.

3. Башаран, И.Е. Фундаменталдык билим берүү жана анын жетекчилиги: А.У. Билим берүү факультети. 1982 – ж басылышы.

4. Broosbank, Kenneth and Keith Anderson. Educational Administration. Third Edition. Longman: 1989.

5. Columbus Education Association Contract Book 1992 – 1995. Agreement between The Columbus Board Of Education and The Columbus Education Association, Columbus, Ohio, 1992.

6. DIE. Turkey In Statistics 1994. Ankara: 1994.

7. Дөнмез, А. Психологияда экологиялык мамиле. «Психология журналы». 1979 – ж, 6.

8. Eberts, R., et al. The effect of School Size on Student Outcomes. Eugene, Oregon: Center For Education Policy and Management. Oregon Un'v, June, 1984.

9. Garbarino, J., Adolescent Development: An Ecological Perspective. Columbus, Ohio:

10. Charles E. Merrill Publishing Company, 1985.

11. Гүркайнак, И. Мектеп чондугунун окуучу турмушуна таасири. «Психология журналы» 1980 – ж. 10.

12. Гүркайнак, И. Социалдык психологияда экологиялык ыкма (мамиле: Аракет тармагын жетектөө жана бир практика. Анкара. Кемайнак басымы. 1978.

13. Haller, J. Emil: Kenneth A. Strike. An Introduction To Educational Administration, Social, Legal, and Ethical Perspectives. Longman Inc., 1986.

14. Козлу, Жем. Түркиянын керемети үчүн (прозрение) жетилүү изилдөөлөрү жана Азия моделдери.: басмакана: Түркия эмгек банкы. Анкара. 1994.

15. Levine, Daniel. U. Ve Robert J. Havigurs. Society and Education. Allyn and Bacon. 1992.

16. Улуттук билим берүү министрлиги. Улуттук билим берүү менен байланышкан маалыматтар. Анкара, 1993.

17. Марвал, Ж. Чөйрө психологиясына киришүү. (Чайр: Нури Билгин). Измир, Эгей университети. Адабият факультети басылмасы, №37, 1985.

18. National Center For Education Statistics. Mini – Digest of Education Statistics 1993 . U.S, Department of Education, 1994.

19. Wicker, A. W. Undermanning, Performanas, and Sdudents, and Students' Subjective Exeriences in Behavior Settings of Large and Small High Schools. Journal of Personality and Social Psychology, 1968, 10. (3).

20. School Size and Students' Experinces in Extracurricular Activities. Educatinal Technology. 1969, 9 (5).

21. TUSIAD. Түркиядагы билим берүү. Истамбул, 1990.

22. U.S. Depertmant of Education May 1998.

23. Willems, E, P. Review of Research. Big School, Small School. (Ed: Barker and Gump). Stanford Univ. Press, 1964.

24. Willems, E, P. Sense of Obligation to High School Activities as Related to School Size and Marginality of Student. Child Development. 1967, 38,(4.)

МУГАЛИМ–КЛАССТЫН ЛИДЕРИ*

Акыркы жылдарда билим берүүдө абдан көп өзгөрүү жана жанылануу жараяндары жүрүүдө. Ар бир жаны өзгөрүү мугалим, жетекчи жана билим берүүгө тиешеси бар бардык тараптарды, жана жагдайларды кайра баштан бир сыйра анализден өткөрүүгө мажбурлоодо. «Мектепке таянган жетекчилик» жана «Кызматташууга ылайык чечимге келүү» сыяктуу заманбап ыкмалар кабыл алынып жаткан кезде мектеп директорлорунун жетекчилик жоопкерчилиги да артууда.

Ийгиликтүү бейформал лидерлик программасын жүзөгө ашыруудан мурда мектепте кандай идея же баалуулуктун инфраструктуралык системасы болуусу зарыл? Лидер мугалимден кандай пайда? «Мугалим лидерлик программасын» практикалаган мектептердин мыкты жагы эмнелер? Чындыгында эле мугалимдерди окуучулардын окуудагы ийгиликтерине салым кошуудан башка да ролдорду аткарууга багыттоо мүмкүнбү? Лидер мугалимдин каршы аракеттерине кандай тоскоолдуктар чыгышы мүмкүн? Бүгүнкү мугалимдер бейформал лидерлик ролдорду моюндарына алуу үчүн зарыл шарттарга ээби? Бул маселелердин баарынын ишке ашырылышында эң көп жоопкерчилик болуп, алар мектеп жетекчилеринин үлүшүнө туура келет. Мындай жагдайда мектеп жетекчилери, төмөнкү сегиз жагдайды түзүп, зарыл болгон колдоолорун көрсөтүшсө, «мугалим лидерлик программасын» ийгиликтүү түрдө ишке ашыра алышмак.

- ✓ Бейформал лидерликти колдогон жетекчилик;
- ✓ Дайыма (туруктуу түрдө) кесиптик билим жана өнүгүү системасы;
- ✓ Жетишерлик убакыт жана кесиптештери менен байланыш;
- ✓ Кызматташууга таяныч мектеп маданияты;
- ✓ Мугалим лидердин ролдорунун жана жоопкерчиликтеринин ачык – айрым аныкталуусу;
- ✓ Ишенимдүү талапкерди табуу жана аны лидер мугалим катары тандап ала турган шайлоо процесси;
- ✓ Эффективдүү сыйлоо системасы;
- ✓ Мугалим ишмердүүлүктөрүндө жана окуучулардын жетишүүлөрүндө мындай программанын эффективдүүлүгүн баалай турган бир методдун болушу.

* Glenn McClure. "The New Leadership: Teachers As Informal Leaders" (Которгондор: Сервет Өздемир жана Ферудун Сэггин)

Мугалимдердин лидерлик ролду моюнга алуулары жаны идея деле эмес. 20 – кылымдын баштарында Жон Дивей (1903) билим берүүнүн маанисине байланышкан маселелерге мугалимдерге тиешелүү маселелерди да кошкон эле. Ушундай эле формада 1977 – жылы жүргүзүлгөн «Мугалим лидерлиги: өзгөрүү модели» аттуу изилдөөдө мугалимдердин лидерлик ролдорун жүзөгө ашыруучу түрүү тармактарды аныктаган болчу. 1990 – жылдарда болсо мектептерде бейформал лидерликке болгон талап төмөндөбөстөн, тескирисиңче артканы байкалган. Түндүк Америка, Жаңы Зеландия жана Австралия өндүү кай бир жерлерде «мектепке таянган жетектөө» кабыл алынып, ортоктошуп чечим чыгаруу жана кызматташууга таянган план түзүү сыяктуу жаны түшүнүктөр киргизилди бул болсо мугалимдерден көбүрөөк жоопкерчиликти талап кылды. The Carnegie Report (1986). АКШ да билим берүүнүн кайрадан түзүлүшүн жана лидер мугалимдердин тарбияланып чыгарылышы керектиги жөнүндө маселе көтөргөн эле. Рапордун пикиринче мектептерде реализациялануучу реформаларга көмөк көрсөтүү, жаны, кенири программаларды практикалоо жана класстык мугалимдерди сөзсүз, мектеп турмушунун ичине тартуу максатында кызматташтыкты күчөтүү – мугалим – лидердин жоопкерчилигин да камтымак (Carter and Powell, 1992).

Мугалимдердин өз кесиптеринде адистешүү жана лидерлик жоопкерчиликти өздөрүнө ала билүүсү жаатын жактоочу пикирлер улам мезгил өткөн сайын көбөйүп баратат. Мындай колдоонун артышынын төрт негизги себеби бар: биринчиден, мугалимдер окуучулар менен дайыма өз ара таасирдешүү жана байланышта болушат. Ошол үчүн кенири (Mufredal) программаларды даярдоодо жана окутууда, практикалык жагдайларда эн туура чечимдерге келе турган адамдар – ошолор. Экинчиден, кенири жана туруктуу өзгөрүүлөрдү мыкты мугалимдер гана жүзөгө ашыра алат. Үчүнчүсү, кеңейтилген ролдорду аткаруучу таланттуу тарбиячыларды ишке тарта билүүсү менен алар туруктуу кызыктууучу абалга жетишип, колдоолорго ээ боло алмак (Овондо, 1994ж.).

Өткөн замандарда мугалимдердин лидерлик ролдору, бар болгону өздөрү адиси болгон предмет тармагы менен гана чектелип жана бул ролдор, адатта, мектеп жетекчилеринин демилгесине көз каранды болуп келген. Мугалимдер өзгөрүүнү жетектеген чыныгы окутуунун лидерлери эмес, адатта өкүлчүлүк позициясын ээлеп келишкен.

Биздин күндөн мугалимдери жаны – лидерлик ролду өздөрүнө алууга даярбы? Бул эмгектин негизги түйүнү ушул маселени чечмелөө жана мугалимдердин таасирдүү лидери боло алуулары үчүн зарыл болгон билим берүүчүлүк жана башка шарттарга багытталган

сунуштарды камтыйт. Ошол эле учурда, мугалим лидерлиги жөнүндө бар адабияттар изилденип, лидерлик темада мугалимдерди даярдоо үчүн эмнелерди жасоого болоору жөнүндөгү көз караштарды сунуш кылат.

Алгачкы баскыч

Учурда мектеп жетекчилерине жүктөлгөн жоопкерчиликтер улам көбөйүүдө. Мындай жагдайда мектеп директорлору бардык иштерин аткарууга жетишиши кыйын. Андай болсо мектептеги лидерлик жоопкерчиликти эмне үчүн өз мугалимдери менен бөлүшүүгө болбосун? Бул суроонун жообу мектептерде төмөндө келтирилген шарттардын жана идеялардын колдоого алынып, алынбаганына байланыштуу.

Мыкты чечимдер—ал чечимдин таасири тие турган агамгар менен кызматташуу аркылуу алынат. Чечимдин таасири тийген кишилер чечимге келүүдө ал чечимдер ийгиликтүү жүзөгө аша тургандай формада чечим алуу процессине катышуулары керек. Бардык катышуучулардын, өзгөчө мугалимдердин толук маалымдалышы жана байланыш каналдарынын дайыма ачык болушу маанилүү маселелердин бири. Кээ бир мектеп жетекчилери энергиясын мугалимдерге коротууну каалабагандыктан бүткүл персоналдар менен тыгыз мамиле түзүүнү да каалашпайт. Башка бирөөлөрү болсо демократиялык жана кызматташуу аркылуу чечимге келүү процесси керектигине маани да беришпейт же ага чыгынышпайт. «Мугалим лидерлик программаларын» жүзөгө ашыруу оңой иш эмес. Бардык катышуучулардын жаңы эрежелерге ылайык иштөөлөрүн талап кылат (Хоерр, 1996). Биргелешип чечимге келүү жаатында каалоосу болбогон мектеп жетекчилери, мугалим лидерлик программасын ийгиликтүү ишке ашыра албайт.

Ар кимдин өз көз карашына ээ болушу жана эркин аракеттенүүсү— уюмдун ийгилиги үчүн керектүү болуп эсептелет. Жеке менчик мектеп сектору бул көз карашты көп жылдардан бери карманып келүүдө. Мындай көз караш башка билим берүү уюмдары үчүн да жарактуу. Ыйгарым укуту артышы менен мугалим дагы да чыгармачыл болот жана колдоого алынаарын сезишкендиктен жаңы идеяларды эксперименттөөдө өздөрүн эркин сезишет. Ушундай жол менен жетекчи жана мугалим ортосунда ар түрдүү өз ара таасирдүү мамилелер сөзсүз келип чыгат. Мектеп директору жоопкерчиликтин жана ыйгарым укуктарын (полномочиелерин) башка мугалимдер менен бөлүшөт. Мугалим да мектеп процедурасынын аныкталышында маанилүү роль ойнойт. Мындай жагдайда мугалимдер бир эле өз класстарынан эмес, ошол эле учурда мектептин бүткүл иштеринен жоопкерчиликтүү болот (Лидглей жана Вуд, 1993; Хоерр, 1996).

Лидер мугалимдер мектептин көз карашын бөлүшүп жана дайыма аны өнүктүрүүгө аракет кылуулары абзел. Мугалимдерге ыйгарым укук берилиши мектеп жетекчилигинин колдоосу алдында мугалимдердин жанычыл жана чечкиндүү болуу мүмкүнчүлүгүн берүүсү мектептин ийгилиги үчүн абдан маанилүү фактор болуп саналат.

Эффективдүү «Мугалим лидерлик программасынын» түзүлүшүнө жумшаган бардык аракет мектептин өзүнө таандык маданиятын чагылдыруусу лаазым. Мектеп жетекчиси өзүнө – өзү бере турган бир жөнөкөй суроо бар : Мектеп персоналдары «мугалим лидерлик программасы» үчүн даярбы? Бул милдетти аткарууга күчтөрү жетеби? «Мугалим лидерлик программасы» ийгиликтүү болобу? Мугалимдин лидерлик аракеттерди көрсөтүүсүнө тоскоол болуучу кээ бир жагдайлар бар. Ал убакыт менен байланыштуу. Көпчүлүк мугалимдер бир күндүк убактысынын 80%–90 % ын түздөн – түз окуучулар менен өткөрөт. Сабакка даярдануу мөөнөттөрү, танапистер жана тамактануу убактылары окуучуларды контролдоо менен өтөт. Академиялык болбогон иш – чаралардын пландалышы, жетишүүсү начар окуучуларга кошумча убакыт бөлүү же бала асыроочулар менен байланышуу сыяктуу ишмердүүлүгүнө көп убакыт бөлүүгө аргасыз болушат. Экинчиси, мугалимдердин көбү кесиптештеринин кесиптик өнүгүүсүнө жардам бере тургандай жетээрлик билим алышпаган. Ошондуктан мындай мугалимдерге лидерлик роль оболу жат сезилиши деерлик мүмкүн. Мугалимдер кесиптештеринин окутуу өндүрүмдүүлүгүнө байланыштуу ишаараттарды же байкашпайт, же жетээрлик даражада көңүл бурушпайт. Ошондой эле, мугалимдер бири – бирине кеңсе буюмдар менен гана жардам бербесе, билим берүүгө байланышкан колдоолорду абдан сейрек көрсөтүшөт. Мугалимдер өздөрүн «мугалимдердин мугалими» катары көрүүнү анча эле каалашпайт (Мидглей жана Вуд, 1993). Кээ бир мугалимдер жетиштүү убакыт жана зарыл таалимге ээ болушпагандыктан алар үчүн «мугалим лидер программасына» катышпаганы да ылайыктуу болушу мүмкүн.

"Мугалим лидер программасы" окуу программаларын өнүктүрүү, мугалимдерге көмөк көрсөтүү жана окуучулардын ийгиликтерин арттыруу үчүн колдонула турган маанилүү жолдордун бири. Мындай болгондо мугалим лидердин кайсыл родду кабыл алуусу жөнүндө чечимге келүүсү маанилүү. Мугалим лидерлерибиз кайсыл жаны роддорду аткара алуулары кажет?

Мугалим лидерлердин роддору

Лидерлик, Саксл жана Майле (1988) мугалим лидерлердин мектепте жүзөгө ашырыша турган роддоруна байланыштуу бир эмгек жазышкан

болчу. Бул эмгекте лидерлик ролдорду аркалаган мугалимдердин чындыгында эмнелерди жасашкандары изилденген. Бул авторлор лидер мугалимдердин милдеттеринде өзгөрүүлөр болгонун жана мунун кеңири мааниде мектеп менен байланыштуу экендигин туура түшүнүшкөн. Изилдөө боюнча мугалим лидер кесиптештери менен өз – ара мамиледе таасирдүүрөөк болуу үчүн өзүнчө керектүү лидерлик жөндөмдөрдөн кээ бирлери төмөнкүлөр:

1. Ишеним жана өз – ара түшүнүүгө таянган мамиле түзүү;
2. Уюм структурасына байланыштуу жагдайларды аныктоо;
3. Процесске катышуу (кызыгуу);
4. Жетектей билүү;
5. Жөндөмдөрдү өнүктүрүү жана башка адамдарга ишене билүү.

Изилдөө лидер мугалимдер белгилүү жоопкерчиликтерди моюнга ала билүү жана идеяларын жарыкка чыгарууда көрүнүктүү натыйжага жеткенин аныктаган. Алардын айрым сапаттары төмөнкүлөр болуп чыккан: сыңдоого албаган мамиле менен кесиптештерине жардам берүү; кесиптештери менен болгон өз ара мамилелерде үлгү (модель) болуу; түрдүү ыкмаларды колдонуу менен кесиптештеринин өзүн – өзү урматтоо сезимин калыптанышына көмөк көрсөтүү; мектептеги мугалимдердин кесиптик өнүгүүлөрүнө жардам берүү үчүн убакыт бөлүү; башка мугалимдерди лидер болууга шыктандыруу.

Хендерсон жана Баррон (1995) мугалимдер мектепте бейформал (расмий эмес) лидерлик ролдордун алты тармагын өздөрүнө алууга болоорлугун аныктаган. Бул өзгөчө тармактар төмөнкүлөр:

1. Устат (мастер) мугалимдик. Мугалимдердин тажрыйбасы жана өз предметинин устаты болуу – башка лидерлик ролдору үчүн маанилүү негиз болуп эсептелет. Өз тармактарынын устаты болгон мугалимдер тажрыйбасыз жана жетээрлик таасирдүү эмес мугалимдерге өз таасирин тийгизишет. Устат мугалимдер башка мугалимдер менен болгон мамилесинде, ийгиликке жетүүдө жана адамдар ортосундагы мамилелерди алып барууда адистик (усталык) жөндөмдөрүн көргөзө алышат. Анын үстөнө, андай мугалимдердин, жаңычыл окутуу стратегиялары, (долбоорлоо жана жүзөгө ашырууда) жетишкендиктери, башка мугалимдер тарабынан да кабыл алынат.

2. Кесиптештик мамиле. Кесиптештерине билим берүү (окуу – тарбия) менен байланышкан иштерде жол көргөзүп, аларга кенешчилик кылуу лидер мугалимдердин өздөрүнө алган маанилүү милдеттердин бири. Бул милдетти жакшы аткарган мугалимдер, адатта, өз класстарында же башка мугалимдердин класстарында окутуу

техникаларын жана алардын кенири программаларды кыйналбастан жүзөгө ашыра алышат.

Андай мугалимдер мектептеги бардык мугалимдер менен бири – биринин сабактарына катышуу жана өз ара кызматташууну негиз катары алган сабак пландарын түзүү максатында класстарда тиешелүү иш – чараларды уюштура алышат. Мындай кесиптик байланыштар бир жолу түзүлгөн соң лидер мугалимдер кенешчилик – кесиптештик ролдорун иш жүзүнө ашырууга шарттары арта берет.

3. Таалим берүүчү мугалимдик. Класстык мугалимдин салттуу ролдорунун бири – мугалимдикке даярданып жүргөн окуучулардын кесиптик калыптануусуна жардам берүү. Бул роль окуу методологиясын жана стратегиясын сунуш кылууда окуучулардын белгилүү позиция жана пикирлерин өнүктүрүүдө модель (үлгү) болуу жолу менен мугалим – лидерлерге жүктөлөт. Лидер мугалимдер теориялык билимдин практикага айланышына жана анын ийгиликтүү болуусу үчүн, ошондой эле үйрөнчүк (стажёр) мугалимдердин жетишпеген тармактарын аныктоодо салым кошушат. Муну жасай алган мугалим – лидерлер жогорку билим берүүчү окуу жайлары менен бекем байланыштарды түзүп, билим берүүдөгү проблемаларды аныктоо жана университеттердеги билим берүү программаларына өзгөртүү киргизүү сунушун жасоодо да маанилүү роль ойношот.

4. Кеңири (подробный) план даярдоочулук. Лидер мугалимдер окутууда жаны техникаларды колдонууда алдыда жүрүшөт жана кеңири программа даярдоодо, ошондой эле аларды жүзөгө ашырууга көмөк көргөзүшөт. Лидер мугалимдердин бул ролдору башка мугалимдердин жанында алардын ишенимдүүлүктөрүн жана кадырын арттырат. Ошол эле учурда кеңири план даярдоочу катары милдет аркалаган мугалим лидерлер башка класстардын мугалимдеринин тажрыйбаларын үйрөнүү менен жаны идеяларды жарата алышат. Мугалим лидерлердин жүзөгө ашырган бул эки жактуу байланышы аларга – окуунун жаны техникаларын өнүктүрүү мүмкүнчүлүгүн түзөт.

5. Окуучунун укуктарын коргоочулук. Көпчүлүк мектептерде кенешчи (куратор) мугалимдер же бул жоопкерчилик жүктөлгөн персоналдар болгону менен, лидер мугалимдер окуучулардын тарбиялык, социалдык – экономикалык жана жеке проблемаларын айтып чыгуу жана аларды чечүүнүн ылайыктуу жолдорун табууда абдан маанилүү роль ойношот. Мындай мугалимдердин ишке ашырчу лидерлик милдеттери программаны өзгөртүү, жаны окуу техникаларын колдонуу, он таасирдүү багытта мектептеги ынтымактуу атмосфераны пайда кылуу сыяктуу көп ишмердүүлүктөрдү камтышы мүмкүн. Класстык мугалимдер окуучу менен эн жакын мамиледе болгон адам.

Ошондуктан ал мугалимдин класстагы окуучулардын уктук муктаждык – талаптарын коргоодо лидерлик ролду аткарышы абдан табигый иш.

6. Билим берүүгөү изилдөөчүлүк. Бул роль лидер мугалимдердин теория менен практиканы айкалыштыруусуна шарт түзөт. Мугалим лидердин көпчүлүгү ЖОЖдор (жогорку окуу жайлары) менен бекем байланыштарды түзүү менен, билим берүүгө тиешелүү изилдөөлөрдү жүргүзүшөт. Билим берүүнүн проблемалары жана психологиялык талаш – тартыштар темасында кесиптештери менен жана ЖОЖдордогу окутуучулар менен чогуу жүргүзүлгөн изилдөөлөр лидер мугалимдерди жаны педагогикалык техникаларды эксперименттөөгө шыктандырганы үчүн абдан пайдалуу. Андай лидер мугалимдер жаны ыкмаларды ЖОЖдордон мектептерге алып келишет жана мектеп аспектинен алганда жакшы натыйжаларды бериши толук ыктымал.

«Мектепке таянган жетектөөчүлүк» түшүнүгүнүн кабыл алынышы менен жогоруда сөз болгон лидер мугалимдердин мектептерде ойной турган эң кем дегенде дагы үч лидерлик ролу бар. Аларды да Хендерсон жана Баррон тарабынан (1995) сунушталган тизмеге кошумчалай кетсек ылайыктуу болчудай.

7. Кесиптик өнүгүүнү илгерилетүү. Мугалим лидерлер көбүнчөсү персоналдарды (тарбиялоочу) өнүктүрүүчү программаларды жана анын практикаланышын пландоо жана алып баруу милдетин да аркалашат. Лидер мугалимдердин катышкан иш – чаралардан алган жаны тажрыйбаларын мектепте колдонууга мектеп жетекчилери ишеним көрсөтүп жана маани берүүсү күтүлөт.

8. Жетекчиликтеги жардамчылыгы. Көптөгөн мектеп жетекчилери мугалим лидерлерге жыйналыш убактысын, кандай иштерди аткаруунун аныкталышын, мектеп ишмердүүлүктөрүн жана программалык саясаттын планын даярдоо, класстарга тиешелүү маданий – агартуучулук иш – чараларын түзүү жана персоналдар муктаж болгон маалыматты жана материалдарды даярдоосун тапшырса болот.

9. Бала асыроочулар (ата–энелер) менен байланыш түзүүчүлүк. Мугалим лидерлер багыттоочу иш – чараларды, маалымат берүүчү жыйналыштарды жана окуучулардын үй – бүлөлөрүнө баруу, бала асыроочу – мугалим – окуучу байланыштарына тиешелүү иш – чараларды өткөрүүгө катышышат.

Каралып өткөндөй лидер мугалимдерден күтүлгөн ролдор жана жоопкерчиликтер абдан көп. Мектептердин кайра түзүлүшү жана формадык (расмий) структурада пайда болгон өзгөрүүлөр мектепте, персоналдардын ролдорунда да айырма жаратуусу шексиз (Овандо,

1994). Жанылануу мугалимдерден жаны милдеттерди, мурда жасабаган иштерди аркалоолону талап кылат. Кесиптик адистешүүгө жана ыйгарым укуктардын көбөйүүсүнө карай кадам койгон бул жылдарда чечим чыгаруу процессине мугалимдердин катышуусунун көбөйгөнү байкалууда. Жаны ролдорду түшүнүүдө мугалим менен жетекчилер ортосунда, кадыр – барк жана жоопкерчилик темасында бейформал (расмий эмес) лидерлер менен класстык мугалимдер ортосунда жасай турган иштер жана өздөрүнүн күтүлгөн жоопкерчиликтер көбөйгөндүктөн жетекчилердин өздөрүнүн арасында да бул жаны ролдордон келип чыккан кээ бир чыналуулар пайда болору жөнүндө пикирлер айтылышы толук мүмкүн. Эмки сөз адабияттар боюнча жана акыркы учурларда жүргүзүлгөн изилдөөлөргө таянып "лидер мугалимдин (же мугалим лидердин) программаларынын ийгилигин кантип баалашым керек?" деген суроого жооп берүү жөнүндө болмокчу.

Мугалим лидерлигинин пайдалуу жактары жана кыйынчылыктары

Мугалим лидер(лик) программаларынын ийгиликке жетүүсү үчүн мектептер басым жасоосу керек болгон көптөгөн маселелер бар. Бул жерде биз маанилүү деп эсептеген беш негизги жагдайды карап көрөбүз.

- Мугалим лидерлер менен мектеп директорлору ортосунда кызматташуунун мааниси;
- Мугалим лидерлердин өз милдеттерин аткаруу үчүн кетүүчү убакыт;
- Мугалим лидерлерге багытталган билим берүү программаларына болгон муктаждык;
- Мугалим лидерлердин ролдорундагы татаалдык жана айкын эместик – класстык мугалимдердин жанында бейформал лидерлик;
- Лидерлик ролдордун жана жоопкерчиликтин билим берүүнүн практикасындагы окуучулардын жетишүүсүнө тийгизген таасири.

Мугалим лидердин мектептер үчүн пайдалуу иштерди жасай турганына шек жок. Муну менен бирге эле лидерлик программаларды колдонгон мектеп персоналдары байкабаган кээ бир кыйынчылыктар да болушу мүмкүн. Эми жогоруда сөз кылган беш маанилүү пункттун ар бирин (даталуу түрдө) кенири формада аныктоого аракет кылып көрөлү.

Мугалим–лидер менен мектеп мүдүрүнүн (директорунун) ортосундагы кызматташуу

Мугалимдердин чечим процессине катышуулары окутуу жана окуу маселесинде чыгарылчу чечимдерге маанилүү салым кошору айтылып келет. Вейсс, Канбоун жана Уайц (1992) мугалимдер чечим процессине катышкан кезде өздөрүн чечимди аткарууга милдеттүү сезишкени жана анда алдыга чыгуу сезими пайда болорун аныкташкан. Муну менен бирге эле, бул темада кээ бир мугалимдердин жана жетекчилердин көз караштары, негизинен, абдан көп кырдуу экендиги көңүлдү бурат. Мектеп мүдүрлөрү мектептин (уюмдун) перспективасы катары глобалдык аспектиге көбүрөөк концентрациялануу тенденциясын көргөзсө, мугалимдер болсо бир гана мектеп ичиндеги өз ролдоруна жана окуучуларынын жетишүүлөрү жөнүндө көбүрөөк тынчсызданышаары байкалган (Мендес – Морсе, 1993). Болс жана Троен (1992) мектептердин кайрадан структураланышы жөнүндө өздөрүнүн инсандык тажрыйбаларына таянган көз караштагы педагогдор. Алар окуучуларынын жетишүү тууралуу көз караштарында мектептин структуралык ыкмалары менен мугалимдердин лидерлик ролдорунда айырма болуусу керек деген тыянакка келишкен. Ошондой эле, башка изилдөөлөр да мугалимдердин мектепти өнүктүрүү программаларына катышуусу жана окуучулардын талаптарын көтөрүп чыгуусу үчүн мектептин структуралык түзүлүшүндө жана окуу методдорунда кээ бир өзгөртүүлөрдүн киргизилиши керектигин белгилешкен.

Мугалим лидердин мектеп жетекчилери жана башка персоналдар менен дал келген көз карашта болуусу маанилүү элементтердин бири. Ошондой эле персоналдар менен өз көз карашын бөлүшкөн мектеп мүдүрлөрү мектепте ымалалуу атмосфера жаратып, мугалим лидерлер менен кызматташ байланышты өнүктүргөн болуп саналат. Жаны, мугалим лидерлик ролдун ийгилиги кандайдыр бир чекте, мугалим менен мектеп мүдүрүнүн ортосундагы өз ара мамилелерге жана кызматташуусуна таянат (Овандо, 1994). Өнүктүрүлгөн мугалим лидерлик роль мугалимдердин салттуу лидерлик ролдорун жоюп, жетекчилер менен потенциалдуу кызматташууга жол ачкан жаны статус жана мүмкүнчүлүктөрдү пайда кылаарын мүдүрлөр эске тутуулары абзел. Кээ бир мугалимдер да ийгиликке тоскоол болгон жагдай – мугалим лидерлердин өздөрүнө алышкан мүдүрлүк ролдору экендигин айтуулары мүмкүн (О’Коннор жана Болес, 1992).

Мугалим лидерлик программаларынын ийгиликтүү ишке ашуусу үчүн мектеп мүдүрү менен мугалим лидер ортосунда бири – бирине болгон ишеним жана өз ара урматташуу керек экени белгилүү. Бирок,

мектеп иштерин жеңилдеткен жана кызматташууга негизделген пландарды жазган (даярдаган) демократ жетекчилердин сейрек экени кейиштүү чындык. Мектеп директорлору бул тармактарда өздөрүнүн билимин жогорулатуулары жана жаны идеяларга ачык болуусу зарыл. Чечим чыгаруу жараянына катышууда мугалим лидерлердин өз каалоолорунун жаралуусу – мектеп директору менен болгон алардын өз ара мамилелерине түздөн – түз байланыштуу.

Убакыт маселеси.

Овандо (1994), О'коннор жана Болес (1992), Картер жана Повелл (1992), Бойд жана Мс. Грии (1993) мугалим лидерлик программаларынын практикаланышында убакыт жетишпестиги ортого чыгарын, ал мугалим лидерлер тарабынан айтылып жүргөн эн маанилүү проблемалардын бири экендигин баса белгилешкен эле. Аталган программанын ийгилигине таасир эткен маанилүү факторлордун бири – убакыт маселеси. Татаал маселелер менен байланыштуу ар кыл дискуссиялар жана дыккатуулук менен чыгарылуучу чечимдер көп убакытты талап кылат. Анын үстүнө мугалим лидерлер өзгөчө лидерлик ролдорунун талаптарын аткаруу жана жаны жоопкерчиликтерди талап кылган күндөлүк пландарды даярдоодо жетээрлик ийкемдүү эмес. Бирок, ырасында эле мугалим лидерлер сабактан мурда жана кийин же сабак учурларында жыйналыш өткөрүүгө аргасыз болушуп, кенири (подробный) программаларды жана окутуу стратегиялары сыяктуу маанилүү темалар талапка жетишерлик каралбай да калат. Анткени, мугалим лидерлер негизинен план жазып жана сабакка даярдануу менен өткөрө турган убакыттарда лидерлик милдеттерин аткарууга аргасыз болуулары мүмкүн. Жетиштүү иштөөгө убакыт калбагандыктан, адатта, алар сабактан (мектептен) кийинки убактыларын да лидерлик милдеттерин аткарууга жумшашканы белгилүү болууда. Муну менен бирге мугалим лидерлер сабак убактыты бошко кетирбөөгө жана класстык тарбиялык иштерине башка милдеттери тоскоол болбой тургандай кылууга аракеттенүүлөрү зарыл.

Мектеп директорлору мугалим лидерлердин убакыт жетишпестигинен келип чыккан маселелерине көңүл буруусу кажет. Изидөөгө катышкан лидер мугалимдердин бири жетиштүү убакытка ээ болбогондуктан лидерлик милдетин аткарууда кыйынчылыктарга туш келгенин (б.а. убакыт жетишсиздиги тоскоол болгонун) белгилеген. Лидер мугалимдердин убакыттарын кантип эффективдүү пайдаланууну билбегендиги да олуттуу факторлордун бири болуп саналат. Блоктор түрүндө даярдалган пландар, класстарга жетекчилердин кирип туруусу аркылуу лидер мугалимдердин бош убакытка ээ болуусу жана мугалим лидерлерге кошумча убакыт берүү өңдүү жаны стратегиялар – ойлонуу

көрө турган кээ бир маселелерге кирет. Ансыз иштерин талаптагыдай аткаруу үчүн жетиштүү убактысы болбогон мугалим лидерлер же кесиптик чарчоо синдромуна кабылышат, же болбосо өздөрү ээ болбогон позициянын баалуулугуна болгон ишенимдерин жоготушат.

Кесиптик таалимдин мааниси

Вак'а изилдөөлөрүндө мугалим лидерлерге оболу таалим берилгени белгиленгени менен, ал билимдин сапаты жана кызматтан ажыратпастан үзгүлтүксүз берилбегендиктен ал тажрыйбага байланышкан кээ бир проблемалар жөнүндө сөз болот. Кээ бир мугалим лидерлер алган билимдеринин түздөн – түз өздөрүнүн лидерлик ролдору менен байланышы жоктугун белгилешсе, кээ бирөөлөрү берилген таалимдин экстра (эн жогорку сапаттагы) денгээл же жагдайды камтыбагандыгы жөнүндө пикирде болушкан. Мугалим лидердин бири «иштин башталышы үчүн эн мыкты тажрыйбам бар экенине ынанып турам. Бул таалим жакшы, бирок үзгүлтүксүз (иштен ажыратылбаган түрдө) болсо мындан мыкты болоор эле», – дейт. Мугалимдин лидерлик ролу үчүн керектүү маалымат жана тажрыйбалар өзгөрүүгө учурап, мурда жетиштүү болгон маалымат (билим) эми жетишерлик эмес абалга келди (Овандо, 1994).

Мектептер мугалим лидерлик программаларын (туура) багыттоолору зарыл. Бул жаатта бош убакыттын болуусу олуттуу фактор. Алдыкы билимдин болушу жана колдоочу топтордун жыйындары лидер мугалим муктаж болгон эмоционалдык колдоону камсыз кылмак. Мугалим лидерлерге бериле турган билим (таалим) – терең маалыматтарды, жүзөгө ашырыла турган кеңири программага ылайыкташкан бирден – бир практиканы, эффективдүү персонал өнүктүрүү техникаларын жана чон адамдар (взрослые) менен иштөөгө багытталган методдорду ичине алуусу абзел. (Картер жана Повелл, 1992).

Вак'а изилдөөлөрүнүн биринде мектептеги ийгиликтин бош убакыт, жакшы таалим жана лидер мугалимдердин байланыштары, ошондой эле бири – бири менен тажрыйба алмашууга шарт түзгөн үзгүлтүксүз, мектептен (сабактан) кийинки кеңешмелердин жардамы менен жаралганы белгиленет.

Ролдор ачык – айрым аныкталышы лаазым

Мугалимдин лидерлик ролдоруна багытталган, кээ бир изилдөөчүлөр тарабынан жүргүзүлгөн Вак'а иликтөөлөрүндө мугалим лидердин өзүнө жүктөлгөн ролдорго байланыштуу түрдүү пикири жана талдоолору белгиленет. Бул багытта изилденген мугалим лидерлердин, лидерлик ролдоруна байланыштуу кабылдоолору (восприятие) изилдөөчүлөрдөн өз ооздорунан жазылып алынууга аракет кылынган.

Көптөгөн мугалим лидер эки ролду бирдей аткаруудан ырахат алышканын (1 – роль – мугалимдик, 2 – ролу – лидерлик) бирок ортодогу тең салмактуулукту сактоого кылган аракеттери ишке ашпай, кыялдары кыйраган учурларды баштан кечиришкенин айтышкан. Бул мугалимдер ошол эле учурда эки ролдун жоопкерчилиги алдында азап тартышкан мүнөттөр болгонун жана андай мүнөттөрдө көбүнчө лидерлик ролдорунан тажашканын белгилешкен. (Картер жана Повелл, 1992).

Класс мугалимдиги менен лидер мугалимдиктин эки түрдүү ролу лидер мугалим жана башка класстык мугалимдер ортосунда кээ бир карама – каршылыктарга да себеп болгон. Лидер мугалимдердин кай бирлери «лидерлик ролдорун жүзөгө ашыруудан мурун, мектеп саясаты жөнүндө көбүрөөк маалыматка ээ болсок жакшы болмок экен» дешкен. Ал эми башка бирөөлөрү болсо «ах, эгер группа түзүү жөнүндө көбүрөөк маалыматка ээ болсок жана кесиптештер менен эффективдүү формада иштөөнүн канчалык кыйын экенин билген болсок...» деген ойду айтышкан. Бир топ мугалим лидер болсо лидерлик позицияда өздөрүн жалгыз сезишкенин белгилешкен. Кесиптештеринин кичинекей болсо да көрө албастыктарынан, тар көз караштагы жана өз классынан алысты көрө албаган мугалимдерден, ошондой эле кесиптештери менен бирге иштөөнүн колдоого алынбагандыгын кеп кылышкан (Ованда, 1994).

Экинчи жагынан алганда, изилдөөгө катышкан бир канча лидер мугалим «мугалим лидерлигинин эмне экенин мурдатан билген болсок, аттиң...» деген пикирде болушкан. Канткен менен бул демилгеге мугалимдердин катышууларына эң күчтүү мотивацияланган факторлор – реалдуу колдоолор экени изилдөөлөр аныкталды. Бир лидер мугалим лидерлик ролдун өзү үчүн эки аспектиден маанилүү экендигин белгилейт: «Бир жагынан окуучулар менен байланышымды үзгүлтүксүз уланта бердим, экинчи жагынан кесиптештерим менен иштөөгө убакыт таап жаттым». (О'коннор жана Болес, 1992). Эң чон колдоо лидер мугалимдер тарабынан сунулган жардамды колдогон кесиптештеринен келгени байкалган. Ырас, Вак'а иликтөөлөрүндө лидер мугалимдердин жаңы программаны, ошондой эле өзүнүн деталдуу (кенири) программаларын жүзөгө ашырууда класстык (лидер эмес) мугалимдердин абстракташуулары аларды көп кыйынчылыкка туш кылганы да айтылат. Балким бул жагдайдын эң жакшы жандырмагын Вак'а иликтөөлөрүндө өз пикирин айткан бир мугалимдин пикиринде жаткандыр. Анын пикири боюнча «ойлонуп чыга турган абдан көп маселелер бар. Эгер кандайдыр бир программаны жүзөгө ашыра турган болсоңуз жана анын системалуу болушун кааласаныз анда ал ишти аткара ала турган бир кадрыңыздын болушу айрыкча мааниге ээ. Класстык мугалимдер бир демилге астында баш кошуулары өтө оор.

Ошондуктан бардык (окуу) бөлүмдөрүн мыкты билген жана байланышты женидеткен бир адамга баары бир муктаж болосуз» (Картер жана Повелл, 1992).

Ачык – айрым аныкталган ролдордун таанылышы мугалим лидерлеринин белгилүү бир маселеге басым жасоолоруна көмөк болот. Башка персоналдардын да өзүнөн эмне күтүлгөнүн жана өздөрү лидер мугалимдерден эмнелерди күтүүгө болоорун билүүсүнө шарт түзөт.

Лидерлик ролдор, мугалим практикалары жана окуучулардын жетишүүлөрү

Мугалимдердин бир тобунун лидерлик ролду өздөрүнү алуулары окуу практикаларына жана окуучулардын жетишүүлөрүнө кандай таасир этери тиешелүү изилдөөлөрдү талап кылат. Овандо (1994) мугалимдердин чечим процессине катышууларынан улам пайда болгон билим берүүдөгү терс таасирлерди, лидерлик жоопкерчилик жана статустардан келип чыккан кээ бир тобокелдерди азайтуу максатында жүргүзүлгөн иштердин документтештирилиши маанилүү экендигин айтып чыккан эле. Гамора жана Портер (1996) ыйгарым укук мугалимдерди окуу практикаларын өзгөртүүгө түртүп, ал өзгөртүү болсо окуучулардын (ийгиликтерге) жетишүүлөрүнө терс таасир тийгизгендигине далил табышпагандыктарын белгилешет. Конвей жана Колзи (1996) лидерлик роль менен мугалимдердин билим берүүгө активдүү катышуулары камсыз кылынаарын, анткени жетекчиликтин чечимдерине катышуу мугалимдердин олуттуу илгерилөөлөрүнү жол ача аларын айтышат.

Бирок, бул пикирге өтө чон маани берүүнүн кажеты жок. Анткени азырынча мугалимдердин лидерлик программаларга катышууларынын окуучулардын ийгилигине тийгизген таасири жана реалдуу окутуу практикалары жөнүндө аз эле эмгек бар. Ал эмгектердин биринде Гринтбеат, Купер жана Мац (1993) сапаттуу окуу практикалары мугалимдердин чечимге катышуусун мугалимдер менен кеңешүү катары санашкан демократиялуу мектептерде пайда болгонун байкашкан.

Авторитардык түзүлүшкө жана жогорку деңгээлде катышууга ээ мектептерде сапаттын төмөн экендиги белгилүү. 12 лицейди камтыган бир изилдөөдө Вейс (1993) чечим биргеликте чыгарылган жагдайда мугалимдер өздөрүн күч катары санашканы, өз кадыр – барктарына жана кесиптештери менен болгон мамилелерине ыраазы экендиктерин жазат. Ошол эле учурда мунун дайыма эле окуу практикаларында өнөкөткө айланбагандыгы анын көңүлүн бурдурган. Вейстин пикири боюнча мындай абал мугалимдер аспектинен жакшы, бирок окуучулар аспектинен алганда анча деле жакшы эмес.

О'коннор жана Болес (1992) убакыттын жетишсиз болушу негизги милдет окуучулардын тарбиялоо болгон билим берүүдө лидер мугалимдер үчүн өзүнчө сөзгө арзый турган маселе экенине басым жасашат. Канткен менен мугалимдин лидерлик ролу кээ бир окуу практикаларында терс таасир тийгизген болушу да мүмкүн. Ырас, окуунун пландалышы жана сабакка даярдык стадияларында терс таасир берерин тануу кыйын. Мындай жагдайдын класстагы билим берүү процессине залалы тиери да белгилүү. Анын үстүнө мугалимдин лидерлик ролунун күтүүсүз класс мугалими ролуна өтүүгө мажбур болушу мугалим лидердин арсар (ыргылжын) сабак өтүшүн шартташы ыктымал. Мугалим лидерлер, лидерликтин өз окуу практикаларындагы таасирине байланыштуу карама – каршы сезимдерге кириптер болушат. Кээ бир мугалимдер лидерлик милдеттерин аткаруу чындыгында эле сабакка таасир этерин белгилешкен. Ал мугалимдердин ою боюнча бардык ишти практика түрүндө көрүү пайдалуу. Дагы бир мугалим мындай ойду айтты: «лидер мугалимдик башка ишине тоскоол болушуна мүмкүнчүлүк бербеймин, анткени, негизинен ар бир ишимдин убактысын жана ордун аныктап алам. Сабагыма катышуучулар өз классым үчүн пайдалуу көптөгөн көз караштарды айтышкандыктан өзүмдүн билим алуум жаатынан алганда пайдалуу болууда» (Овандо, 1994). Кээ бир мугалим лидерлер болсо өздөрү ээ болушкан убакыт жана энергияга чектүү болгонун сезишкен. Бир мугалим: «Сабактарымды пландоом үчүн убактым жетпейт. Ошондуктан көптөгөн сааттарга созулган иштен кийин план жазам, же аны кечки убактарда, же өйдө даярдоого аргасыз болом. Эки ишке жоопкер болгондугумду сезип турам, бирок экөөсүн тең эффективдүү жасоого убакыт таба албай кыйналам» деп ачык – айрым ой бөлүшөт.

Жетекчилер эки ролду тең камтыган (мугалим лидерлик жана класс мугалими) эки түрлүү милдетти эффективдүү аткаруу үчүн эки түрдүү интеллектуалдык рамка талап кылынарына маани беришсе дурус болор эле. Кээ бир лидер мугалимдер аспектинен алганда класска кирер менен дароо эффективдүү түрдө бир интеллектуалдык рамкадан экинчисине өтүү кыйын болушу мүмкүн. Мугалим лидерге жетиштүү бош убакыт берүү бул проблеманы чечүүдөгү методдордун бири катары колдонулса болоор эле.

Бул эмгегибизде аталып өткөн Вак'а иликтөөлөрүндө изилденген көпчүлүк мугалимдердин күрөштү талап кылган абалдарда эмгектенүү ийкемдүүлүктөрү жана ийгиликтерине ылайык тандалганын да айта өтүшүбүз кажет. Бул инсандардын таланттарын жетишсиз дешке болбойт. Лидерлик ролдору жана окуучунун жетишүүлөрү жөнүндө тыкыр изилдөөлөр жүргүзбөстөн лидерлик ролдорго татыктуу эмес деген сын пикирден да алыспыз. Мугалим лидерлер жанылыктарга да

ачык, мугалимдердин кесиптик өркүндөөлөрү үчүн эмгек жумшаган адамдар катары да маанилүү бир функцияга ээ.

Тыянак

Уюмдун башка мүчөлөрүн өз көз караштарын бөлүшүү үчүн аракетке баштантуу максатында лидерлер:

- Орток максатты аныктоолору жана бул максатка башкаларды чакыруулары (тартуулары) абзел;

- Максаттуу байланыш түзүүлөрү зарыл. Ушундай жол менен башкалар өздөрүн мектеп идеологиясынын ичинде көрө ала тургандай кылып, ал көз карашты (vision) турмушка ашыруу оной болмок.

- Сүйлөгөн сөздөрү чын жүрөктөн чыгуусу жана ага баарыдан мурда өздөрү ынануулары кажет, ошондой эле бул сөздөр алардын инсандык сапатын көрсөтүүгө тийиш. (Каузес жана Познер, 1995).

Мугалим лидерлер буга чейин биз кеп кылган ролдорду жактырып, өздөрүнү кабыл алып, аткарууну кааласа анда төмөнкү сегиз жагдайды көңүл борборунда тутуубуз лаазым. Мектеп директорлору бул принциптерди өнүктүрө тургандай колдоо тармагынын инфраструктурасын, системасын түзүү менен көмөк көрсөтө алышат. Муну менен бирге программалардын жүзөгө ашырылышы жана деталдуу окуу программасынын реформалары үчүн кесиптештеринин көз караштарын кабыл алып жана колдоого алаарын гарантиялоону жоопкерчиликти лидер мугалимдер өздөрүнө алышса да болот. Андай болсо, лидерлик мугалим программасынын эффективдүү болуусу үчүн эмнелер керек? Бул суроонун жообун эмгегибиздин тыянак бөлүмү катары берилген төмөнкү 8 беренедө сунуштоого аракет кылдык:

1. Колдоочу жана биргелешип иштөөгө негизденген мектептик жетекчилик тобу. Мектеп мүдүрлөрү мугалим лидерлердин зарыл экенине ишенүүлөрү кажет жана мындай инсандардын устаттык жөндөмдөрүнү баа берүүсү лаазым. Лидерликти бөлүшүү жана лидер мугалимдерди сөз менен да, аракет аркылуу да колдоо үчүн өзүн жетээрлик деңгээлде ишенимдүү сезген мектеп мүдүрү өзү колдогон адамдардын да колдоолоруна ээ болору шексиз. Шантц жана Прайер (1993) "мындай лидерлик сапат кандайдыр бир мезгил ичинде өз позициясына таандык кээ бир жоопкерчиликтерди бөлүшүүнү талап кылат" деген мааниде аныктама беришкен. Бул жоопкерчиликтердин көпчүлүгүн моюнуна ала турган сапаттагы мугалимдерге ээ болгон мүдүрлөр окутуунун эле лидери катары калуудан кутулушат.

2. Мугалим лидерге үзгүлтүксүз жана ылайыктуу кесиптик билим сунуш кылган инфраструктура системалары. Вак'а

изилдөөлөрүндөгү мугалимдер тарабынан айтылган кыйынчылыктардын бири мугалим лидерлигине багытталган үзгүлтүксүз билим берүүнүн жетишсиздиги. Мектептин чечим чыгаруу органдары мугалимдерге алдынкы билим жана ырааттуу жыйналыштар, анан мүмкүн болушунча бош убакыт менен камсыздоо сыяктуу иштерди колдоого алышса, ошондой эле багыттоо иштерин жүргүзүшсө бул программалар ийгиликке жетээри шексиз. Мындай жагдай эки себептен улам маанилүү: биринчиси, мугалим лидерлерди актуалдуу персоналдык өнүгүү техникалары, деталдуу окуу программаларындагы өзгөрүүлөр жана окутуу методологиялары жөнүндө терең билим алуулары үчүн маалымат менен камсыз кылат. Экинчиси, балким абдан маанилүүрөөгү, лидер мугалимдердин башка мугалимдер менен байланыш (мамиле) курууларына жана кесиптештеринен эмоционалдык колдоо алууларына шарт түзөт.

3. Мугалим лидерлерге ылайыктуу убакыт берген жана класс мугалимдери менен байланыш шартын түзгөн иш программасы. Мугалим лидерлик программасы мектепте эффективдүү жүргүзүлсө, көпчүлүк мугалимдер кошумча иш – чараларга катышуу, кесиптештери менен жолугушуулар, башка мугалимдер менен байланыш түзүү жана персоналдык өнүгүү иштерин пландоо сыяктуу ишмердүүлүктөр үчүн убакытка муктаж болушат. Вак'а изилдөөлөрүндө биз карап өткөн мугалимдердин көпчүлүгү негизги маселе катары эки милдеттерин тең жакшы аткаруу үчүн убакытка муктаж экендиктерин айтышты. Мектеп жетекчилери мугалим лидерлик программасын жүзөгө ашыруудан мурда келип чыгуучу ыктымал маселелерди аныктап алуусу кажет. Жүзөгө ашырыла турган программаларда керектүү ийкемдүүлүктөн сакталышы – мугалим лидерлер муктаж болгон убактыны камсыз кылып, мугалим аспектинен алганда убакыт жетишсиздигин азайтышы мүмкүн.

4. Кызматташуу жана биргеликте иштөөнү күчөткөн мектеп маданияты. Бул мугалим лидерлердин кызматташуусуна негизденген пландоону, профессионалдык өнүгүүнү, группа түзүүнү жана курбулук таалим – тарбияны колдоочу жана күчөтүүчү факторлордон экени шексиз. Муну менен бирге, мектеп мүдүрлөрү зарыл колдоо болбосо, лидер мугалимдердин ийгиликке жетпей калаарын билүүлөрү лаазым. Кауцес жана Познер (1995) бул темага байланыштуу төмөнкүлөрдө айтып беришкен: «Мектеп лидери катары сиздин милдетиниз – башка адамдардын сиздин максатыңызга эмес, орток (жалпы) максатка жетүүсүнө жардам берүү. Адам кандайдыр бир ишти өзү жалгыз жетиштүү денгээлде жасай албагандыктан «жасоону пландагандарым булар» дебестен "жасоону пландагандарыбыз булар» деп аларды да кошуп сүйлөсөнүз таасирдүүрөөк болот. Башка бирөөлөрдүн ишин да

камтыган мындай сөз максаттар толук кызматташууга таянгандыгын туюнтат. Мугалим лидерлерине мектеп иштеринде кызматташууга жана кесиптештери менен биргеликте иштөөгө багыттаган ыйгарым укуктар, жетекчилер менен мугалимдер жана мугалим лидерлер менен кесиптештери ортосундагы жаны мамилени талап кылат.

5. Мугалим лидерлердин жүзөгө ашыруусу керек болгон ролдордун жана алардан күтүлгөн аракетти жалпы жонунан белгилеген ачык-айрым иш аныктамалары. Лидер мугалимдер өз ролдору жөнүндө ачык – айрым түшүндүрмө алууга муктаж. Кайсыл бир ишти милдеттендирген жагдайды алар жакшы билүүсү зарыл. Мектеп директорлору жана класстык мугалимдер бул маселеде өздөрүнөн эмне күтүлөрүн жана өздөрү лидер мугалимдерден эмнени күтүшөөрүн ачык билүүнү каалашат. Ачык – айрым иш аныктамасы – убакытты кантип колдонуунун аныкталышында мугалим лидер үчүн абдан маанилүү. (Картер жана Повелл, 1992).

6. Ишенимдүү талапкерлерди гана мугалим лидерликке шайлоочу шайлоо процесси. Мугалим лидерлерге кесиптештерине ишенүүлөрү жана аларды урматтоолору абзел. Лидерлик турумундагы мугалимдин ишенимдүүлүгү көпчүлүк учурда кесиптештери менен бирге эмгектенүүдө канчалык денгээлде ийгиликке жете аларына өбөлгө болот. «Жалгыз аттан чан чыкпайт» делет элде, бир адам өзү жалгыз эле ийгиликке жете коюшу кыйын. Ошондуктан, мугалим лидерлерди шайлоо процессинде мектеп мүдүрлөрү түрдүү факторлорду эске алуулары кажет. Бул факторлор: кызматташууну жактаган позициясы, профессионалдык адистиги, билим денгээли, эл башын бириктире алуу жөндөмү жана тажрыйбасы, ошондой эле башкаларды шыктандыра алуучулук касиети ж.б.

7. Мугалим-лидерликтин кадырын бекемдеген жана жогорку шыктандыруучу сапатка ээ адамдарга стимул берген колдоо көрсөтүү системасы. Лидерлик ролду мойнуна алган мугалимдердин басымдуу көпчүлүгү жогорку шыктандыруучу сапатка ээ адамдар. Мугалимдерди лидерлик ролго эң күчтүү шык берүүчү факторлор – реалдуу колдоо (сыйлык берүү) экендиги белгилүү (Уайт жана Беднар). Бирок чын көңүлдөн оозеки бидирилген колдоо эле мугалим лидерди сөзсүз шыктандыраарына жана күч бергенине ынануу да аша чапкан оптимисттик болор эле. Тышкы колдоолорду (сыйлык берүүнү) ашыкча оор милдет сезимин азайтуу максатында колдонууга болот.

8. Мугалим лидерлик программалардын окуучунун ийгилигине тийгизген таасирин баалоочу метод. Вак'а изилдөөлөрү мугалим лидерлерине жүктөлгөн класстык мугалим жана лидер мугалимдигинин эки түрдүү ролуна байланыштуу маселенин бар экенин ортого чыгарган.

Изилдөө толук эмес экенине карабастан кош ролдун оордугу окуучулардын жетишүүсү жана окуу практикаларына терс таасир тийгизгенин аныктай алганы көңүл бурууга арзыйт. Учурда башкача тыянак чыгаруу үчүн колдогу маалыматтар жетишсиз. Анын үстүнө мугалим лидерлик программасынын пайдалуу экендигине же окуучулардын жетишүүлөрүнө (ийгиликтерине) тоскоол болгонуна ишенүү үчүн документациялар катталып (уюштурулуп), периодикалык түрдө баалоолор жүргүзүлүшү зарыл.

Канткен менен мугалим лидерлер мектептеги эң маанилүү фактор болуу потенциалына ээ. Кесиптештерине жардам, билим берүү менен байланышкан темаларда көмөк көрсөтүү менен мугалим лидерлер мектеп аспектисинен алганда да, өздөрү жагынан алганда да реалдуу жылыш жарата алышат. Ошондуктан негизги жасай турган ишибиз катарында мугалимдерге туура инфраструктура системасын камсыз кылуубуз эсептелет. Ошондо, алар да лидерлик жоопкерчиликти ыраазы болуу менен кабыл алышат.

ИЛИМИЙ БУЛАКТАР

1. Акбашлы Сант жана Өндер Пилтен. (1999). **Башталгыч билим, бириктирилген класстарда окуу**. Микро, Коня.

2. Акйүз Яхя (1980). **Мугалимдин өзүн-өзү даярдоосу**. Түркия, Франция, Швецария жана улуттар аралык деңгээлдеги уюмдар, ишмердүүлүктөрү, маселелер. А.У. Педагогика фак. басылмасы.

3. Акйүз Яхя (1978). **Түркияда мугалимдердин коомдук өзгөрүүдөгү таасири**. (1848–1940). Анкара.

4. Алыч, М. (1985) «**Мектеп мүдүрлөрүнүн лидерлик аракеттери менен мугалимдик мораль ортосундагы мамилелер**» (жарыяланган докторлук диссертациясы). Анкара: «Хажеттепе» Университети.

5. Алтынташ.Р. (1980). «**Лицейлердеги уюмдук инспекциялоолор**». (Жарыяланбаган магистратуралык диссертациясы). Анкара : «Анкара» Университети.

6. Anderson.J.R. (1985). **Cognitive Psychology and Its Implications** (2nd ed.). NY: Freeman.

7. Anderson.J.R. (1976). **Language, Memory and Thought**. Hilsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

8. Бажанлы,Х. (1995). «**Маалыматтык коомдо инсан жана билим**». **Маалымат коому симпозиуму**, 18–29 март 1995. Гази Университети, Датаси, Анкара.

9. Балжы, А. (2000). **Уюмдук социалдашунун теориялык стратегиялары жана тактикалары**. Анкара: Pegem A.

10. Ballantine H.J. (1989). **The Sociology of Education. A Systematic Analysis**. Second Edition: Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey.

11. Barley, Z.A. ve Mark J. (1994). «**Reflective Paper : Evaluation and Systemic Change**». Paper presented at the Symposium of The American Educational Research Association, New Orleans, LA.

12. Башар Х. (1993). **Башталгыч билим берүүнүн контролёру**. Анкара. "Hacettepe" басымалары.

13. Башаран, И.Е. (1992). **Жетектөөдө инсан мамилелери**. Анкара: "Kadioglu" басмаканасы.

14. Билир, М. (1982). «**Фундаменталдык билим берүү инспекторлорунун тарбияланышы**». (жарыяланган Yüksek lisans tezi) Анкара; Анкара Университети.

15. Билген, Н. (1994). **Заманбап жана демократиялуу билим берүү**. Окуу жана кредит практикасы. УБМ. Анкара.

16. Bonstingl J.J. (1992) **School of Quality. An Introduction to Total Quality Management in Education.** Association for Supervision and Curriculum Development.
17. Bower ve Hilgard (1981). **Theories of Learning** (5th ed). Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
18. Burnham, J.W. (1990). **"Human Resource Management In School"**. Education Management For the 1990s. Longman.
19. Жемалоглу, Н. (1996). **Башталгыч билим берүүнүн инспекторлорунун кесиптик жардам жана жол көрсөтүүчүлүк ролунун мугалимдерди шыктандыруусу.** (жарыяланган Yüksek lisans tezi) Анкара, Гази Университети.
20. Желеп, Ж. (1995). **«Мектептерде кызматташуу аркылуу чечим чыгаруу жана жетекчинин ролу».** Билим берүүнү жетектөө. 2, 1957.
21. Chase, G. **"Implementing Human Services Programs: How Hard Will It Be?"** Public Policy, 27, 4 : 3245.
22. Chion – Kenney, L. (1994). **Site Based Management and Decision Making.** American Association of School Administrators.
23. Craik, F.I.M. (1979). Human Memory. **Annual Review of Psychology**, 30, 63 – 102.
24. Cruickshank, D.R., Bainer, D.I., Metcalf, K.K. (1995). **The Act of Teaching.** NY: McGraw – Hill, Inc.
25. Чалык, Т. (1996). **«Уюм максаттарын жүзөгө ашырууда чөйрө жана адам факторунун мааниси»** Билим берүүнү жетектөө. 2,3: – 375 – 382.
26. Челик, В. (1989). **«Мугалимдик кесиптин коомдогу орду».** Фырат университети. Социалдык илимдер журналы. 3 – том; 1 – номер, Элазык.
27. David, J.L. (1992). **"Synthesis of School – Based Management"**. Ed. Rich, John Martin Innovations in Education Reformers And Their Critics. Sixty Edition., Allyn And Bacon.
28. Dee – Lucas.D & DiVesta, F.J. (1980). Learner – generated Organizational Aids: Effects on Learning From Text. **Journal of Educational Psychology**, 72, 304 – 311.
29. Drucker P.F (1993). **Келечектин жетекчилиги. 1990–жылдар жана сонку мезгилдер.** (Которг: Фикрет Гржан). Т. Иш банкы, маданият басылмалары.
30. Drucker P.F. (1994). **Капитализмден кийинки коом.** (Которгон: Белкис Чоракчы) "Революция" Басмаканасы. Истамбул.
31. Drucker P.F. (1994). **"Жаны чындыктар"** (Которгон: Биртәне Каранакчы). Төртүнчү басылышы. Анкара. Т. Иш банкы басылмалары.

32. Edward, S. (1993). **Total Quality Management In Education**. Kogan Page Educational Management Series.
33. Эркан, С. (1999). "Жол көрсөтүүчүлүк эмне?" **Башталгыч билимде жол көрсөтүүчүлүк**. Эд. Йылдыз Кухгун. "Nobel" басылмалары. Анкара. 1–11 беттер.
34. Эртүрк, С. (1979). **Билим берүүдө программа даярдоо (өнүктүрүү)**. "Yelkentepe" басылмалары. Анкара.
35. Farragher, P. (1989). "Student Behavior Problems", *The Agricultural Education Magazine*, Cilt 62, No: 3, s. 10–13.
36. Фичес, Ж. (1990). **«Социология эмне?»**. (Жоторгон: Нилгүн Челеби), Селчук Университети басылмалары, Коня.
37. Fuhran, S. (1991). **"Research of Educational Reform: Lessons on the Implementation of Policy"** A.R. ODDEN (Td). Education Policy Implementation. New York: State University of New York Press: 197–219.
38. Fullan, M.G. ve Suzanne, S. (1991). **The New Meaning of Educational Change**. Second Edition. Teachers Press, Columbia University.
39. Fullan, M. (1992). **"Getting from Right: What Works and What Doesn't"** Phi Delta Kappan.
40. Gagne, R.M. & Briggs, L.J. (1979). **Principles of Instructional Design** (2nd ed.). NY: Holt, Rinehart & Winston.
41. Gagne, R.M. (1985). **The Conditions of Learning and of Theory of Instruction**. NY: Holt, Rinehart & Winston.
42. Гүлмез, М. (1991). **Мугалимдердин статусу боюнча кеңештер**. (1966 ILO / UNESCO Ortak Belgesi). Анкара.
43. Гүлшен Желал (1999). "Турциянын улуттук билим берүү системасында көчмө башталгыч билим берүү жана бириктирилген (кошмо) класстардагы башталгыч билим берүү практикалары". Гази Университети. Педагогика илимдери институту. Педагогикалык жетекчилик жана контролу. Эне тил бөлүмүнүн семинардык тапшырмасы.
44. Гүнгөр, Э. (1978). **Түрк маданияты жана патриоттук**. Истамбул.
45. Гүнгөр, Э. (1982). **«Улуттук билим берүүдө таалимчи жана окутуучу катары нисан»**. Улуттук билим берүү жана маданияты, 17.
46. Hage, J. ve Charles H.P. (1992). **Post-Industrial Lives. Roles and Relationships in the 21st Century**. Sage Publications.
47. Hall, G.E. ve Shirley M.H. (1987). **Change in Schools. Facilitating the Process**. State University of New York Press, Albany.

48. Хенди, Чарлес. (1998). "Рухту издөө. Капитализмден кийин: Модерн дүйнөдө максат көздөө". Боннер Holding басымалары.
49. Hedges, L.E. (1989). **Supervising the Beginning Teacher: An Affirming Approach**. Danville, Illinois: Interstate Printers and Publishers, s.20.
50. Hedges, L.E. (1995). **Anticipation and Preparation: Two Keys to Survival**. A Handbook for Beginning Teachers. Columbus, Ohio: The Ohio State University.
51. Hedges, L.E. (1995). **Developing Your Curriculum Guide: From Competencies to Student Performance Objectives**. Columbus, Ohio: The Ohio State University.
52. Hedges, L.E. ve V.M.A. (1995). **Assessing Learning**. Vocational Instructional Materials Laboratory, The Ohio State University, Columbus, Ohio.
53. Hill, W.F. (1990). **Learning. A Survey of Psychological Interpretations**. NY: Harper & Row, Publishers.
54. Хуссей, Д. (1995). "Теориялык өзгөрүүнү жүзөгө ашыруу": Которгон Түлай Савашер. Истамбул. "Rota" басымалары
55. Kaufman, R ve Douglas, Z. (1993). **Quality Management Plus. The Continuous Improvement Of Education**. Corwin Press, Inc.
56. Козлу Ж (1994). "Түркия керемети үчүн идеология изилдөө жана Азия моделдери". Türkiye İş Bankası басымасы.
57. Lezotte, L. (1992). **Creating The Total Quality Effective School**. Oklohoma. M.
58. Maccarty, D. (1986). "Supervision and Evaluation" The clearing house, 59, 8 (April 1986).
59. Mager, R.F. (1984). **Measuring Instructional Results** (2nd Ed.). Belmont, CA: David S. Lake Publishers.
60. Mannes, S. M. & Kintsch, W. (1987). Knowledge Organization and Text Organization. **Cognition and Instruction**, 42 (2), 91 – 115.
61. Marks, J. (1985). **Handbook Of Educational Supervision: A Guide For The Pratictioner**. Boston: Allyn and Bacon Inc.
62. Mayer, R.E. (1982). Memory for Algebra Story Problems. **Journal of Educational Psychology**, 74, 199 – 216.
63. Murphy, J. (1973). "The Educational Bureacracies Implement Novel Policy: The Politics of Title I ESEA, 1965, 196572", In A. Sindler (Ed.) **Policy and Politics in America**. Boston. Little Brown.
64. Miller, G.A. (1956). The Magical Seven. Plus or Minus Two. Some Limits on our Capacity for Processing Information. **Psychological Review**. 63.81 – 97.
65. Milli Eğitimde Gelişmeler. Türkiye. (1995). Milli Eğitim Bakanlığı. Ankara.

66. National Center for Effective Schools Resarch and Development (1989). A Conversation Between James Comer and Ronald Edmonds, **Fundamentals of Effective Shool Improvement**.

67. National Quality Academy. (1994). **Quality Traning for Instructors Workshop**. Macbet Conference, Indiana, June 12 – 15, 1994.

68. O'day, E., Anderson, W.& Malczynski. R.(1971). **Programmed Instruction: Techniques and Trends**. New York: Appleton.

69. Ohio Department Of Teacher Education And Certification.(1994). **Final Recommendation Of The Standards Revision Commitlee For Teacher Education And Certification**.Columbus, Ohio.

70. Окчабол Рыфат жана Фатма Гөк. (1998). **Мугалим профили боюнча изилдөө доклады**. "Egitim Sen" басылмасы.

71. Ornstein, A.C. ve Daniel U.L. (1989). **Foundations of Education**. Houghton Mifflin Company.

72. Өзакпынар, Й. (1988) "Улуттук билим берүү максаты жана мугалимдик инсан". С. У, Педагогика факультетинин журналы. 2 – номер.

73. Өздемир М. Чагатай. (1990). "Маданий инсандык жөнүндө бир эксперимент". Түрк журту, 25 – номер.

74. Өздемир С. (1991). "Мугалим тарбиялап чыгаруудагы максаттан таюубу?" Заманбап билим берүү, 163.

75. Өздемир С. (1998). "Билим берүүдө уюмдук жанылашуу (кайра куруу)". 3 – басылышы. Анкара. Pegem.

76. Өздемир, Чагатай жана Сервет Өздемир. (1994). «Мугалимдик кесиптик статусу жана келечеги». 5–улуттук билим берүү симпозиуму. "Тык Yurdu" басылмалары.

77. Өзден, Й. (1997). "Окутуу жана окуу" Анкара, Pegem.

78. Өзден. Й. (1998). «Билим берүүдөгү бурулуш» Анкара. Pegem.

79. Parelius, J.R. ve Ann P.P. (1987). **The Sociology Of Education**. Second Edition. Prentice – Hall Inc., Englewood Cliffs, New Jersey.

80. Пехливан, И. (1998). "Жетектөөчүлүк кесиби жана уюмдук этика". Анкара, Pegem.

81. Prash, J. (1990). **How to Organize for School Based Management**. Association for Supervision and Curriculum Develoment, Alexandria, Virginia. (ASCD).

82. Reynolds, A.G., Flagg, P.W. (1983). **Cognitive Psychology** (2nd ed.). Boston. Little, Brown.

83. Robbins, H. Ve Michael F. (1986). **Why Change Doesn't Work**. New Jersey: Peterson's Princeton. Press.
84. Robbins; P.D. (1990). **Organization Theory: Structure, And Design**. New York: Prentice Hall.
85. Robinson, C.S. & Hayes, J.R. (1978). Making Inferences About Relevance in Understanding Problems. In R. Revlin & R.E.Mayer (Eds). **Human Reasoning**. Washington: Winston.
86. Rossow, L. (1986). **The Principalship: Dimensions in Instructional Leadership**. New York: Englewood Cliffs.
87. Rumelhart, D.E. (1980). Schemata: The Building Blocks of Cognition. In R.J. Spiro, B.C. Bruce and W.F.Brewer (Eds) **Theoretical Issues in Reading Comprehension**. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
88. Сандерс, Д.А. жана башкалар (1994). **ISO 9000 эмне? Эмне үчүн? Кантип?** (Ад: С.Ф. Скотт; Котор. Гөңүл Йенерсой). ROTA басылмалары.
89. Sashkin, M. Ve Egermeier. (1992). **School Change Models and Process: A Review and Synthesis of Research and Practice**. PIP Working Paper 92-9. Office of Educational Research and Improvement, U.S. Department of Education.
90. Сайын Ө. (1985). **Социологияга киришүү, социологиянын негиздери**. Измир.
91. Сайын, Шара (1990). **"Заманбап билим берүүдө максат жана метод" Чыгармачылык коомго карай жолдогу билим берүү**. Заманбап турмушту колдоо коомунун басылмалары.
92. SCID: Systematic Curriculum and Instructional Development Workshop The Ohio State University: Center on Education and Training for Employment
93. Seels, B., G,Z. (1990). **Exercises in Instructional Design**. Columbus, OH: Merrill Rublishing Company.
94. Сенге, П. (1993). **Бешинчи тартип**. Которгон, Айсегул Илдениз жана Ахмет Догукан. "Yarı ve Kredi" басылмалары.
95. S.C ve Philip K.P. (1997). **School Leadership Handbook For Excellence**. Third Eduyion. ERIC.
96. Spring, J. (1986). **The American School 1642-1985**. Longman.
97. Тан, X. (1975). **Жол көрсөтүүчүлүктүн негиздери**. Анкара. "Ayyıldız" басмаканасы.
98. Тан, Майн. (1981). **Социологияга (коомтаануу илимине) киришүү**. А.У. Пед. фак. басылмалары. №97.

99. Татаыдил, Е. (1993). **Коом-Педагогика жана мугалим-мугалимдикке талапкерлер боюнча жүргүзүлгөн бир изилдөө.** Эге Университети Адабият факультети басылмасы. Измир.

100. Таймаз, Х. (1993). **Инспекция.** Анкара. "Kadioglu" басмаканасы.

101. Тезжан, М. (1991). **Педагогикалык социология.** 6-басылышы, Анкара.

102. Tulving, E. (1979). **Relation Between Encoding Specificity and Level of Processing.** In L.S. Cermak & F.I. Craik (Eds). *Level of Processing and Human Memory.* NJ: Erlbaum.

103. Тургут, М.Ф. (1992). **«Билим берүүдө өлчөм жана баалоо».** Анкара: "Saydam" басмачылыгы.

104. Түркия Республикасынын Башмыйзамы. Мыйзам №2709. Кабыл алынган датасы 18.10.1982.

105. Warwick, D. (1982). **Pills, Population Policies And Their Implementation In Eight Developing Countries.** Cambridge University Press.

106. Weinstein, C.E. & Mayer, R.E. (1986). **The Teaching of Learning Strategies.** In M.C. Witrock (Ed.). **Handbook of Research on Teaching** (3rd ed). New York: Macmillan.

107. Woolfolk, A.E. (1990). **Educational Psychology.** Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey: 1990.

108. Ялын, Х.И., Хедчес, Л.Л., Өздемир, С (1995). **Кызматчы билим берүү программасын даярдоонун (өнүктүрүүнүн) кол китеби.** Улуттук билим берүү министрлиги. Кызматчы билим берүү бөлүмү боюнча башкармалык. Анкара, 1995.

109. Ялын, Х.И., Хедчес, Л.Л., Өздемир, С. (1995). **Ар тараптуу мугалим боло алуу.** Улуттук билим берүү министрлиги, Кызматчы билим берүү башкармалыгы. Анкара, 1995.

110. Ялын, Х.И. (1997). **Билим берүү технологиясы, Окутуу долбоору.** Анкара, Регет басылмалары, 1997.

111. Ян, Т. (1990). **Долбоорду жетектүү.** Которгон: Али Чимен, Истамбул, Timaş басылмалары.

Окуу басылмасы

Доцент, доктор ӨЗДЕМИР Сервет

Доцент, доктор ЯЛЫН Х. Ибрахим

МУГАЛИМДИК КЕСИПКЕ КИРИШҮҮ

Окуу куралы

Түрк тилинен кыргызчага которгон С. Гавай

Редактору: Профессор, Доктор Н. Асипова

Техникалык редактору: К. Орозмамат уулу

Кыргызчанын корректору: Н. Мусаев

Форматы 16.30x24

20 басма табак, нускасы 1500

КТМУ редакциясы

Бишкек ш. Микро р. Жал. 44.

KIRGIZİSTAN - TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI : 8
DERS KİTAPLARI DİZİSİ : 5

öğretmenlik mesleğine giriş

doç. dr. Servet Özdemir doç. dr. H. İbrahim Yalın